

MŰHELY

VÁLTOZÓ CSALÁD – VÁLTOZÓ POLITIKÁK*

NEMÉNYI Mária – TAKÁCS Judit

MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Országház u. 30.; e-mail: nem13249@socio.mta.hu

MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Országház u. 30.; e-mail: takacs@policy.hu

Összefoglaló: Írásként egy kvalitatív kutatás eredményeiről számol be, mely az átala kuló család fogalom, a változó családformák politikai megítélését és társadalmi hatását kívánja feltérképezni. A politikai és gazdasági döntéshozók körében készült interjúk segítségével értelmeznik kívánjuk a különböző elveken alapuló családpolitikai megfontolásokat és indokait, a döntések hátterét szolgáló család fogás jellemzőit, valamint a kormányzati/állami családpolitika és munkaerőpolitika illeszkedését a férfi-női egyenjogúság elvárásaihoz. Laikus válaszolóink körében pedig azt vizsgáltuk, hogy a családtagok életét a gyakorlatban mennyire befolyásolják a politikai és gazdasági döntéshozók családokkal kapcsolatos intézkedései. Eredményeink azt mutatják, hogy a két fajta adat közötti kör meg szólaltatottjai válaszadói szerepük különbözőségének megfelelően a felvetett kérdéseket ugyan más és más módon közelítik meg, mégis az egyes kérdések körében relevanciájukat tekintve a családpolitika egészének hasonló értelmezésével találkozhatunk. A férfiak és nők esélyegyenlősége, a családformák változatoságának elismerése vagy ellenzése, a család és a munka harmonizálásának kérdése, az önkormányzatok támogatottságának növelése mint európai elvárás és egyúttal mint a méltóságos egyenrangú élet egyik fontos feltétele hátterben szereplő atermékenység és a gyermekvállalás demográfiai kérdése is ezek közé tartoznak.

Kulcsszavak: családpolitika, esélyegyenlőség, család és munka összeegyeztetése, gyermekvállalás

A 20. század második felétől kezdve a család társadalmi intézményének funkciói több szorosán átala kulnak. A klasszikus feladatok közül a közös gazdasági teremtés, az idősekről való gondoskodás vagy a szexuális élet megteremtése a szívesen közelebbi és távolabbi. A modern államrendszerre tehető a családoktól: munka helyettesítés

* A kutatást az OTKÁ-tól elnyert 37380 számú pályázat támogatásával végeztük. Kutatásunk készítése során részt vettünk az Európai Bizottság 5-ös Programjának keretében végzett IPROSEC nemzetközi összehasonlító kutatásban, melynek magyarországi eredményeit kívánjuk ki egészíteni. Jelen cikkünk a Szociológiai Szemle 2003/1-esszámában Család és családpolitika címen megjelent írás folytatásának tekinthető.

nyugdíjat biztosít, valamint első sorban az oktatási intézmények révén a szociális családban is komoly részt vállal. Ma a család talán legfontosabb funkciója az érzelmi és a bizonyos szintű anyagi biztonság megteremtése a családtagok társadalmi működőképességének biztosítása érdekében. A család funkcióinak megváltozásával a családfogalom is kiszélesedett, azaz a korábbi időszakoktól eltérően ma már nem olyan egyértelmű, hogy mit nevezünk, nevezhetünk családnak.

A családfogalom kiszélesítéséhez sokféle tényező járul hozzá közvetlen és közvetlen módon. Ide sorolható többek között a házasságintézménynek társadalmi presztízsvetésése, a különféle szexuális magatartásformák iránti engedékenység növekedése, illetve a válások elterjedése. A válások, az újraházasodások, a házasságkötés nélküli együttélések következtében elterjedtebbé váltak az egyszülőcsaládok, illetve a különféle átalakulások révén létrejövő összetett családformák, azaz a klasszikus nukleáris családmódnél egyeduralmát felváltotta a különböző családformák pluralizmusa. A női munkavállalás térnyerésével, az otthonteremtés és a gyermeknevelés feladatainak, valamint a házi munkamekötötti elosztásának változásai val megkérdőjeleződtek és – legálábbis részben – funkciójukat veszítették a hagyományos női és férfi szerepek. A nők gazdasági önálló sorsukra is lehetőséget teremt az önálló jövedelmezést, és a párválasztást is egyre kevésbé befolyásolták a korábban csak férfi partnerrel közösen megteremtett anyagi biztonság elérésének szempontjai. Mindehhez a feminisztikus és a szexuális-felszabadító mozgalmak teremtették meg az ideológiai hátteret. A női társadalmi önálló sorsával párhuzamosan komoly értékvesztés is lezajlott: a társadalom egyre inkább a liberálisabbá vált, ami gyakran együtt jár a párkapcsolatok szintjén is a rövidebb távú haszon-maximalizálás preferenciájával, illetve egyre gyakoribb jelenlét a hosszabb távú egyenlőség – például az egyenlő karrier-célok megvalósításának előtérbe helyezése – mellett felületesebb párkapcsolatok kialakítása és fenntartása (Utasi 2004). Továbbá egy ki terjesztett családfogalom kialakulásához hozzájárult a családi élet problémáinak kritikus megközelítése, például a családon belüli erőszak problémakörének szenteledő egyre nagyobb figyelem, valamint a különböző etnikai csoportokra jellemző, a családi életben is tükröződő sajátosságok egyre jobb megismerése.

A család fogalmának kibővülése terjedő jelenségek mellett az ismert demográfiai folyamatokkal – a népességöregedésével és a csökkenő családonkénti gyermekszámmal, a házasságkötés és a gyermekvállalás időpontjának kitolódásával, az egy személyes háztartások számának növekedésével – jellemezhető változások nagymértékben hatottak a családok helyzetére, a családi szerepek alakulására és – legálábbis bizonyos helyeken – a családpolitikai megfontolásokra.

Jelen írásunk egy közelmúltban lefolytatott kutatás eredményeit támaszkodik. Interjúkra alapozódó kutatásunkban a családformák változásainak társadalmi hatásait az átalakuló család és családtagok társadalmi munkamegosztásában a foglalt helye, a különféle munkatípusok és az életminőség kapcsolatos attitűdök kapcsolatrendszerének feltevéseivel kívánunk vizsgálni. A fő kérdések közé tartoztak a család és az állami jóléti rendszer kapcsolódásai és a társadalmi nemi szerepek alakulásának családalapú kapcsolatos vonatkozásai. A kutatásban a társadalmi nemi (un. gender) dimenzió azért is vált különösen hangsúlyossá, mert nemzetközi tapasztalatok alapján a női reprodukció funkció nem csak a családon belüli női identitás alapja, hanem az oktatásban való részvétel és a munkavállalás területein, illetve a női társadalmi szerepvállalásában általában is meghatározó jelentőségű.

Kutatásunk során tehát egy részt arra kerestünk választ, hogy a családformák és a családi életváltásai milyen kihívásokat jelentenek a magyardöntéshozók számára: a politikai és gazdasági döntéshozókolodálnél értelmezni kívánjuk a különböző elveken alapuló családpolitikai megfontolások céljait és indokait, a döntések hátterét a szolgálatos család fel fogás jellemzőit, valamint a kormányzati/állami szociálpolitika részét képező családpolitika és a gazdaságpolitika részét képező munkaerőpolitika illeszkedését a gyakorlatban, külön tekintettel a férfi-női egyenlőség kérdésére. Másrészt a családok oldalán azt vizsgáljuk, hogy ki nek mit jelent a család, a családi élet, és ezeket a jelenségeket – valamint a családtagok életét a gyakorlatban – mennyiben befolyásolják a politikai és gazdasági döntéshozók család kapcsolatos döntései.

Míg „acsaládra” vonatkozó retorika évtizedek óta változatlanul pozitív érték tartalommal leírt mind a szakértők, mind a politikusok fel fogásában, addig a családok valóságos életére vonatkozó statisztikai-demográfiai adatok továbbra is azoknak a tendenciáknak a folyamatosát mutatják, amelyek a különböző szakértők már korábban is válságjelenségeként értelmeztek (Pongrácz 1999; Pongrácz–S.Molnár 1998). A folyamatos csökkenő családönkénti gyermekszám, a házasságkötések számának csökkenése, a házasság nélküli együttélések mindgyakoribb válása, a válási arányszámok folyamatosan magas szintje, az egy szülő családok, valamint a házasságkötés nélküli gyermek válási arányszámok emelkedése mind azt jelzi, hogy a tények szintjén a család fogalma változóban van. Ezért ha azt halljuk a tudományos közvélekedés meghatározó szereplőitől (Pongrácz–S.Molnár 1997; S.Molnár 1999; S.Molnár 2001) és a „család központú” retorikát hangzó különböző kormányoktól, hogy a magyarlakosság különösen család párti, nehéz eldönteni, pontosan mi nek – milyen családnak, családformának – a parolasáratulnak.

A demográfiai előrejelzések egy olyan társadalom jövőbeli képmutatják, amelyben a keresők és az eltartottak arányának felborulása a gazdasági egyensúlyt veszélyezteti. A házánkra is jellemző öregedő társadalom valóságga minden kori kormán yok számára élesen felveti a várható tendenciák befolyásolását. Mindezt tovább árnyalja az a magyarszági lakosságban lévő társadalmi egyenlőtlenségek talaján kibontakozó etnikai-kulturális dimenziókkal telítődött problémahalmaz, amely első sorban a különböző társadalmi csoportok eltérő termékenység mutatóiban jelenik meg (Hablicsek 2000). A politikai retorikán túlmutató családpolitikai elképzeléseknek és intézkedéseknek így túlkel le lépniük a – so kak ál tal ide ális nak vélt, statisztikusnak tűnő – normatív család fogalom használatából adódó válságkezelésen, hogy a családformák pluralizmusából ki indulva próbáljanak összhangozteni a különféle valóságos családi igények és a családokat megcélzó politikai intézkedések között.

ANŐKTÁRSADALMISZERE PVÁLTOZÁSÁNAK HATÁSA A CSALÁDISZEREPEK ALAKULÁSÁRA

A családformák és a családi szerepek át alakulásában a gyonfonatos szerepet játszottak Magyarországon is a nőktársadalmi helyzetének és lehetőségeinek változásai. Az államszocialista rendszert „féloldalas” női emancipáció jellemezte: „A munkában, oktatásban, kultúrában vagy akár a politikában a nők (szinte) egyenlő lettek, és (szinte) egyenlő nek is érezheték magukat. A magán szférában azonban, a partner kapcsolatban

tokban, a családban, továbbá általában a személyközi viszonyokban (aközéletben is) a férfi-női szerepek alakításának hagyományos módja nagyjából változatlan maradt” (Ferge 1999: 17). A nők re- és a férfiakra –erőltetett szociális ta modernizáció a család életben a nukleáris család új, kétkezes modelljének –valamint a városi lakótelepi élet, a bölcsődei, az óvodai és az egyéb ingyenes családsegítő állami ellátások biztosításának és igénybevételeinek –elterjedésével járt. Ugyanakkor ez a korszakot egy fajta nosztalgikus vissza-vágyódás is jellemezte a hagyományos családi életkezei közé, ahol a férj tartja el a családot, míg a feleség az otthon teremtésével és a gyermekneveléssel foglalkozhat (Neményi 1996). A rendszer váltás után az elsőkormányhangsúlyozottan ide-alizálni kezdte ismét az egykezes tradicionális családi berendezkedést, bár a gazdasági átalakulás soknyilvánvalóan a nagyobb szerepet játszó családmodell újjaéledeésében, mint a politikai preferenciák.

Talán ez a leggyarazható, hogy egy 1990-es évek elején készített szociológiai felmérés eredményei szerint a magyar anyák fontosabbakat tartották a családi és a magánéletet, mint a munkájukat és szakmai előmenetelüket; valamint a válaszadók 89 százaléka úgy nyilatkozott, hogy a gyermekes nőknek jobb az életük, mint a gyermekteleneknek. Ugyanakkor ugyan ezek a nők szeretek volna továbbra is aktívandolni, bár szívesebben választottak volna részmunkaidős állást, mely a nyugat-európai országokhoz képest továbbra sem tekinthető széles körben elterjedt lehetőségnek Magyarországon és a többi volt szociális államban (UNICEF 1999: 44).

Az 1980-as évekkel összehasonlítva az 1990-es évek közepére meg nőtt azoknak a magyar nőknek az aránya, akik úgy vélték, hogy –különösen a kisgyermekes – anyáknak otthon a helyük (Tóth 1995). Annak értelmében, hogy pontosan mi okozhatta a női attitűdök ilyen irányú változása it, több tényező kell figyelembe venni: az új, illetve megújult ideológiai és a tradicionális megközelítések hatásai mellett különösen fontos szempontként említendő az állam vissza vonulása a jóléti ellátásokból (Ferge 1999), ami szintén hozzájárulhatott a női munkavállalás „vonzerjének” gyengüléséhez.

A mai nyugat- és észak-európai családpolitikai intézkedések központi kérdése, hogyan segítse a gyermeknevelő szülőket vagy szülőket a munkájuk és a családi életük összeegyeztetésében. Ezekben a szakmai, politikai diskurzusokban a női munkavállalás kérdése az egyik legfontosabb családi életet befolyásoló tényezőként jelenik meg. A nők képzettségi szintjének növekedésével a női szakmai ambíciók fokozatosan a családi élet meghatározó tényezőivé kezdenek válni Magyarországon is (Nagy 1999; Koncz 2005). Az Európai Unió által támogatott követelmények és elvárások mellett a magyar nők egyre szélesebb körűvé váló karrierlehetőségei magyarázhatók azzal, hogy ugyan a magyar foglalkoztatás-szerkezet tradicionális átalakulása követelményként a korábbi időszakhoz képest a női munkavállalók aránya csökkent a munkaerőpiacon, a gazdaságilag aktív magyar nők azonban egyre képzetebbek. Következésképpen a vezető pozícióban lévő nők száma növekszik és a férfiakkal összehasonlított kereseti hátrányuk fokozatosan csökken – bár a nettó női átlag keresetek 2002-ben is csak a férfikezesek 87%-át érték el Magyarországon (Bukodi et al. 2004: 116).

A női képzettségi szint emelkedésével összefüggésben egyre több nő értelmetlenül munkavállalást a pénzkeresés gyakorlati szükségességén túl ön megvalósítási opcióként, akik számára a konzeratív korományok – ‘fizetett munkahelyett otthon teremtés’

jellegű – ideológiai üzenetei nem túl sokat mondóak. A demográfiai adatok azt látszanak alátámasztani, hogy a nők munkát is és családot is szeretnének – de előbb munkát és csak utána családot: Ma gyarországon ma a leg több nő 25–29 éves korában, a leg több férfi pedig 30–34 éves korában köti első házasságát. Így az első gyermek vállalásai ki to ló dik, kü lö n ö sen a fel s ő fo k ú vé g zett sé g ű ek kö ré ben: 1995 óta a leg magasabb szü lé si arány a 25–29 éves nő ket je lem zi (Vukovich 2002). A család alapításra vállalkozók a korábbi időszakhoz képest ki sebb méretű családot szeretnének: 1993-ban a 18–41 éves nők többsége (54%) két gyermeket szeretett volna és csak 1,5 száza lék nem akart gyereket (Vukovich 2002: 113). Tíz évvel később a leg több be áll tal pre fá lt gye rek szá ma to vá bb ra is ket t ő ma radt, de a 25 év nél fi a ta labb nők 10 száza lé ka (és a fér fi ak 15–20 száza lé ka) nyi lat ko zott ú gy, hogy nem akar gyereket (Kamarás 2002: 58). A szándékos gyermektelenség viszonylag új jelenségnek számít Magyarországon, ami épp úgy utalhat az in di vi du a li zál ó dá si ten den ci á ker ő s ő dé sé re, mint a család i élet és a munka vállalás összeegyeztethetőségének véltés valódi nehézségeire. A gyermek szám nö ve ke dé sét gát ló té nye zők kö zött fon tos még em lí te ni a gyer me kes csalá dok rom ló a nya gi hely ze tét, mely re a ko rá bi ku ta tá sok e red mé nyei se rint ha that a csalá d tá mo ga tás i juttatás ok re ál érté ké nek csök ke né se és sze lektív jel le ge (Vukovich–Harcsa 2002). 1991 és 2001 között a sze gé ny ség ben élők ará nya a tel jes né pes ség hez vi szonyít va na gyobb mérték ben nőtt a gyer me kes ház tartá sok – kü lö n ö sen a leg alább há rom gyer me ket ne ve lők – kö ré ben, míg az egy sze mé ly es ház tartá sok és a gyer me ket len pá rok kö ré ben volt a leg ma ga sabb a jö ve del mi szint (Gábos–Szivós 2002).

A legáltalánosabb magyar családforma továbbra is a házaspár két gyermekkel. 1980 és 2001 között azon ban a 15 év nél idő sebb né pes ség kö ré ben a há zas ság ban élők aránya 67%-ról 52%-ra csökkent (a férfiak esetében 71%-ról 56%-ra, a nőknél 64%-ról 50%-ra), ugyan akkor az el vál tak ará nya kö zel meg dup lá zó dott, az egye dül élők szá ma pe dig 18%-ról 28%-ra nőtt (a fér fi ak nál 22%-ról 33%-ra, a nők nél 14%-ról 22%-ra) (KSH 2001: 13). 2001-ben a gyer me kek 30 száza lé ka há zas ság on kí vül szü le tett (Vukovich 2002: 140).

Mind ezen vál to zás ok át te kin té se után el mond ha tó, hogy a rend szer vál tás óta a család i élet és a poli ti ka kap cso la ta ugyan nagy mérték ben meg vál to zott, a ko rá ban nagy-lelkű állami támogatásokkal és – a közvetlen állami ellenőrzés mértékét tekintve – na gyobb me rev ség gel je le mez he tő vi szonyt azon ban nem vál tot ta fel a mai ma gyar társadalomban megtalálható család i élet formák sok fé leség ét tükröz ő re ál is család poli ti ka.

A CSALÁDPOLITIKAI MEGFONTOLÁSOK CÉLJAI ÉS INDOKAI A DÖNTÉSHOZÓK SZERINT

Em pi ri kus vizs gá la tunk első sza ka szá ban arra a kér dés re ke res tük a vál aszt, hogy a család formák és a család i élet vál to zás ai mi lyen ki hí vá so kat je len tet tek a ma gyar dön tés ho zók szá má ra. Har minc ki vál asz tott in ter jú ala nyunk kö zött ha son ló arány ban szó lal tak meg poli ti ku sok, a gaz da sá gi élet sze rep lői és ci vil szer ve ze tek ve ze tői, akiket azért vál asz tot tunk, mert te vé keny sé gük kap cso ló dott a vizs gált té má hoz, az az a család és a család poli ti ka vi szonyá hoz. A poli ti ku sok többsége (kormány párti és ellen zé ki) parlamenti képviselő, önkormányzati, illetve minisztériumi tisztségviselő

(államtitkár, osztályvezető) volt. A gazdasági élet szak szervezeti vezetői és vállalatok humán erőforrás menedzserei képviselték, a civil szervezetek megszólaltatott interjúalanyai pedig főleg nőszervezők voltak.

Az első kérdés kör a *családpolitikalegitimitásárá* vonatkozott. Ebben a kontextusban a lasszó inkább ségesezrint a kormánynak csak korlátozott joga van a családok életében bekövetkező változásokkal kapcsolatban. A kormányzati és kormányparti politikai szereplők egyaránt óvatossággal fogalmaztak: állítják, hogy csak annyit kívánják befolyásolni a család szerkezet alakítását, amennyi bevezetése a gyermekek családok támogatásához szükséges. A civil és a szak szervezők képviselői viszont jellemző módon a gyakorlati megoldások hiányára vonatkozó kritikával illeték a mindenkori kormányok elmélti legmindig a gyonygyermekbarát el képele se it, mi közben rámutattak a család politikai gyakorlatának és a gondolt össze függéseire például a nyugdíjrendszerrel, illetve a szexuális nevelési hiányosságai val:

Az a helyes, ha mindenki nek annyi gyereke lehet, amennyi az ő lelkének szükségessége a jó érzéshez, a jó létéhez. Van, aki nek egy gyerek is sok, azoknak nem kéne erőszakkal, hogy legyen több. De ugyan úgy teljen in do kolt nak tartjuk, ha va la ki úgy gondolja, hogy neki hat gyerek is kevés – lehesen. [...] Ha én idegen gyereket gondozok egész életemben, például dajka vagy gyök vagy hivatalos nevelőszülő, ezért természetesen fizetéshez, nyugdíj jogosultsághoz jutok. Ha saját gyerekemmel végzem ezt jobb színvonalon, akkor magánbuli volt, hobbim. Ez en gem arra inspirál, hogy tartózkodjak minden olyan tevékenység től, ami akadályozza a piaci jövedelem szerzési lehetőségeimet. Ez ellen érdekelte az abban, hogy gyereket neveljek. Gazdaságilag minden el ne szól, nem csak a nyugdíj rendszer – különösen azóta, hogy nukleáris család van, és elszakadt egymástól a jövedelem termelés és a család. Az államnak nem volna szabad anyagi szempontból ellenérdekelte tenni az állampolgárokat abban, hogy annyi gyereket neveljen, ahányat szeretnének. (országos család szervezőképviselője)

Először is na gyon nagy baj, hogy a ma gyar nép fogy. Te hát ezért va la mit a kormánynak tennie kell. De ez na gyon össze tett do log, tár sa dal mi, gazdasági fejlődés kell ahhoz, hogy a családok nyugalommal éljenek. És ezt a családra kell bízni. Mert az, hogy be tiltják az abortuszt, mert volt ilyen is, nem megoldás. Mi azt mondtuk, és mai napig is azt mondjuk, hogy az iskolában kell elkezdeni a felvilágosító munkát, azt, hogy ne legyen abortusz. [...] Mi sem támo gatjuk, hogy az abortusz ne vedjen, és abban érdekeltek vagyunk, hogy csökkenjen. De ehhez a feltételeket meg kell teremteni. Tehát olyan fogamzásgátlószereket kell biztosítani, amihez hozzájut könnyen, mert ma, je len pil la nat ban is, ugye volt egy gyógyszerár-emelkedés és ezzel együtt növekedett a fogamzásgátló gyógyszer ára is. [...] Nem biztos, hogy csak a diák szorulnak rá a kedvezményes fogamzásgátlószerekre, mert van olyan nagy családok, akik nem tudják megvenni, és sajnos, azt kell nézni, hogy a kúraszerek száma csökken, és ez tragédia. Te hát igenis, a család tervezze meg, ami kor ő úgy látja, hogy fel tudja vállalni, hogy egy, két, három vagy öt gyereke legyen. (szak szervezői tagozatának képviselője)

Ennek ellenére jól kirajzolódott, hogy a jelenszocialista-liberális kormányzati ciklus kormánypárti politikusai inkább az esélyegyenlőség fontosságát hangsúlyozták, míg az ellenzéki képviselők – megfelelően az akkori konzervatív kormányzati politika központi céljának – azoknak az érdekeket tartották szem előtt, akik a polgári közép rétegek etető sítik:

A na gyon di rekt, nor má kat sza bó kor mány nem ve szi tu do má sul azt a faj ta plu ra liz must, ami a csa lád for mák ra ma jel lem ző. A há zas sá got és a több gye rekessé get pre fe rál ja a köz é posz tá ly be liek szá má ra és nem egysz er ű en egy esz mé t va gy nor má t hir det sza vak kal, ha nem na gyon is kon kré tak a kö vet kez mé nyek: for in to sí thá to, mek ko ra ju tal mat ad. (civilnő szervezet képviselője)

Az a kívánatos, ha az állam, a kormányzat mindig csak ahhoz te remt fel tetteket, hogy a válsztás szad sá gát biz to sí t sa. Sem mi más fel ada ta nincs. [...] A család politikai intézkedéseken keresztül nagyon kicsi mozgásokat, rezgéseket lehet kelteni. De a fő ten den ci á t i ga zá ból ez ek kel az esz kö zök kel se acs alá dtá mo ga tás any a gi von at ko zá sa í val, se pé l d á ul a bo r tu sz sa bá ly o z á s sal – nem lehet meg fordítani, befolyásolni. A gyerekvállalás első sorban a jövőre vonatkozott pozitív vagy negatív rákötések sokmúlik. Hogy hány forint lesz a családipót lék, vagy mi lyek az egyéb kedvezmények, érdemben a fő fo ly a ma to kat nem tud ja be fo lyá sol ni. Anya gi esz kö zök kel nem fel tét len ű l, és nem pont ab ban a cso port ban lehet ö sz tönöz ni a na gyobb gye rek vá l la l á st, ame lyik jobb hely zet ben van. Mi nél is ko lá zot tabb az a ré teg, mi nél szé le sebb lá tó kö re van, a mai vi lág ban a jö vő t an nál ső té tebb nek lát ja, és an nál ki sebb a kész te tés ben ne a gye rek vá l la l á s ra. Ezt any a gi ér tel men ben be fo lyá sol ni lé ny e ge sen nem lehet. (kormánypárti liberális politikus)

Ahol si ke res mó don avat ko z na k be, az nem azt je len ti, hogy a szo cí á lis ju t ta tá so kat nő ve lik, amik amú gy is ki csik. [...] Ami vel le het se gí te ni, az a há t t ér: ho gy mi lyen az a kö r nye zet, a ho va a gye re ke det szü lö d. Van-e pé l d á ul böl cső de, ó vo da, ami meg fe le lő. Azt in gyen biz to sí t ja-e szá mod ra a te egye te med, mun ka he lyed, gyá rad, mi nisz té ri u mod, ön ko r má ny za to d, va gy o ly an sok ba ke rü l, ho gy meg gon do lod, ho gy vissza mé sz-e dol go z ni, va gy ott hon ma rad sz. De ha ezt o ly an vá l sz tás nak lát ja egy cso mó nő, ho gy most va gy csa lád, va gy kar ri er, amit a tár sa da lom is idi ó ta mó don nyom, és ezt a kér d ést per sze csak a nő nek te szi fel, az va ló szí n ű leg té ny leg rosszul be fo lyá sol ja a gye rek szá m ala ku lá sát. Erre ada tok is van nak, ho gy ahol meg for dult ez a ne ga tív trend, pé l d á ul a skan di ná v or szá gok ban, ott van nak böl cső dék és ó vo dák, a nők egyen jog ú sít á sa ott té ny leg meg tör té nt, ott na gy ar á ny ban van nak je len a kö z é let ben is. A fér fi ak sze re pei meg vá l to z tak, ki egyen lí tő d tek a tár sa dal mi ne mi sze re pek. Míg a me di ter rán or szá gok ban, me lyek ha gyom á ny osan az un. gyerekszerető, katolikus országok közé sorolódnak, mondjuk Olaszországban nincs ó vo da, ab szo lút nem vesz nek részt a fér fi ak a ház tar tá si mun ká ban, ott té ny leg tün het ú gy, ho gy va gy fel adod a sa ját é le tet, va gy gye rek te len ma rad sz. Te hát ú gy ér zi egy nő, ho gy té ny leg rá van kény sze rít ve, ho gy tel je sen fel ad ja a sa ját é le tet – va gy gye re ket szü l és ott hon ma rad. Eset leg meg pró bál ja egy ü tt a ket tőt, és annyit dol go zik, ho gy

megszakad, és valamilyen háztartási alkalmazottal oldja meg ezt a feladatot... (minisztériumtitárszolgálatvezető)

Az elmúlt másfél évtizedben a kormányok különféle intézkedéseikkel részben szándékosan, részben valamely más területen bevezetett intézkedések következtében beavatkoztak a családot érintőbe: ezt a beavatkozást a kormányzat és a politikai aktorok különbözőképpen ítélték meg. Az első szociális-liberális kormány gazdasági stabilitási programmal szűkítette, az öket követő, hangsúlyozottan családpárti konzervatív kormány bővítette a gyermekes családok támogatási rendszerét. Ugyanakkor ez utóbbi bővítés egyben a rendszer átstrukturálását is jelentette, mely együtt járt az egyenlőtlenségeket fokozásával. Inkerjűnk készítésekor még csak retorikai szinten jelelték meg a jelelő szociális-liberális kormány új fajta családpolitikai elképzeléseit, így a valószínűleg a fenti dichotómia jelelőben fogalmazódott meg:

A házasságban élőket és a három és többgyermekeseket rendkívüli módon preferálták, közülük is az átlagfőtől jobbra. Az élettársi kapcsolatot nem vetették figyelembe, pedig 100 gyermekből kb. 30 élettársi kapcsolattól születtek. [...] A homoszexuális sokkal szemben állt a senyvedelműen elítélő, intoleráns volt a magyar politikai vélemény. [...] Az előző kormány a konzervatív, törvényátszentesített, lehetőleg katolikus vallású családképet erősítette – az egyének szabadrendelkezési jogbiztosításának sem mi jele nem volt. Mi viszont azt mondjuk, hogy a család fontos – de mi sem a fejlett individualizációt maximálisan megengedő nézőpontot képviseljük. Mi azt mondjuk, hogy a magyarvalóság családstruktúráját kell elmozdítani. Mi a család nem a házasságot értjük, hanem az élettársi kapcsolattól kezdve mindenféle variációt. Az egy szülő családától kezdve mindenféle variációt támogatni kell. (kormánypartiszocialistapolitikus)

Én nem foglalkozom a nőkérdéssel. Szeretném ismételtarítani magamtól, ebbe a kádba nem szeretnék beleszállni. Engem az az erőszakos intoleráns fellépés zavar, ahogy sokan ezt a kérdést kezelik. [...] A család támogatásokról lete nem volt az esélyegyenlőség bármilyen szinten is két ségbe vonó mozgatás. Aki azt mondja például, hogy az apa is vesse igénybe egy éves kor alatt a gyereket, az hülye. A gyermek szükséglete nem fontos? [...] Az anyát diszkriminálná, ha tudatos intézkedésekkel elszakítanák a gyerektől, és agresszív beavatkozás lenne a család életébe. (államtitkárszolgálatvezető ciklusban)

A gazdasági – elsősorban a szakszervezeti – aktorok szerint viszont az alacsony foglalkoztatottsági szint és a jelentős munkanélküliség, valamint az alacsony jövedelmek kiszolgáltatottságot társzik a munkavállalóval, és a család szempontok így szükség szerint háttérbe szorulnak. A kiszolgáltatottság a versenyszférában foglalkoztatottak számára érzékelhető:

Az első az, hogy a munka ellegyen végezve. Erőlt igényem diavatpa naszkodni. Én biztos vagyok benne, hogy nincs olyan ember, aki nek napi tíz óra munka és nyolc óra alvás mellett elég ideje legyen arra, hogy éljen. Mert ez

ember telen. De nem ha rag szom ezért a cég re. Ez egy kapi ta lista cég, ilye nek a fel té te lek. Aki itt akar len ni, an nak erre igent kell mon da nia. Én ezt ér tem. De nem tar tom csa lád ba rát nak. (női közép vezető a verseny szférából)

Az in ter jük má sik fon tos kér dés kö re ar ra vo nat ko zott, va jon *pre fe rál hat-e az ál lam bi zony os csa lád for má kat*. A vita köz ponti kér désé nek az mu tat ko zott, va jon van-e jo ga a kor má ny nak kü lö nb sé get ten ni gye rek és gye rek kö zött a szü lők „ér de mei”, il let ve az egy ütt élés kü lö nb ö ző for má i sze rint. Az ez zel kap cso la tos el té rő ál lás pon tok ki fej té se sor án szin te min den vá lasz oló nk ut alt a tá mo gá s ok de mo grá fi ai ha tá sa i ra, a mun ka vá llalás tő sz tő n ző va gy é pp en gát ló kö vet ke zé mé ny e i re, hang s ú ly o zot tan em lít ve a ro ma la kos ság és a gyer mek vál la lás vi szo ny át.

In ter jú ala nya ink kö zül tö bb en is kri ti ká val il let té k, ho gy a ko ráb bi kor má ny za t a kö zép osz tá ly be li tö bb gye re kes csa lá do kat pre fe rál ta a sze gé nyebb ré te gek csa lá dja i hoz ké pest, va la mint a le gál is há zas ság ban él ő ket ki mon dot tan el ő ny ő sebb hely zet be hoz ta az adó zá son ke resz túl a sta tisz ti kai lag ke vés sé tar tós nak mu tat ko zó há zas ság nél kü l egy ütt élők hö z és az egy szü lős csa lá dok hoz ké pest. A két ke re sős, há zas ság ban él ő szü lők ese té ben a ked vez mé ny ö ssze vo nás ré vén ma xi ma li zál ha tó vá vált, míg az egy ütt élők szá má ra ez nem volt jár ha tó út. A je len leg kor má ny za ti po zí ci ó ban lé vők va gy kor má ny pár ti vá lasz oló k u gy an me ge d ő bb nek t űn tek a há zas ság al ter na tí vá i val szem ben, de nem fo gal ma zó dott me ha tá ro zott po li ti kai szán dé ke csa lád for má k tá mo ga tá sá ra vo nat ko zó an. (Az in ter jük ké szí té se óta u gy an meg szü le tett a T/16349 szá mú ké vi se lői ön ál ló in dít vá ny az é let tár si kap cso lat re gisz trál á sá ról, az in dít vá ny sor sa é se se tel ges csa lád po li ti kai ha tá sa azon ban egy el ő re ki szá mí ha ta t lan.)

Az eltérő elveken, különböző ideológiaiakon alapuló családpolitikai elképzelés céljainak és indokainak vizsgálatára mu ta tott, ho gy ko moly el len té mu tat ko zott – nem csak a kü lö nb ö ző í rá ny za tok hoz tar to zó po li ti ku sok, ha nem po li ti ku sok és ci vi lek kö zött is – aki t űn te tett nor ma ké nt ke zelt csa lád mo dell szük sé ges sé gé nek meg í té lé sé ben. Egy jel leg ze tes el len zé ki po li ti ku si vé le mé ny az ál ta la ide á lis nak és kor má ny za ti lag is pre fe rál and ó nak vé lt csa lád mo dellt ál ta lá no san kö vet end ő é let for ma ké nt ál lí tot ta szem be a „rossz” tár sa dal mi pél dák kal:

Meg gy ő ző d é sem az, ho gy be avat ko z ha ta kor má ny za t, ami kor bi zony os é let for má k, csa lád struk tú rá k pre fe rál á sa mel lett te szí le avok sot. [...] Ma gyar or szá gon is, fő leg a fels ő fo kú vég ze tség ű eknél, az els ő gyere k vá llal á sa ki to ló dik, mind am el lett a há zas tár si vi szo ny ban sok kal biz to sab ban szü let nek meg az els ő gyer me kek, az é let tár si vi szo ny ban ez bi zony ta lan ná vá lik, és fő leg a má so dik gyer mek vál la lá sa egy é let tár si vi szo ny ban na gy on bi zony ta lan. A kü lö nb ö ző tá mo ga tá si for má k pre fe rál á sá val sze rint me le het be fo lyá so lni: ha a kor má ny za t egy ér tel m ű en le tes zi a vok sot am el lett, a kom mu ni ká ci ó já ban is, ho gy a csa lád ot sé r the tet len nek tar tja, a csa lá don be l ű l al ap ve t ő en a há zas tár si kap cso la tot tar tja o ly an for má nak, ami a nem zet jö v ő je szem pont já ból po zi tí van ér té kel end ő, és ez zel bi zony os mé rték ben ori en tál ha tja a tár sa dal mat [...] Ami kor a hír adás ok köz pont já ban az áll, ho gy sze res sük a más sá got, az áll, ho gy ily en in je k ci ó s au to ma tá kat he ly ez nek ki, ho gy a dro go sok hoz zá jus sa nak, ami kor az áll, ho gy a ho mo sze xu á lis pá rok kap ha tnak-e ö z ve gyi nyug dí jat, hát ak kor ez egy na gy on rossz ű ze net a tár sa da lom nak. Ha nem ar ról be szé l ű nk, ho gy igen is, a ket t ő va gy há rom,

vagy több gyereke ne vélesemilyen öröme okoz, hogy a házasság miilyen szépségeket tartalmazon magában és milyen felelősségteljes dolgugyanakkor, ha nem ezt preferáljuk, ha nem mindig az egyént, akkor ez a társadalom számára azt üzeni, hogy élhet így is... (konzervatív politikus)

A civil élet véleménye több ponton is ütközött a fenti megközelítéssel:

Az mindig szörnyű, amikor az állam beavatkozik, ami a kornépe sedés politikai megfontolásból teszi, és ez össze kapcsolódik a rosszul szervezett szociális politikával. Amit az állam anélkül érdekel, hogy még is csak a leggyengébbek képezték a közvéleményt, az az, hogy például olyan közvélemény alakult ki, hogy az oktatás színvonalát emeljük minden réteghez eljuttatja. Így ha kevesebben vannak, egy jó képzett népeség nek nem fog eleve a 10-20%-a kiesni a munkaerőpiacról, ahogy ez ma Magyarországon történik. [...] Miközben a 'szent család' képezték a közvéleményt, nem nagyon igazat juttatja, hogy a magyar prosztitúta közt a gyerekek sok az anya, aki így tartja el a gyereket. Az is család, ami velük nem foglalkozni, ki menten inonnan. És a káros közt is, gondolom, családok vagy potenciális családok vannak. (civil nőszervezet képviselője)

A világon a jóléti államok nem igazán mennek abban az irányban, hogy a népességszaporulat nagyobb legyen. Nem a gond az az, hogy kevesebben lesznek: úgy gondolják, hogy amit tesznek, az megfelelő. Neünk is el kell jutni egy olyan szintre, hogy ebben a világban a csúszkában, mint amilyen ami én, élhet életfeltétel legyenek, és biztosan győzők, hogy akkor a vállalkozó gyermek száma növekedni fog. [...] A nő döntő sajtó maga a lap, sajtó teszi a lépéseket, és maga dönt el, hogy mely időszakban az életnek hány gyereket kíván – ezt nekény szerítenek. Ez nagyon fontos, és úgy látjuk, hogy a nemzetközi területeken is ebben az irányban, nőket rendelkezési jogának erősségével próbálnak se gítéget nyújtani abban, hogy ne ki szolgált a helyzetben legyen, és ne olyan mennyiségű gyermekáldás szakadjon rá, amit már nem tud kezelni. Persze a gyerek felnevelésének egész szakaszában az anya meghatározó szerepe hangsúlyt kap, de nem szeretnénk ezzel csökkenteni az apák felelősségét. [...] Mi nem azt mondjuk, hogy ha nincs valamilyen házastal megálított és aláírt házassági levele, akkor ezt más típusú anyaságunk fogjuk fel. Szó sincs róla. Azt is tudomásul vesszük, hogy egye diűl élő nők is tudnak vállalkozni arra, hogy gyermeket neveljenek. Ez pillanatnyilag még forrongó társadalmi elfogadottságú dolog, de szerintem egyáltalán nem el lennétek semmi olyan elhatározással, amit szervezetünk megalakulása kormaga elé tüzött. (országos nőszervezet képviselője)

A férfiak és a nők esélyegyenlőségének kérdése, a nők másodrendű munka vállalóként történő kezelése, a család és a szakmai karrier összeegyeztetése nek lehetősége in terjú alanya ink mindhárom típusában fontos problémaként jelelt meg:

Vannak olyan házastárs be li nők, akik már úgy ítélik meg a munkaerő-piaci esélyeket, hogy soha nem tudnak elhelyezkedni. A férj jövedelméből vagy

szo ci á lis jö ve del mekből él nek és olyan mérté kűfüg gő ség ala kult ki, amit az állam szo ci aliz mus ban el se tud tunk vol na gon dol ni. (ci vil nő szer ve zet kép viselő je)

A rend szer vál tás után, ami kor a gaz da sá gi dol gok is meg vál toz tak, ak kor egy nő mond hat ta, hogy ő úgy nem akar ja, ahogy az any ja élt, ő in kább ott hon ma rad na, mert ak kor nyu gal ma san ne vel he ti a gye re két. Ami sok szor egy már lé te ző gaz da sá gi ké ny sze rű ség meg ide o lo gi zál a sa volt. [...] Te hát van egy gaz da sá gi ké ny sze rű ség, hogy úgy is ott hon kell ma rad ni, mert nem tud já tok ki fi zet ni az ó vo dát, és utá na könny ű meg ide o lo gi zál ni, hogy mi lyen jó tu laj don kép pen ne kem ott hon. A he lyett, hogy azon a for ra dal mi gon do la ton tör né a fe jét a tár sa da lom vagy bi zo nyos kormá nyok, hogy ho gyan le het ne a ne mek kap cso la tát át ala kí ta ni, és igen is ál la mi fe le lős ség gé, vagy ha nem is áll mi, de munkál ta tó i fe le lős sé gé ten ni pé ldá ul a gye re k fel ügye le tet, vagy egy cso mó dol got, ami meg könnyí te ni a fér fi ak és a nők hely ze tét. (mi nisz té ri um itis ztsé g viselő)

A munka és a család élet har moni zál a sá nak egyik le het sé ges meg ol dá sa ké nt gyak ran fel me rül a nők – és egy elő re ke vés sé jel lem ző mó don a fér fi ak – rész mun ka idő s fog lal koz ta tás á nak vagy más faj ta a ti pi kus mun ka vál la lás á nak elő sé gí té se. A jel en legi ma gyar mun ka er ő pi a ci hely zet ben azon ban a rész mun ka idő s fog lal koz ta tás le het sé ges elő nyei ke vés bé hang sú lyo zód tak, mint a mun ka vál la lók ál tal gyak ran meg ta pasz talt gy ak or la ti há trá nyok:

Ma nem az egyén mond ja meg, hogy én rész mun ka idő ben sze ret nék dol goz ni, ha nem a mun ka adó azt mond ja, hogy én ennyi re vesz lek fel. Te hát mi ezt nem tá mo gat juk. A má sik do log, hogy eh hez nem elég sé ges ki mon da ni, hogy a rész mun ka idő t meg az ati pi kus fog lal koz ta tást fej lesszük, ha nem az eh hez jár uló kü lön bö ző társadalom bi zo nítá si ren de le te ket is mó do sí ta ni kell. Mert azért nem mind egy, hogy ho gyan fog ják a szol gá la ti idő t el szá mol ni, a kü lön bö ző szo ci á lis ellá tá so kat ho gyan fog ják a rész mun ka idő ben ad ni. Mert azért van nak olyan cé gek saj nos, ahol azt mond ják, hogy én a négy ó ra ban fog lal koz ta tott sze mé lyek nek nem ad ok ét ke zé si utal vá nyt, mun ka ruhát, meg eze ket a dol go kat. Te hát eze ket ren dez ni kell ah hoz, hogy va ló ban tény leg egy nor má lis mű kö dés le gyen eb ben a rész mun ka idő ben [...] ez egy ör dö gi kör, meg kell mon da ni, hogy ez még na gyon az ele jén van, mert saj nos az em berek ör ül nek, ha munkahelyük van. Fő leg vidé ken, ahol nincs le hetősé g mun ká ra, és tel je sen mind egy, hogy éh bér ért, de leg alább van mun ká ja, és kap ér te va la mit, az nem fog saj nos föl áll ni és azt mon da ni, hogy ké rem, en gem disz kri minál nak, mert ör ül, hogy van munká ja. Mert saj nos egy perc alatt tud nak olyat kre ál ni, hogy nem al kal mas arra a mun ká ra és az ut cán ta lál ja ma gát. (szak szer ve zet nő i ta go za tás á nak kép viselő je)

A gaz da sá gi ér de ke ket is fel kell mu tat ni: hogy mi ért éri meg a vál la l ko zó nak, hogy az a mun ka vál la ló, aki nem nyolc ó ra ban van ott, és ab ből két órát ká vé zik és a te fon ja it in té zi, ha nem hat ó ra ban van ott, és in ten zí ven, kre a tí van dol go zik, ke ve sebb stresszel, mert elé r a gye re ké hez vagy az idő s, gon do zás ra szor uló szü lő jé hez – ez sa ját, jól felfogott ér de ke. Hiszen azt

gondoljuk, hogy képzett munkaerő kell, elkötelezett, és aki abban az időben, amit ott tölt, kreatívan dolgozik. Itt elmozdulás kell: mi egyipti gazdagságba akarunk felmenni, és ez a váltás elkerülhetetlen. A flexibilitás nem úgy értendő, hogy a munkaadóérdekben ott kell maradni huszonöt órát, ha nem kölcsönös előnyökkel. [...] És ne héz kérdés, amennyiben azt gondoljuk, és ez a magyar helyzet, hogy kevés a gazdasági igénybe az alanyi jogon járó gyermekgondozási szabadságot, ha még kedvezményeket adunk például a munkaidőben, az a nők pozícióját rontaná egy merev rendszerben. (korábbi kormánytisztviselő)

A teljes állásban foglalkoztatottak tekintetében különösen a versenyszférában dolgozó nőket esetében fogalmazódott meg szinte megoldhatatlan problémaként a családon belüli női, illetve anyai szerepek összehangolása a munkahelyi teljesítménnyel, illetve előmenetellel kapcsolatos elvárásokkal:

Ha megnézed a felső vezetőket, akkor nem találasz benne nőket. Az alatt vannak nők, köztük a vezetői szinten is vannak nők. [...] Nyilván a nőknek azért nagy kiesést okoz az, hogy a családi élet is megnehezül nekik. Őhatatlanul nagy kiesést okoz, ha gyeget vállal egy nő, és egy száma gában él vagy nem olyan családi támogatásban él, hogy a férjével tudja a háztartást, akkor meg kell szakadnia a két terület között. (HR vezető a versenyszférából)

A gyeget vállalás mindig nagyon nehéz döntés, amit nagyon nehéz hozni, én azt gondolom, hogy azért megpróbálják, de nagy ára van. És tudod is olyan eseteket, ahol nagyon komoly a töredék [...] Olyan irgalmatlan ütemű változás, ami ben a cég most van, annyi rákérül a forrásból, aki ott marad egy-két évre, hogy nagyon nehéz visszaérülni. [...] A férfiak és a nők bérezésében diszkrimináció szerintem nálunk nincs. Ez ilyen szempontból ha a nő szellemű cég: az esélyt elvileg megadják. Csak az élet... önmagában az diszkriminál, hogy a te felelősséged marad. [...] Azt tudom, hogy az összes férfi, aki velük ott ülök a mezedz ment te amben, annak a felesége már ha a vitte a gyeget és megfőzte a vacsora és megcsinálta vele a házi feladatot. (női középvezető a versenyszférából)

Válaszadóink szerint a családi élet szervezéséhez kívánatos munkaidő-beosztásbeli rugalmassággal jellemezhető családbarát munkahely alig akad Magyarországon. Az atipikus munkavállalási formák – például az otthonról folytatható távmunka – sem terjedt el, pedig igénylenne rá.

Családbarát munkahelyre nincs nagyon példa, hogy bárhol is működne. Nem terjedt el igazából ez a gyakorlat. Nem találunk ilyen Magyarországon. Ami tényleg nagyon nagy probléma, hogy például a távmunka nem létező kategória a Munka Törvénykönyvében. Pedig a távmunka is ilyen megoldás lehetne, hogy otthon teljesen rugalmas munkaidőben lehetne dolgozni. Ez jelenleg úgy történik, hogy vállalkozói szerződéssel dolgozik az illető. Tehát végzős sosem megoldható, de csak vállalkozóként, és ez nincs le szabályozva, nem létezik ez a kategória – pedig jó dolog lenne. (HR vezető a versenyszférából)

Egy részt amikor a nőket kérdezük erről, hogy ők mit szeretnének, akkor minél inkább ki szorgalmazta a több valaki, annál inkább a badság dimenzióban közelebbi meg ezt a kérdést, és azt mondja, hogy válasszon olyan átlást, ahol több ideje jut a családi problémák megoldására. Egészen pontosan arról a nem rágható csontról van szó, amit úgy neveznek, hogy a piros foglalkozások, tehát rész munkaidő, rugalmas munkaidő, távmunka, ahol az ember jobban tudja osztani a munkaidőjét, hogy a családja, gyerekeire több ideje jusson. Ez az egyik. A másik változatlanul az egyéni múlik: hogy ki-kik házas társával hogy oldja meg, és hogy a férfi akennyiben válhatnak a rugalmas munka idő alányává. Ezek mindig nehezkérdések. (vállalkozás-fejlesztési szervezeti képviselője)

Az utóbbi években kialakított esélyegyenlőségi infrastruktúra kereteinek – azaz kifejezetten az esélyegyenlőség előmozdításával foglalkozó állami szervek és törvényi rendelkezések – megteremtésére mindenkor kormánylátó körébe kerülhetnek a munka és a családi élet harmonizálásának kérdései:

Ami be tud avatkozni egy kormány, sőt, úgy gondolom, ez a la mia felelősség is részben, hogy biztosítsa a szülőknek, úgy a nőknek mint a férfiaknak, anyáknak és apáknak, hogy összeegyeztethessék a munkát a családi élettel. Családbarátok legyenek a rendszerek, ne kényesüljön se nő, se férfi arra, hogy tízenkétórászon, túlórászon, vagy ha tudni kelljen ahhoz, hogy a be tegye rekkal ott honna radhasson. Hogy természetesen legyen egy férfinak vagy egy nőnek, hogy ha félőt van, akkor megyek a gyerekért. Férfi is, nő is el meheszen rész munkaidőbe dolgozni, hogy a család is leheszen. (minisztériumtisztviselő)

Civil szervezetek bentevékenykedő válaszolóink az esélyegyenlőség előmozdításával kapcsolatos állami intézményrendszer kialakításának fontosságát hangsúlyozták:

Ez egy olyan eddig még soha ki nem próbált befolyásolási lehetőség, amin keresztül bevihetjük a gondolatokat, ami vel eddig nem is volt hova fordulnunk. [...] Mi na gyon fogjuk használni ezt az utat, hogy a kormányt befolyásoljuk azokban a kérdésekben, amit fontosnak tartunk. Itt a nők munkavállalásának kérdése rendkívül fontos do log. A rendszerváltást kísérelte, hogy robbanászerűen ki lökődtek a nők a munka helyekről. És nem csak a pénz telenség minden egyéb, hanem a saját fős le ges ségük nek a tu data is kínozt a ezt a csoportot. Tehát fontos, hogy fogadják a képe se le gyen a kormány a munkahelyre való visszajutás kérdésében, különösen a gyermek születés utáni szakaszban. (országos nőszervezeti képviselője)

Míg az állami oldalról éppen a nem kormányzati szervezetek tevékenységének fontosságát emelték ki:

Itt na gyon fontos volt a civil mozgalma. A civil törhe tik az utat, amit egy pozícióját féltő minisztériumi ember ke nem mer, po li ti kus meg plá ne nem mer. És a civil nem fél nek eből a szempontból, mert nem függek nek. Meg amúgy is az eh ha lál szé lén tán co ló ci vil szerve ze tek mond ják, amit akar nak

– teljesen szakmai meg meggyőződésbeli alapon. Ez nagyon fontos, már csak azért is, mert tényleg négy évenként teljes váltság van fűnyíróval. ... Mi is úgy próbálunk meg mindent bebiztosítani, hogy ne a mi nevéünk alatt legyen, ha nem a cívelekhez helyezük ki, hogy ha majd X év múlva minket megszüntetnek, akkor a tevékenységet vigyék tovább a cívelek. Mert tudjuk, hogy ezek politikai kérdések, sajnos. És éppen ezért a cíveleken gondoltunk, főleg azokban a kérdésekben, amik problémásak. És a nőkérdés problémás kérdés, mert az alapvetően talán mi struktúrára in gatja meg. (minisztériumtitkárságviselő)

Interjúalanya inkább többsége szerint az esélyegyenlőség megteremtésével kapcsolatos témáknál inkább a méltó életvitelre vagy a mennyire hangsúlyosra. Egyelőre úgy tűnik, hogy az ezzel össze függő kérdések politikai megfogalmazásai zajlik, míg a gyakorlati problémák kezelése még várat magára:

Ha arra gondolunk, hogy egyáltalán van esélyegyenlőségi törvény, vagyis alakul, meg foglalkozunk családokban a bürokráciával, az egészségügy elmozdulás – még nem a való világban, hanem a politikai szándékokban. Most két olyan párt van kormányon, ami meg sem engedti, hogy ilyesmi velne foglalkozzon, a liberális párt azért, a szociális meg emeért. De a politikai szándékokon túlmenően azt hiszem, az elmozdulás azért is természetes, mert ha lassan is, de mind ez meg történne a közérdekű kormányzás idején is, mert törekszik a politikai szándékra egymagában a konfliktus mennyisége, ami előbb-utóbb már nem oldható meg olyan módon, hogy azt mondják, ez nem politika. (vezetőszocialistapolitikus)

Az esélyegyenlőség témakörében a megkérdezettek mindhárom kategóriájában felmerült, és a regionális különbségek nélkül a különböző társadalmi rétegek közötti különbségek nélkül is fontosabbnak tűnt az etnikai diszrimináció, azaz a zsidókban a cigány családok támogatásának kérdése:

Hogy egy cigány családnak még a harmadik gyereke is megszülessen, azért senki nem tap sol. Te hát megszüleszen sok gyerek, csak ne ott. Vagy a megteremtés megteremtésével kapcsolatos dolgok: ott na gyon sok cigány kliens van, hi szen ott ha nincs gyerek, az nagy szégyen. Ezt nem verik nagy dobra. Azt sose látod a dokumentumfilmekben, hogy ott milyen nagy arányban vannak cigányok, akik gyereket szeretnének. Ez a társadalmi értékrendjére példa. (minisztériumtitkárságviselő)

Van egy erős etnikai válság a románok között. Egyes családpolitikai intézkedések szinte büntették a gyerekvállalást a románoknál. De nyilván vannak nem roma szegények is: vidék, rossz infrastruktúra, alacsony színvonalú oktatás... (civilnőszervezetképviselője)

Legtöbb interjúalanyunk abban az összefüggésben utalt a roma–iskolázatlan, hátrányos regionális elhelyezkedésű, munkanélküli ségelsújtott, sokgyerekes–családok helyzetére, hogy a mindenkor kormány politikának el kellene kerülnie a családok továbbtársadalmi marginalizálódását. A megkérdezett civil szervezetek képviselői úgy

látták, erre a problémára csak korlátozott tudnak hatást gyakorolni saját tevékenységi körükön belül, és a kormányra gyakorolt befolyásuk is csekély:

Külön figyelmet fordítunk a cigány problematikára: rettenetes probléma Magyarországon, amit cigánykérdésnek neveznek. Etnicizálják a szegénységet, káros előítéletek általánosítottá sok van, és ebbe a nagycsaládok is beletartoznak. A rendszer változás előtt elterjedt az a nézet, hogy akiknek sokgyereke van, az cigány. Ez mindenkinézve bántó. A tagság között is itt-ott hallani az előítéleteket. Az ember gyakran kap olyan panaszlevelet, hogy mi azért nem kapunk segélyt, mert cigányok vagyunk – míg a másik levetel azt írja, hogy mi azért nem kapunk segélyt, mert nálunk ki van takarítva. Mi adományok szintjén rendszeresen kapcsolatot tartunk cigány szervezetekkel. De amíg az ő soraikat nem rendezik, addig az ember nem tud lépni: amíg elősorban a cigány elit a saját pecsenyét süti – a magyar társadalom részéről pedig nem indergációs, hanem asszimilációs igények vannak. [...] Az oktatással kellene kezdeni: az együtt tanítással. (országos családszervezet képviselője)

Válaszadóink véleményei alapján arra következtetésre jutottunk, hogy egyes kormányzati családpolitikai céljainak tekinthető azoknak a társadalmi csoportoknak a támogatása, amelyek tagjai iskolázottsági mutatóik, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük, az önmagukról való gondoskodás képessége alapján jó eséllyel lesznek képesek a gazdasági egyensúly fenntartására, szemben olyan családokkal, amelyek várhatóan szociálpolitika függésben maradnak. További vizsgálatra érdemesek tûnik tehát az, hogy vajon a család közép pontba állítása önma gá ban je lent-e érte ket a köz vé le ke dés, a la kos ság, a szak ér tõk, va la mint a politikai döntés hozók szemében, avagy tetten érthető-e valami félszelekti vitás, valamint a két tös mér ce az egyes család formák és család élet mód ok meg í té lé sé ben az egyes kormányzati családpolitikai keretein belül.

Az interjú során felvetettük, vajon az Európai Unióhoz való csatlakozás befolyással lehet-e a hazai családpolitikára. Az interjúban többször elõfordult az európai közös irányelvekre való utalás, de sem a kormányzati aktorok, sem az ellenzéki politikusok, sem a gazdasági és a civil szereplők nem tekintették igazán lényeges szempontokat megjelölőnek ezeket az elveket, illetve látzatintézkedéseknek vélték az esélyegyenlőség elõmozdítását illetõ lépéseket:

Néhány dolog jön az esélyegyenlőség okán: például a gyeseen lévõ anyák vissza il lesz té se, képzé se – ez termé sze te sen na gyon pi ci ke sze le te en nek az esélyegyenlőség itõ rek vé nek -, még is fog csik or gat va bár, de va la mit csinál nak. Va ló szí nû leg csak pont annyit, ami még a szem lé le ten nem fog vál toz tat ni, a pi ac gaz da ság termé sze tét nem fog ja meg vál toz tat ni – csak amennyit az EU elõtt meg le het le beg tet ni. És nem bán ják, ha nem si ke rül. (civil nõ-szervezet képviselője)

A törvények harmonizálásával kapcsolatban többször hivatkoztak az Európai Unióra, különös tekintettel a 2003. évi CXXV. törvényre az egyenlõ bányás mód ról és az esélyegyenlőség elõmozdításáról. De e törvény meghozatalát is né há ny an in kább az EU felészánt gesztusnak, mint gya kor la ti elõ re lé pés nek mi nõ sí tet ték:

Ne küünk az a meg lá tá sunk, hogy saj nos az Eu ró pai Uni ó nak ké szül ez a tör vény, pon to san azért, hogy ki pi pál va le gyen, mint sok min den más. És hogy a gyakor la ti meg va ló sí tá sa ho gyan fog történni, ez kér dés, nagy kér dés. (szak szer ve zet nő i ta go za tá nak képvise lő je)

Ugyan akkor az esély egyen lő sé gi tör vény po zi tí vu mai ról is szó esett:

Hasz ná t lá tom an nak, hogy az EU mi att kel lett ez zel fog lal koz ni, de azt gon dolom, az EU-s el vá rá so kat na gyon egysz er ű felsz í ne sen or sz ág je len té sek kel, a nő khely ze té vel fog lal ko zó át fo gó elem zé sek kel ki pi pál ni, meg azt mon da ni, most már van tör vény, jól van... De azt hi szem, ön ma gá ban az EU-s ké ny szer nem köz vet le nül hat a po li ti ká ra. Ki csit ke rü lö ú ton igen, hogy a köz vé le mé ny el vá rá sát er ő sí ti, az tán az vissza hat a po li ti ká ra. [...] Ön ma gá ban ez a tör vény se lesz cso da szer, de egy lé pés sel ja vít ja a most ér vé ny ben lé vő hely ze tet kü lö nö sen az a pass zu sa, hogy bi zo nyí tá si ké ny sze re anna ka mun ka adó nak lesz, aki el ma rasz tal ha tó va la mi lyen disz kri mi ná ci ó ban. Va ló di ha tást sok-sok si ke respertud elér ni. Eddig a pró ba pe re ket, ami egy-kettő volt, azért nem lehetett na gyon ha tás os esz kö z nek tek in te ni, mert akit disz kri mi ná l tak, an nak kel lett bi zo nyí ta ni. Ho gy a tör vé ny for dít ezen a hely ze ten, ez cso dát nem je lent, de se gí te ni fog a mé dia tematizálá sá ban. Na gyobb re mé ny ben le het ily en pe re ket in dít a ni, ebből ki fo lyó lag na gyobb mé dia fi gye lem lesz rá, és ennek ta lán lesz köz vé le mé ny-formá ló ha tás a. (vezetőszo cialis ta po li ti kus)

Emel lett em lí té st tör té nt egy es uni ó s prog ra mok ról és pénz ügyi for rá sok ról, melyek po zi tí van ha tás os bi zo nyos – az Eu ró pai Uni ó n be lül ki emel ten ke zelt – kér dés-rö k hang sú lyo sabb ha zai po li ti kai tematizálá sá ra:

Ami ha tás sal le het egyé b ké nt, ha ezt ügye sen hasz nál já k fel, azok az eu ró pai uni ó s for rá sok, pénz ek, akár ci vi lek nek, akár nem ci vi lek nek. Mert ott a nő i szem pont, a gender szem pont al ap ve tő do log. Pé l dá ul van egy prog ra ma mun ka er ő-pia ci esé ly egyen lő ség meg teremté sé re, ami nek az a neve, hogy EQUAL. [...] Az más kér dés, hogy Ma gyar or szá gon va gy akár Olasz or szá gban nem lát já k még, hogy a nő fon tos kér dés, de le het pénzt kap ni erre. Mil li ár dok ról van szó, és az, ho gy mire van pénz, na gyon be fo lyá sol hat ja az it te ni szem lé le tet is: a mun ka adók, az ön ko r má ny za tok gon dol ko dá sá t is. (mi nisz té ri umi tis ztsé gvi se lő)

Ugyan akkor az szak szer ve ze te ké sa ci vil szer ve ze te képvise lői er ő sen kri ti zál ták, hogy a min den ko ri ko r má ny ok ig ye kez tek a nő i-fér fi esé ly egyen lő ség kér dé sét az ál ta lá nos esé ly egyen lő ség ke re té ben ke zel ni, azaz nem kí ván ták, és nem kí ván já k hang sú lyoz ni a nő po li ti ka, a nő i esé ly egyen lő ség ki emelt fon to s sá gát. Erre pé l da ké nt utal tak a 2003 vé gén el fo ga dott esé ly egyen lő sé gi tör vé ny re, mely nek ke re te in be lül több in ter jú ala nyunk vé le mé nye sze rint a nő kér dés, a fo gya té ko sok és a ro má k egy más tól igen el térő je le gű sé rel me i nek ke ze lé sé re csak azo nos mó don és sem mi képpen nem meg fe lő ha tó kon y sa g gal ke rül het sor. (Az in ter jú ké sz í tés i dő sza ká ban még nem állt fel az Egyen lő Bá nás mód Ha tó ság, így an nak mű kö dé sé vel kap cso lat ban sem ér kez het tek vi ssza je l zé sek.)

Nálunk ugye de rült égből vilám csapás ként egy olyan törvény szü le tett, ami egy átfo gó törvény. Erre mi azt mondjuk, hogy nem tartjuk al kal mas nak, mert na gyon so kat fog ez a törvény, csak sajnos nem fog meg va ló sul ni be lő le jóformán semmi. Azért nem, mert egyszerűen azok a feljövő problémák, amik je len pil la nat ban a ma gyar tár sa dal mat ter he lik, egy ilyen törvényt nem le het meg va ló sí ta ni. [...] és ugye ar ról volt szó, hogy [az Egyen lő Bánás mód Ha tó ság] füg get len szer ve zet lesz. Mi től füg get len, hogy ha mondjuk az igaz ság ügy-mi nisz té ri um alá ke rül, és on nan kap ja a pénzt, pa ri pát, fe gy vert? [...] és hogy kik ből áll ez a ha tó ság, azt sen ki nem tud ja. A má sik, ami re nem kap tunk vá laszt, ami kor fel tet tük a kér dést, hogy tes sék már megmondani, hogy ez az országos hatóság vagy esélyegyenlőségi bizottság, ame lyik nek szé ke lye Bu da pest, ho gyan or vo sol ja majd eset leg Nyír egy há zán, ha va la kit bár mi lyen hát rá ny vagy disz k ri mi ná ció ér. Föl jön Pest re és meg keresi ezt a grémiumot? Vagy hogy fog mű köd ni? ... mi azt mond tuk, hogy igen is, kell egy esély egyen lő sé gi bi zott ság, de ez ne csak jo gá szok ból áll jon, mert az esély egyen lő ség, a disz k ri mi ná ció nem csak jogi kér dés, ha nem so ci ális, tár sa da lom poli ti kai kér dés is. Te hát olyan tár sa ság ból áll jon ez a bi zott ság, ahol he lyet kap nak a tár sa dal mi szer ve ze tek is. (szakszervezet női ta go za tá nak kép vi se lő je)

Végül meg kell emlí te nünk egy olyan kér dést is, amellyel kap cso lat ban vá la szolnánk mind há rom tí pu sa ha son ló kép pen vé le ke dett. Az in ter jük ből ugyan is az ak ri tik a volt ki ol vas ha tó, hogy a tu do má nyos ku ta tás sok ből szá r ma zó ered mé nye ket a poli tik a ke vés sé ve szí fi gye lem be, s ha igen, leg fel jebb úgy, hogy a szak ér tői vé le mé nye ket a min den ko ri kor má ny a ma ga iga zo lá sá ra hasz nál ja fel. Ugyan ak kor vi szont – kü lö nő sen a ci vi lek kö ré ben – szó esett az akár cél zot tan a csa lád ra vo nat ko zó, akár csu pán köz vet ve a csa ládok ra is ha tást gya kor ló poli ti kai dön té sek le het sé ges kö vet kez m é ny ei fel mérő ha tá stanul má ny ok ed di gi hi ány áról és jö vő be li szük sé ges sé géről:

Van még egy fontos dolog, ami viszont egy ál ta lán nem ment át a ma gyar gya kor lat ba, más hol se na gyon van, pe dig na gyon kéne. Ezt úgy hív ják, hogy elő ze tes ha tás viz s gá lat. Te hát ahogy az ál lam fő nor ma kont rollt kér va la mi ről, ugyan így ha tás viz s gá lat ra lenne szük ség az egé sz ség ügy vel, ok ta tás sal, so ci ális é let tel, is ko láz ta tás sal, kö rnyezet vé de lem mel kap cso lat os dön té sek nél is, ahol ha fel áll va la ki a pa r la ment ben, hogy meg kér dez ze, hogy mi lyen ha tá sa lesz en nek meg en nek a szü le ten dő ma ga za to ke egé sz sé gé re néz ve, ak kor azt mond has sa a kor má ny tiszt vi se lő je, hogy meg viz s gál tuk, és ezt lát tuk. (váll al ko zás fej lesz tő ci vi lszerve zet kép vi se lő je)

A CSALÁDI ÉLET GYAKORLATAI

Empiri kus viz s gá la tunk má so dik szá ka szá ban a csa ládok hoz for dul tunk és arra ke res tünk vá laszt, hogy ki nek mit je lent a csa lád, a csa lá di é let és e ze ket a je len té se ket – va la mint a csa lád tag ok é le tét a gya kor lat ban – men nyi ben be fo lyá sol ják a poli ti kai és gaz da sá gi dön té s hozók csa lád dal kap cso lat os dön té sei. In ter jü ink anya ga ke vés sé al kal mas ál ta lános ér vé nyű kö vet kez teté sek le von á sá ra, ugyan ak ko ra „ti pi ku se set ek re”

koncentráció, félig struktúrált interjú módszer alkalmazásával ma zárásképpen olyan adatokhoz jutottunk, melyek alapján képet alkothatunk arról, hogy a különböző élethelyzetekben különböző családi szerepek vállaló személyek családi életének alakulását hogyan befolyásolták a különféle politikai üzenetek és intézkedések. A nyolcvanfős mintát úgy állítottuk össze, hogy lehetőség szerint a megkérdezettek a magyartársadalomban található arányokhoz hasonló módon fedjék le a lehetséges családípusokat. Az interjúalanyok ki választásánál figyelembe vettük a válaszadók lakóhelye, családi állapota, életkora, iskolázottsága, társadalmi státusza szerinti sokféleséget,¹ valamint arra törekedtünk, hogy a mintában közel meg egyező arányban szereplő nő és férfi válaszadók zöme rendelkezen leg alább egy-két évtizedes saját családi tapasztalattal.

A sokféle ségbe mutatására való törekvésünkből következtetünk, hogy az elemzésben nem tartottuk a lehetségesnek a mintán különböző szempontok szerinti felosztását: úgy véltük, érdekelten lennének akár a lakóhely, akár a társadalmi helyzet, akár a munkavégzés, vagy az életkor, a nem, a családi állapotszerinti csoportosítás, ami kor mindezek a kategóriák egymást is metszik. Így nem tudhatjuk, hogy adott esetben a válaszoló egyedi tapasztalata nemével, korával, státusával, regionális, vallási, vagy esetleg etnikai hovatartozásával, illetve csupán személyes tulajdonságai, adottságai, neveltetésével, vagy egyéb tényezőkkel függ-e össze.

Ugyanakkor kiemelhető három szempont, mely adataink feldolgozása során általában jellegző hatással tűnt: a rendszerváltás hozvalói viszonyulás és viszonyítás; – ezzel némi legössze függésben – az életkori szempontok; valamint a válaszadók neme:

(i) 1990-ben *rendszerváltás* zajlott Magyarországon, és a változás nem hagyott érintetlenül szinte egyetlen olyan körülményt sem, amely interjúalanyaink életét befolyásolhatta. Az ország gazdasági életét tekintve a leglényegesebb változások a szocialista nagyipar összeomlása, a privatizáció, a külföldi tőke beáramlása, a multinacionális cégek megjelenése és a kis- és középvállalkozások beindulása jellemzi. Mindezek következtében egy részt megjelent – és interjúink tanúsága szerint majdnem minden családot érintett – a nagyarányú és a korábbi generációk számára ismeretlen munkanélküliség. Másrészt a társadalom különböző rétegeiben élők más-más mértékben ugyan, de szembesültek az al, hogy korábbi tudásuk elérték teledett, újfajta képességek, tudások, ismeretek váltak szükségessé a piacgazdaságra átérő országban. A demokratikus körülmények között a jól ismert és megszokott törvények, rendelkezések – ezek közül esztünkben különösen azok, amelyek a családokat közvetlenül érintik, tehát a gyermekellátó rendszer, a családi támogatási rendszer, a lakáshoz jutás és a lakástámogatás rendszere, illetve munkahelyhez kötődő szociálpolitika – részben megszűntek, részben átalakultak. Az állampolgároknak ahhoz is hozzá kellett szokniuk, hogy az egy mást követő kor mányok jelen tős változásokat vezetnek be ezeken a területeken, részben az átalakulást kísérő gazdasági válsághelyzetle küzdése érdekében, részben pedig különböző ideológiai elfogásoknak meg felelően. Így tehát az élet történetekben éles választóvonalat jelelt a rendszer-

1 Min tánc közel 55%-a a 40–60 éves korosztályból, 30%-a a 25–40 éves korosztályból került ki, 15%-a pedig 60 évesnél idősebb volt. Válaszadók 30%-a Budapestben, 15%-a vidéki nagy városban, 45%-a vidéki kis városban, 10%-a pedig falun élt. Társadalmi-gazdasági státusukat tekintve – önbe sorolásukból kiindulva – 24%-uk a felső kategóriába, 50%-uk a középrétegbe, míg 26%-uk az alsó kategóriába tartozott.

váltás éve. Az 1990-es év fontos viszonyítási ponttá vált: a történetekben szinte minden ehhez viszonyítva úgy fogalmazódott, hogy „előtte – utána”.

(ii) Természetesen más fajta tapasztalatként értelmeződött a rendszer váltás a *különböző generációk* tagjai: a fiatalabak és az idősebbek számára. Az idősebbek, akiknek tanulmányi éveik, felnőtté válása, munkavállalása, párválasztása, családalapítása, gyermeknevelése egészében vagy részben a szocializmus évtizedeire esett, saját helyzetüket, illetve közvetlen környezetüket, családtagjaikat – akár a gyermekeiket, akár a szülei generációjáról van szó – helyzetét azokhoz az állapotokhoz mérték, melyeket saját maguk is megtapasztaltak. Ez nem jelentette azt, hogy akik már az új rendszerben léptek fel, nem korábban és az 1990 előtt is helyzetét csak át kellett tekinteni, a szülői körre ismeretlenek, ne viszonyították volna a jelen helyzetet a közelmúlthoz. Mégis különbözött látás módjuk, hiszen a viszonyításnak más lett a perspektívája az életkor és a család életstádiumában.

(iii) A rendszer váltás és az életkori szempontok mellett harmadikként *anemi hovatartozás* szempontját emelnénk ki. Akár idősebbekről, akár fiatalabbakról van szó, szinte az egész mintára érvényesen nagy mértékben különböztek egymástól a férfi és női életutjai. Válaszóink, éljenek akár hagyományos családokban vagy azoktól eltérő, alternatív családformák keretei között, minduntalan reflektáltak a férfi és női szerepből adódó különbségekre az életüket meghatározó minden területen, azaz a párválasztás, a munkavállalás, a gyermeknevelés, a család és munka összeegyeztetése terén épp úgy, mint a generációk közötti kapcsolatok ápolásában.

Átfogóan elmondható, hogy családi életükről nyilatkozó interjúalanyaink a politikai, gazdasági és civil aktorok körében vizsgált véleményekkel szemben sokkal kevesebb érdeklődést mutattak mindenkor a kormányzat családpolitikai megfontolásainak céljai és indokai iránt, és sokkal inkább *gyakorlati kritikát* fogalmaztak meg az kapcsolatban, hogy az állam hogyan segíthetné hatékonyabban a politikai életük problémáinak megoldásában. Válaszóink szintén egyöntetűen elutasították azt, hogy a *politika beavatkozzon* a családok életébe: itt azonban elkülönült a pártok aktuálpolitikai megnyilvánulásainak és a pártpolitikai től független állami szerepvállalás szükségességének megítélése. Több megkérdőjelezte annak a felvetésnek az érvényességét, hogy a családnak hatékonyabb politikai ténylezővé kell lennie:

Szükség van egyáltalán arra, hogy hatékonyabb politikai ténylezővé váljon a család? Az lenne jó, hogy békében, harmóniában tudnának élni, legyen munkájuk, de szerintem nem kell, hogy a család politikai ténylezővé váljon. [...] Azon gondolkodom, hogy most mibe szólhatná bele a családok: abba, hogy több kedvezményt kapjanak. De úgy is annyit kapnak, amennyi van. (52 éves nő)

A család helyzete nekem jobb a fordulatnál a politikától és a politikai szervezettől és a felelőnk folytatott érdekvédelemétől reméljük, hanem a saját erőfeszítésünkkel. (45 éves férfi)

Legtöbb választadónk szerint a pártpolitika színterén csupán a választások időszakájában váltak hangsúlyosabbá a családpolitikai programok, *mert mindenki meg akarja vásárolni a családokat, hogy rámszavazzál* (54 éves férfi). A család dal kapcsolatos sarkos – ám sokak által megalapozatlannak vélt – „pártüzemek” egyébként általában

nem nyertek kedvező fogadtatást, feltehetően főként azok körében, aki nem tudtak vagy nem akartak megfelelni az így közvetített preferenciáknak:

A politikusoknak nincs joga beavatkozni: te hát ne mondja senki, hogy én szüljek három gyereket vagy négyet, mert ez a cél. Ki nek a célja? Lehet, hogy az övé az, de engedtesék meg nekem, hogy én lehet, hogy ti zetszeretnék, vagy ketőt, vagy egyet sem. Mindenki azt beszéli, amit akar – a családdok pedig azt csinálnak, amit akarnak. (62 éves nő)

Csak duma van: el tudják mondani, hogy mi kellene, de ahhoz ők nem tudnak adni semmit. (69 éves nő)

Szerintem legyen egy kis szabálytalanság, és a politika ne akarja a szabálytalanságot kikiképezni az emberekből. Ez nem szételés – mert pontosan ott fenyeget szételés, ami túl szabályos és túl példás. (42 éves férfi)

Én csodálkoztam, hogy még itt forradalom nem születte. Csodálkoztam az emberek birkatürelméről... biztosan csodálkoztam, hogy ezeket a vezetőket, még elismerjük, én marha elme gyek, oszt megválasztom, hogy ne hogy a másikba romoljon, és nem azért mert ezt szeretem. [...] Magyarországon a politikusok iránítanak mindent, levannak sörpörve az értelmes emberek, a tudós embereket nem hallgatja meg senki, a hatalom, az állam. Ezért én nem is tartom gondoskodásnak az ő hozzáállásukat: amibe megpénz, soha nem tudjuk ellenőrizni, pedig rengeteg pénz – és nem tudjuk, hogy hogyan osztják el. Rosszul, az biztos, nagyon rosszul. (53 éves férfi)

Sokak vélték a politikusoknál a civil szervezeteknél alkalmasabbnak arra, hogy a családok érdekeit, pontosabban bizonyos sajátosságokkal vagy problémátípusokkal jellemezhető családformák sajátos érdekeit képviseljék: véleményük szerint ugyanis ezek a valóban megalapított – sok esetben személyesen is megszenvedett – alulról jövő kezdeményezések még nem szakadtak el az emberektől, így problémáikat is reálisabban tudták kezelni. A civil szervezetek érdekérvényesítő képességében egyelőre korlátozottak tûnt:

A politika befolyásolását a civil szervezetek nyújthatnák a lehető legjobb esetben. Erre már van példák: például a nagy családok szervezete. Csak az a baj, hogy egész egyszerűen annyi rá nincs hányománya nálunk ezeknek a civil szervezeteknek, hogy nagyon sok idő kellene ahhoz, hogy a civil hatékonyan tudják befolyásolni a nagy politikát. (51 éves nő)

A pártpolitikától nyilván nem teljesen független állami szerepvállalásról egyes főként középkorú, illetve idősebb – választóink az állami paternalizmus veszélyeiről asszociáltak:

Sorba lehetne venni, hogy az állam atyáskodása mennyire rossz: lásd kommunizmus. Pláne ha a valósággal együtt tesszük ezt: például itt az iszlám, mert én nem csak Magyarországról beszélek. Na nagyon kevés embernek jó ebben a világban. Itt a jó nem azt jelenti, hogy gazdag vagyok. A jószándóságot jelelt: szabadon gondolhatok ezt vagy azt. Az állam gondoskodása? Gondoskodha-

*tom én ró lad úgy, hogy ütöm a fejed, ha nem azt csi ná lod, amit én aka rok.
Hát ennyit gon dol tam az ál lam ról. (53 éves fér fi)*

Ugyanakkor széles körű egyetértés mutatkozott az *állami beavatkozás fontosságáról ott, ahol baj van – de kü lön ben hagy ja bé kén a csa lá do kat* (49 éves fér fi). Ilyen gyakorlati beavatkozásra éretten rü letként je lent meg a csalá don be lü li er ő szak vagy az elmaradt gyermek tartás behajtása:

Van, ahol meg nem szól bele és sok bán tal ma zott em ber éli az éle tét, és nem szól bele, mert olyan tör vé nyek van nak, hogy nem szól hat bele – sok he lyen meg be le szól, ahol nem kel le ne. (35 éves fér fi)

Joga van be le szólni az er ő sza kos dol gok ba – abba bele is kell, hogy szól jon, mert a csa lá don be lü li er ő szak mû kö dik... meg hogy a vá lá sok nál a fér fi ak igen is fi zes sék a gyere k tar tást... (53 éves nő)

Ugyancsak kritikával illettéka gyakori változékony ság gal jellemzett családpolitikai intézkedésekről szóló *tájékoztató hiányosságait*. Aki pe dig nincs tisztában a jogival, és nem ismeri a rendelkezéseket, nem is tud élni az állam által kínált lehetőségekkel:

Újabb ren del ke zé sek jön nek, és csak azt mond ják, hogy van, és sem mit nem tudsz. Nem tiszták ezek a dolgok. Csak bizonyos réteg tudja. Az emberek többsége nem tudja, tájéko zat la nok – az ezer szá za lék. Jó, hogy én ma gam ból in dul tam ki, de töb ben van nak így, nem csak én. (49 éves nő)

Elég ne héz hely zet ben van egy új csa lá dot ala pí tó pár, plá ne, ha nincs szü lői vagy ro ko ni se gít ség, igen ne he zen tud nak ne ki in dul ni az éle t nek. Az is ne héz, hogy aki pél dá ul nem tud ja a jo go kat, a tör vé nye ket, nem is jut el oda, hogy igény be ve gyen tá mo ga tá so kat. (35 éves fér fi)

A családpolitikai változékony ság a többek számára a tá gabb társa dal mi-gaz dasági környezet változása i ból adó dó bi zony ta lan ság gal ke rült össze füg gés be. Ebben a kon tex tus ban az ál lam sze re pe el ső sor ban a létbizonytalanság mérsékléseként fo gal ma zó dott meg, mely köz vet tet ten, ám je len tős mér ték ben hat hat a csa lá dok éle t mi nő sé gé nek nö ve lé sé re. A lét bi zony ta lan ság mér sé klé sé nek esz kö ze ként so kan utal tak a mun ka nél kü li ség vissza szor í tá sá ra, a mun ka hely te rem tés re, va la mint a rend szer vál tá s utáni pi ac gaz dasá gi re szo cial í zá ci ó hoz szü kség se ké pes sé gek fej leszté sé re:

Ez hü lye föl fo gás, hogy majd az ál lam. Az ál lam nak nem ez a fel ada ta. Az ál lam nak az a fel ada ta, hogy biz to sít sa egy fa lu mû kö dé sét. De az egyén nek az a fel ada ta, hogy min dent meg te gyen azért, hogy ő tart sa el a csa lá d ját. [...] Ez most nem jó do log: azért nem jó do log, mert fö lős le ges nek ér zi ma gát az a fi a tal, ugye nincs mun ka he lye, el kal ló dik. Le ad ja az igé nye it: elég annyi, hogy jól be igyon, be egyen, le fe kü d jön. Az nem elég egy em ber nek. Egy gyere k nek sem elég. Egy gyere k nek is úgy kel le ne fel nő ni, ahogy egy gyere k hez il lik ... és ezek a se gé lyek meg jut ta tá sok ez arra ke vés. [...] Nem jó, hogy nincs mun ka. Ez a leg na gyobb prob lé ma sze rin tem. Ha egy apá nak nincs mun ka he lye, az bor za s z tó na gy baj sze rin tem. (58 éves fa lu si nő)

A pártállamban mindenkinek volt munkája, tehát sokkal nagyobb anyagi biztonságban éltek az emberek, most meg nem, most bármi kor elve szít he ti az ember a munkáját. Szerintem a gyerekválalásnak van köze az anyagi biztonsághoz, illetve bizonytalansághoz. (52 éves nő)

Mi a megszo kott kommunis ta rendszerben tünk föl, nem voltunk mi föl ké szül ve arra, hogy te remt sél meg ma gad kö rül min dent. Azért ez a vál tás elég kemény volt: fo lyama to san írá nyí tot tak, nem kel lett ne ked szervez ned a saját munkád – te hát fel nőtt fejjel éled meg ezt a vál to zást és nyil ván munka nél kü li ek is let tünk, mert nem tud tuk, hir te len mer re lép jünk, évek el tel tek, mire rá jöt tünk, be le ta nul tunk, hogy prób ál junk lé pést tar ta ni ez zel a kor ral és ez nyil ván be fo lyá sol ja a csa lá di éle tet, mert ke re sel és nincs munkád – nyil ván va ló, hogy ilyen té ren be fo lyá sol ja a po li ti ka az em ber éle tét. (53 éves nő)

Míg válaszadóink a lét bizonytalanság mér sék lé sét egy faj ta köz ve tett, ám ki emelt fontosságú családpoli ti kai intéz ke dés ké nt ér tel mez ték, a kü lön bö ző társada lon po li ti kai juttatá sok kal kap cso lat ban na gyon ne ga tí van nyi lat koz tak. A többség vé le mé nye úgy fog la lal ha tó össze, hogy in kább ren des munkát, fi ze tést és nyug dí jat ad jon az ál lam, mint se gélyt:

Az emberek nyil ván nem se gélyekből meg tá mo ga tá sokból akarnak gyere ket ne vel ni, ha nem abból, ami ért meg dol goz nak. (32 éves nő)

Szerintem az ál lam nak eből úgy, ahogy van, ki kel le ne vo nul nia. De ezt csak egy fel té tel lel le het meg ten ni: ha az em be rek olyan fi ze tést kap nak, ami ből meg le het élni, de el is le het ten ni, és az idő sek szin tén olyan nyug dí jat kap nak, ami ből ök szin tén meg tud nak tisz tes sé ge sen élni. (51 éves fér fi)

Jól jön ha von ta az a tíz ezer fo rint, kur va ke vés, be tud juk be lö le fi zet ni a gyere kek ebéd jét, de amúgy azt gon do lom, sem mi köze az ál lam nak a csa lád éle té hez. Annyi ban len ne, hogy ad jon jó fi ze tést az em be rek nek, a munkát fi zes se meg. [...] Én az zal nem ér tek egyet, hogy az ál lam ál tal ad ott tá mo ga tás függ vé nyé ben dön tsem el, hogy hány gyere ket váll alok. Ez az én ma gán ügyem. Úgy is, ha azt mon dom, hogy a je len kö rül mé nye im kö zött nem tu dok több gyere ket be vál lal ni. Ak kor ne jö j jön az zal az ál lam, hogy ad ok ne ked pénzt, csak szül jél. Én ezt el fo gad ha tat lan nak tar tom. És úgy vál lal ja nak az em be rek gyere ket, ahogy be le fér a bü dzsé jük be. Ha min den képpen sok gyere ket aka rok, ak kor tud va az ez zel já ró kö vet kez mé nye ket, vál la lom. De eh hez sem mi köze az ál lam nak. (38 éves nő)

E vé le mé nyek ben egy részt fel fe dez he tő az ál lam – avagy a po li ti ka – és a sze mé lyes dön tések köz ötti di rekt kap cso lat há rítá sa, mely jel le mző re ko ráb bi ku ta tá sok ered mé nyei is utal tak (Neményi 2003); más részt ki fe je ző dön tte juttatá sok el osz tásá val és össze gé vel szem be ni elé ge det len ség. Az el osz tás el ve i vel és gy a ko r lá tá val kapc so la tos kri ti ká kat né hol szí nez te a „se gélyek mi att szü lö ki sebb ség” em lí té se, ami össze kap cso lha tó a „Ma gyar or szá gon nem azok sz a po ro dnak, akik nek kel le ne” tí pu sú, ko ráb ban szin tén jó l do ku men tált meg kö ze lí té sek kel (Neményi 2003):

Úgy látom, na gyon sok esetben az úgynevezett ki-sebbség igényli ezeket a segélyeket, és éppen azért igényeltem meg én is a lakásfenntartási segélyt, hogy ne hogy csak ők kapják meg. Holott sok olyan ember van, aki jóga sult lenne rá, de nem foglalkozik vele. Viszont a ki-sebbség, aki nek van x számu gye reke, szerintem nekik csak azért van gyerekküi, hogy legyen mit fölvenni családipótlék meg ilyen cím szó alatt. Szerintem nem azok kapják meg, akiknek szükség van rá, hanem olyanok, akiknek esetleg csak azért van gyerekküi, hogy ezt igénybe vehessék. (29 éves nő)

A családpolitikai kutatások összességében minden érintett irrealisan alacsonyra akarták értékelni. Volt, aki a szűkösen anyagi támogatást megálázó alacsony nához hasonlította:

Ne kem nem kel nek az alacsonyok, eből van nekem elem. Úgy látom, ebben az országban az a jó szociális politika, hogy se gélyek kel próbálják a lyukat foltoztatni. Én azt mondom, sokkal jobb lenne ezeknek a családoknak és nekem is, ha munkám lenne. Egy helyen tudjak dolgozni 15-20 évig, mert fontos az egy család életében, hogy tudja a kereső, hogy neki biztos állása van. Ebben az országban semmi nem biztos, ha a gyerekek után járó dolgokról beszélünk. Nevetésges! Azok az emberek, akik ezt ki számolják, hogy ezekből a pénzekből mit lehet... semmit nem lehet! (27 éves férfi)

Másoknál „ráutaló magatartásukból” derült ki, hogy például a gyés összegéből nem lehet megélni. Azonban a terjedő szociális szegénység során a kis mák közül többen – szakmunkások és egyetemisták – bevalótáltak, hogy a gyés igénybevétele mellett titokban munkát kell vállalniuk ahhoz, hogy a család megélhetése biztosított legyen.

Most éppen a gyedből, egész magam után a gyés hihetetlen támogatását élvezem, és sajnos kénytelen vagyok gondolkodni azon, hogy hogyan tovább, meg mennyit dolgozzak... így a gyés mellet elkezdem az egyik munkahelyemen dolgozni, de ez titok, mert ez nem annyira galis. De a gyés annyira nevetésges alacsony összeg... (36 éves nő)

Mivel ruhaiparivégzettségem van itthon varrogattam, be dolgoztam ide-oda... erre sajnos azért volt szükség, mert mindenki tudja, hogy milyen kevés a gyés, főleg ha már több gyereke is van. A testvérem is, amikor a harmadik volt gyereke, ő hárisnyákat varrt, és ráadásul az ilyen alacsony munkát, de hát amikor nincs más, hogy pénzt keresen, muszáj elvállalnia (29 éves nő)

Interjúalanyaink nyilatkozataiból kiderült, hogy az anyagi érdeklődés csak mérsékelt befolyásolt a családi élettel kapcsolatos döntéseiket. Szintem mindenki elutasította azt, hogy a gyerekvállalásban általában szerepet játszhatnak az anyagi megfontolások. Ugyanakkor saját gyerekvállalásuk kapcsán többen említették, hogy míg az első-második gyermek születése körül általában nem jellemző, addig a többedik gyermek vállalása kapcsán – legálább is a megélhetés nehezéssel kapcsolatos féltelmek szintjén – már hangsúlyosabbá válhat az anyagi szempontok mérlegelése:

No vemberben volt az esküvő, de december 30-án már terhes lettem, és annak örültem. De nem gondoltunk bele abba, hogy ha jön egy gyereke, el kell

tar ta ni, meg mi lyen plusszal jár majd. [...] Mi az el s ̄o h ̄oz ter vez t ̄uk a m ̄a so d ̄i kat. A har ma dik m ̄ar be cs ̄u szott, az v ̄e let len ba ba volt. Mind a ket ten tud tuk a fe le s ̄e gem mel, ho gy ezt a ket t ̄ot is ne h ̄ez el tar ta ni, fel ne vel ni, ̄s ho gy pont ez a ha t ̄ar, ami kor m ̄eg e g ̄e sz s ̄e ge sen el le het tar ta ni ̄ket ... azt nem fo gom mon da ni, ho gy meg b ̄an tam. Olyat nem mon da n ̄ek. De h ̄a rom gye rek kel ne h ̄ez. ̄gy most, am ̄ig ki csik, j ̄o, de egy re job ban k ̄o ze le dik az is ko la ̄s tu dom el ̄o re, ho gy rosszabb lesz: tan k ̄o ny vek, ̄l t ̄o z tet ni... (27 ̄ves f ̄er fi)

̄gy v ̄e lem, ma Ma gyar or s ̄z ̄a gon k ̄et gye re ket le hettisz tes s ̄e ge sen el tar ta ni, f ̄ol ne vel ni – b ̄ar eh hez is ko moly ̄al do za to kat kell hoz ni, mert iszo ny ̄u sok p ̄n z be ke r ̄ul min den. (49 ̄ves f ̄er fi)

Terv be volt v ̄e me g if j ̄u i ̄al ma im ban egy ne gye dik gye rek is, de az t ̄an ̄gy d ̄o n t ̄ot tem a har ma dik ut ̄an, ho gy ennyi re van lel ki er ̄o m, t ̄u rel mem. El s ̄o sor ban nem az anya gi ak mi att ala kult ̄gy, ha nem ami kor a har ma dik gye re kem m ̄as f ̄el ̄e ves volt, ak kor ̄gy gon dol tam, ho gy na gy on be va gyok z ̄ar va ̄s mu sz ̄aj va la mit dol goz ni. M ̄ar nem ̄e rez tem j ̄ol ott hon ma gam. M ̄as f ̄el ̄e ves ko ra ut ̄an egy foly t ̄a ban ter vez tem, ho gy el me gyek dol goz ni, em be rekk ̄o z ̄e aka rok men ni ̄s fel ada to kat v ̄e gez ni. De le het, ho gy anya gi von za ta is volt, mert h ̄at az ̄ert sz ̄u k ̄o sen ̄l t ̄u nk. (45 ̄ves n ̄o)

Interjú alanya ink tisz t ̄a ban vol tak a gyer mek v ̄al la s je len tet te anya gi ̄al do zatok kal, amit a t ̄o bb s ̄e g a csa l ̄a di ̄e let ter m ̄e sze tes ve le j ̄a r ̄o ja k ̄ent fo gott fel. A gyer mek ne vel ̄e s anyagi fele l ̄o ss ̄e ge f ̄o k ̄ent az id ̄o sebb ge ne r ̄a c ̄i ̄o tag jain ̄al a sa j ̄at szem ̄e ly es ̄e g ̄e nyek ki el ̄e g ̄i t ̄e s ̄e nek h ̄at t ̄er be szor ̄i t ̄a s ̄a val j ̄art egy ̄u tt:

̄n nem b ̄i rom azt, ami kor si r ̄an ko z nak itt a fi a tal as so nyok, ho gy h ̄u, ennyi be ke r ̄ul a cip ̄o, meg ennyi be ke r ̄ul a min den. Azt egyik sem mond ja, ho gy a ko z me ti ku mok meg a f ̄o l ̄o s le ges h ̄u lye s ̄e gek mennyi be ke r ̄ul nek. [...] ̄n nem tu dom, n ̄a lunk ez so ha nem me r ̄ult fel, ho gy mennyi be ke r ̄ult a k ̄o nyv. Meg kel lett ven ni, mert ott volt a gye rek. Tud tam, ma gam nak sz ̄ul tem, nem az ̄al lam nak sz ̄ul tem. Ezen f ̄ol va gyok h ̄a bo rod va, ami kor men nek a mar ku kat tar ta ni a se g ̄e ly ̄ert meg minden ̄ert. Nem! Akkor tud tad, amik or megs ̄u l ted, ho gy azt a gye re ket f ̄ol kell ne vel ni ̄s az bi zo ny na gy ̄al do zat. ̄s nem az ̄ert sz ̄ul tem, ho gy ami kor ̄o reg le szek, zsa rol jam, le gyen, aki nek nya fog jak meg ny ̄o k ̄o gjek. Ha nem az ̄ert sz ̄ul tem, mert ut ̄o dot akar tam, ̄n ̄al l ̄o l ̄e nyt. [...] mi m ̄eg az a ge ne r ̄a c ̄i ̄o vol tunk, aki a gye re ke i r ̄o l gon dos ko dott, szak m ̄a t adotta ke z ̄e be, meg a sz ̄u le ink r ̄o l, na gy sz ̄u l ̄o k r ̄o lis. (58 ̄ves n ̄o)

Ez zel szem ben t ̄o bb en ar ̄o l sz ̄a mol tak be, ho gy a mai fi a ta labb ko ros z t ̄aly k ̄o r ̄e ben a gye rek v ̄al la s sal ̄o ss ze f ̄u g ̄e s ben m ̄ar ko mo ly abb vissza tar t ̄o er ̄o nek t ̄u nik a sze m ̄e ly es ̄e g ̄e nyek h ̄at t ̄er be szor ̄i t ̄a s ̄a, il let ve a m ̄a rel ̄ert ̄e let sz ̄in vo na le set le ges c ̄o k k ̄e n ̄e se:

Van nak olyan ba r ̄a t n ̄o im, akik az ̄ert nem mer nek sz ̄ul ni, mert ret teg nek at t ̄ol ... nem ret teg nek, e g ̄e szen bi zo san ab ban, ho gy nem ke r ̄ul het n ̄e nek vissza a munkahely ̄u kre. Viszont a pa s i j u k kal m ̄ar meg ter em tet tek ma guknak egy olyan ̄e let sz ̄in vo na lat, amit a le n d ̄o apa e gy e d ̄u l nem tud na bi zo s ̄i ta ni. (34 ̄ves n ̄o)

A gyerekválalásnál visszatartható a pénzhiánya. Bár mostanában elég gyakran találkoznak olyakkal, akik más miatt hezitálnak. Ez a szingli életmód nagyon elterjedt, hogy nem akarják lekötni magukat. Szóval inkább anyagi megfontolások, de ez is erőssedik. (32 éves nő)

Az egyik interjúalany által említett „szingli életmód” – ami Utasi Ágnes megfogalmazásában az „állandó párok kapcsolat nélküli, munkaerőként piacépes, munkában és szabadidőben is aktív, jólétben élő egyedülálló fiatalelkéletformája” (2004: 15) – terjedése összefüggésbe hozható a Magyarországra is jellemző fokozódó individuális lődással és ezzel járó értékpreferencia-változásokkal, ugyanakkor a család életformák vizsgálatának kontextusában a családalapítás előtt álló – nem is olyan – fiatalelközül egyre többre jellemző „család vagy karrier” dilemma megoldhatatlanságának tüneteiként is értelmezhető.

A munka és a család életharmonizálásának lehetősége – vagy esetenként lehetlensége – az egyik legfontosabb elemzési szempontként jelelték ki a társadalomtudományi interjúalanyaink szívesen elmondottaként a témakörre, bár mind női, mind férfi válaszadóink túlnyomó többsége számára egy sajátos női problémakörként jelelték meg, mellyel, ha nem is ki zárólag, de főleg a nőknek kell szembenézniük. Ezért különösen fontos említeni azt a néhány férfi véleményt, mely a férfiak számára egyáltalán problematizálja a családi élet és a munkavállalás összeegyeztethetőségének kérdését:

Nekem sikerült. Miután nem dolgoztam sokat a munkahelyemen, nagyon könnyű volt. Bent voltam öt órát és akkor jöttem haza, itt honol voltam a gyerekekkel. Este megelmentem, nem minden este, de elég sűrűn elmentem a barátokhoz. (51 éves férfi)

Nincs ott hon konfliktus aból, ha nem keresek pénzt. Legfeljebb ki csitópánkodunk. ... a vágyaim kiéléseben nem a család, ha nem a munka van. (42 éves férfi)

Hogy a férfiaknak kell fenntartani a családot, ez hülyeség, elavult dogma. Mert a nő is érez magában annyit, hogy ő is fenntudja tartani a családot, ha éppen arról van szó. És nyilván elismennek dolgozni és hozzájárulnak a családanyagi boldogulásához. (51 éves férfi)

A nőkre vonatkozó válasszókat a Catherine Hakim (2000) által használt női munka- és családi életmód-preferenciák típusainak segítségével elemeztük. Hakim preferenciaelméletét szerint a 20. század második felétől kezdve bekövetkezett történelmi jelentőségű társadalmi és munkaerő-piaci változásokkorában ismeretlenesélyeket és lehetőségeket teremtettek a nők számára. E változások közé tartozik a fogamzásgátlás forradalma, ami lehetővé tette a női termékenység megbízható kontrollálását; az egyenlőségek forradalma, mely a nők munkaerőpiaci helyzetét javította és több országban együtt járt a nemidiszkrimináció törvényi szabályozásával; a szellemi munka és a szolgáltatószektor terjedése – a fizikai munkaróvárára –, mely a korábbiaknál szélesebb körű munkavállalási lehetőségeket biztosított a nőknek; a másodlagos keresőknek kínált munkalehetőségek teremtése azokat célozva, akiknek az életében nem a fizetett munka a főprioritás; és a személynépszerű életmód választás növekvő fontossága a modern jóléti társadalmakban.

Ma a nők foglalkoztatottsági és munkavállalási jellemzői épp úgy na gyon válto zatosak, mint a család élet és a munkavállalás konfliktusának feloldásával kapcsolatos preferenciáik. Epreferenciátípusok három ideáltípusa az adaptív, a munkaközpon tús és az ott honközpon tús nő. Az adaptív nők számára a munka és a család egy aránt fontos, és egyik sem élvezele tükben álllan dó pri ori tást. A nők dön tő többsége – kb. 60%-a, illetve mi ni mum 40, ma xi mum 80%-a – ide so rol ha tó. A munka és a család élet összegegyeztethe tő ségét elő se gítő foglalkozások – például a tanári pálya – kü lö n ő sen vonzó szá muk ra. A gye rek vál la lás után rész mun ka idő s áll lást vál la ló nők nagy ré sze eből a csoportból ke rül ki. Ma gyar vá lasz adó ink kö zött is ta lál tunk pél dát az adaptív női preferenciátípusra:

Én na gyon ide á lis hely zet ben va gyok, mert ta ní tok és ne kem ott van a nyá ri szün idő, te hát ez ne kü nk na gyon jól össze jött. Mi u tán ugye ta ní tok, ne kem négy, öt, hat ó ra – mi kor mennyi volt az is ko lá ban, ak kor, ami kor ha za mentem, tud tam a gye re kek kel fog lal koz ni. Kez det ben na gyon ne héz volt és ez sok problé má t je len tett szá mom ra, hogy gye re kek kel fog lal koz tam és ide gi leg el fá rad tam, és bor zas zó to lel ki is me ret-fur da lást oko zo tt ne kem, hogy ott hon tü rel met len va gyok és ki a bá lok. De egy idő után há la is ten nek si ke rült túl ten nem ma ga mat ezen és arra rá áll ni, hogy ne kem az én gye re ke im na gyon fon to sak, és első a család, a gye re kek, az tán a hi va tás – te hát ez a sorrend. (52 éves nő)

Az biz tos, hogy amennyit dol goz tam a szü lés előtt és aho gyan nem kí vá nom szü lés után foly tat ni, te hát jó nagy ér ték vál to zás tör té nt ben nem, mi ó ta kis fi am van. [...] A va ló ság ban há ny évet tud ki sza kad ni a szak má já ból va la ki? Ha há rom gyere ket váll alsz, ak kor kilenc évre kiszak adsz a szak má dból, va gy ha ra, nyolc ra – at tól füg gő en há ny éven ké nt vál lalsz gye re ket. Hat év alatt mennyi min den tör té nik? Nem sza kad hatsz el tel je sen. És nem abba a szak má ba té rsz vissza sze rin tem. Ezzel egy ütt meg ér tem azo kat, akik gye rek vál la lás ra ak ar nak in spi rá lni, de még is csak egy ne ga tív disz kri mi ná ci ót ér zek azo kal szem ben – ve lünk szem ben – akik más ho gy sze ret nék meg ol da ni a család im e gin di vá l is el ké p ze lé se i ket. (36 éves nő)

A munka közpon tús nők ki sebb ség ben van nak an nak el le né re, hogy az el múlt néhán y é vtized be nyo r töb b a felső fokú vég ze ttség ű, il let ve a ve ze tő pozí ci ó ban do lo gozó nő. A munka közpon tús em be rek – fér fi ak és nők – sze ret nek részt ven ni a köz éle ti ve rsenyek ben: kar ri er építé s ben, sport, poli ti kai va gy mű vé szeti te vé ke ny ség ben. Csa lá di éle tük et alá ren de lik a mun ká juk nak és so kan kö zü lük – még a há za sok kö zül is – nem váll al nak gyere ket. A ké p ze ttség szer zés t inkább te kin tik kar ri er építé si be ruh á zás nak, mint a meg él he tés biz to sí té ká nak, ahog y ez az adaptív csoport raj le m ző. A fér fi ak többsége a munkaközpon tús csoportba so rol ha tó, míg a nők nek csak kb. 20%-a (mi ni mum 10, ma xi mum 30%-a). – Ma gyar női vá lasz adó ink kö zött ug yan nem ta lál tunk munka közpon tús preferenciákkal je lle mez he tő ket, ak adt vi szont két ide il lesz th e tő fér fi vé le mé ny:

Sok szor ak ko ra áldo za to kat kell hoz ni, fő ké nt a nő knél ta pasz tal ha tó: a munkahely meg a gyere k ne ve lés mel lett még ta nul ni is, mű ve lő d ni – még csak nem is a szó ra ko zás ról szó lok, ar ról egy ál ta lán nem szó l tam még. A

család elég nyomorúságos dolog is teni igazából – én alkotó embernek nem is ajánlanám, mert na gyon elvonja minden től. (53 éves fér fi)

Úgy vettem észre, hogy az átlag ma gyar fér fi inkább a munkájában van ott, inkább a munka helyébe fektet több energiát, mint a családba. Meg ha a munka erőpiacra ki megy az átlag harmincas fér fi, akkor el lesz hánya gol va egy ki csit a család, mert ha egy ki csi vel jobban akar élni, akkor 10-12 órát le kell húz zon egy nap és utána nem biztos, hogy lesz energiája a családdal foglalkozni. (33 éves fér fi)

A harmadik csoport az otthonközpontú nőket alkotják, akik szintén ki sebb ségben vannak az adaptív nőkkel szemben: sőt, mi vel a politikai és a média ma nap ság főként a dolgozó nők problémáira fókuszál, ez a csoport néha tel je sen lát ha tat lan nak tük. Az otthonközpontú nők házasságkötésüktől kezdve a magánélet és a család életét a munka elé helyezik. Hajlamosabbak na gyobb családban élni és a házasságkötés után abba hagyni a munkát, ha ezt a család anyagi helyzete lehe tő véte szi. A képzett ség szerzése csoporton belül sem lényeg te len szem pont, kü lö nös te kin tet tel arra, hogy az oktatási in téz mé nyek szá muk ra a ta nu lás mel lett a pár vá lasz tás ígé re tes színtereinként is szolgál hat nak. Hakim sze rint tár sa dal mi rá nyuk a munka köz pont tú csoport hoz ha son lóan átlagosan 20% (10–30% közötti). Interjúalanyaink közül több otthonközpontú preferenciával jellemezhető – idősebb és fiatalabb – nő is idéz he tünk:

Én nem va gyok kar ri e ris ta, nem aka rok sem mi olyan kü lö nő sebb dol got el é rni – csak egysz e rű en el dol goz gat ni, meg é lni be lő le. De nekem fon to sabb a család om. Te hát amíg nem vol tak gye re kek, bent ma rad tam szí ve sen meg csi nál ni ezt-azt, de most már, hogy van nak gye re kek, inkább ha za si e tek. (29 éves nő)

Az a leg fon to sabb, hogy egy anya ott hon ma rad has son és ott hon ma rad jon. Az le gyen a fel ada ta, mint ré gen, hogy ott hon van és a család tal tő rő d jön. Nem a kar ri er, nem a munka, nem a meg é l he tés. ... ne kem ez a vé le mé nyem, más nak biz tos más. Ha most len nék 25 éves, le het, hogy mást mon da nék, de már majd nem két szer 25 va gyok és más a gon do la ta az em ber nek. (49 éves nő)

Az, hogy ide á lis család, az én fe jem ben úgy ala kult ki, ami sze rin tem meg old ha tat lan a mai vi lág ban. Hogy van egy cso mó gye rek: ket tő, há rom mi ni mum és az apa annyi pénzt tud össze szed ni, hogy el tud ja tar ta ni a család ot anél kül, hogy az anyá nak bár mi lyen pénz ke re se ti esz közhöz ke l le ne nyúl ni. Ez nem je len ti azt, hogy nem akar hat na el men ni dol goz ni. De mond juk, ha én ab ban a hely zet ben len nék, hogy a fér jem el tud tar ta ni, nyil ván én is dol goz nék va la mit, egy négy órás áll lást el vál lal nék, vagy ott hon dol goz nék, de az egész é le te ma gye re ke im nek szent elmém. (32 éves nő)

A munka- és családi életmód-preferenciák jellemzőinek figyelembe vételével kü lö nö sen fon to s a munka váll lalás és a családi kö te le zett ség össze hang olásának se gí té se. Vá lasz ad ó in ka gy er mek fel ügye let te kin te té ben család i – jel lem ző mó don nagy szü lők ál tal nyújt ott – és kü lö s, fi ze tet t se gít ség í gé ny be vé té lé re utal tak sa ját ta pasz ta laik alapján:

Én vittem a gyereket reggel az óvodába, mikor mentem a munkába, ami kor jöttem haza, mentem érte. Iskolába színtén együtt indultunk, és ami kor jött, a dédi várta a lányomat. Mi vel hétvégén dolgoztam, a két nagyszülő bevállalta mindig a gyereket: hol az egyik, hol a másik nagy mama – te hát ez nekem óriási segítség volt. (49 éves nő)

Ott hon ugyan olyan részt vállaltam a házi munkából – ne csak az anyára háruljon az összes munka. Illetve ha a család anyagiilag olyan helyzetben van, tudjon felvenni valamilyen háztartási kiadást. Én egy évvel ezelőtt találtam egy takarító nénet, aki hetente egyszer jön, ki takarítja a kást, csillog-villog minden, örömet hozamenni. Nincs minden hétvégén az örvényezés, hogy szombat vagy vasárnappor szívózzunk. Több szabadidőm is van. (51 éves nő)

A gyermekfelügyelet állami vagy munkahelyi segítségéről interjúalanyaink nem ejtett szókat. Ez – korábbi kutatásai eredmények alapján is – egy részt magyarázható azokkal, hogy a gyermekfelügyeletet biztosító állami intézmények (bölcsődék, óvodák) még mindig olyan „mindenkinek járó” evencióknak tűnnek, amelyek alapvető fontosságúak általában csak megszüntetésük után ébrednek rá az emberek (Neményi 2003). Ez alapján az mondható, hogy a kisgyermekfelügyeletének megszervezésében valóban a segítség – bár például a bölcsődék 90%-a Budapest és vidéki nagyvárosokban található (Frey 2002: 423) –, de ez a segítség formáján „megtöltéssel” miatt nem észlelhető tudatosok. Másrészt viszont a munkahelyek részéről nem – vagy alig – tapasztalható ilyen irányú segítség. A rugalmas és rész munkaidőt, valamint esetenként rendkívüli távolléteket biztosító, illetve az otthoni munkavégzést is megengedő családbarát munkahelyek ritkaság számában a mai Magyarországon, pedig egy 2002-es kutatás adatai szerint a gyese és gyednélzők többsége számára a legnagyobb segítséget családiki teletzettségi és munkavállalási összehangolásában a rugalmas munkaidő biztosítása jelentené (Frey 2002).

A munka és a család élet harmonizálásával szoros összefüggésben a családokban a munkamegosztás kérdése. „Valódi munkavégzésként” legtöbbször a vábbrais a fizetett munkát definiálták, így a házi munkágyakran csak a végzésnek hiányában értékelődött fontos tevékenységként:

Na gyonszép volt ez annak idején, ami kor ott hon voltam gyese: semmi probléma nem volt, mindent megcsináltam. Délután ha jött a férjem, szépen leült ebédelni, el volt mosogatta, a gyerekek aludtak, becsináltam a tükörök, az tán elmentünk sétálni és nem volt gond. Mikor elkezdtem dolgozni, akkor jött az, hogy hétvégére maradt a takarítás és az egyéb házi munkák, és hát a férjem látta, hogy kelletne segítenie, és na gyonszereztünk és megfőzött az ebédet hétvégére, ami egy na gyonszeregték volt, de az tán az évek során úgy gondolta, hogy ezért nekem hálnak kell lennem, és akkor már nem esett olyan jól. (45 éves nő)

Egy idősebb válságadónk arra is felhívta a figyelmet, hogy a párkapcsolatok, házasságok elején a feleség hajlamosabb a több házi munkaközösen végezni, mivel több időszereplésnek együtt tölteni például a szórakozással.

Az első időkben azért csináltunk gyorsan mindent, mert szerettünk jönni-menni, hogy mi nélkül ha ma rabban meheszünk. [...] A férjem a nagy munkákban komolyan becsületet tart, de minden nap ki sebb munkákat én csináltam. Mondjuk hét-főnként nem volt tévé, úgyhogy a vasalást mindig akkor csináltam. Meg volt a kiálomunka meztelen. ... Én nem mondom, hogy ez ideális volt, de mi lett volna az ideális? Ha felírják egy bejárónőt? Hát csak az az ideális, ha kiégésztik egymást. (63 éves nő)

A későbbiekben – különösen a gyermek(ek) születése után – azonban ez a helyzet is megváltozott. Interjúalanyaink válaszaiból a családimunkamegosztás egyik típusaként az otthoni munkát a nő és a dolgozó férj között osztott ki:

Az volt az alap helyzet, hogy én itt vagyok, úgyhogy nagyjából mindent én csináltam. A gyerekek előtt jóval többet osztottuk meg a munkát ... akkor még tudom, hogy ő is posztváltott meg ilyesmi. Az tán ami kor a gyerekek megszülettek, akkor többet vállaltam én, többet csináltam. (29 éves nő)

Az én férjem elment hajnalban és éjszaka jött haza, mert ő sofőr volt. Sose volt itt. A gyerekek csak ágyban látta: reggel még aludtak, este már aludtak szintén. ... A házamra radt, a férjem az állatok látta el mellette ment, meg ami kor haza jött. (58 éves nő)

Egy másik típusként a kétkezes családmodell bentevékenykedő folytonos otthoni munkát rajzoló elő:

Erőnkem az jut eszembe, hogy tu lajdon képpen a családban a nők elég rendszeresen ki vannak használva... munkát kell vállalniunk: reggel től dolgozunk dél után négyig, négy óra től pedig jön az esti robot. Ha vissza gondolok így az elmúlt évekre, mindig az jut eszembe, hogy az egész életemet átrohantam: rohantunk a bölcsődébe, óvodába, amíg pici ke volt, az iskolába, és szerintem Magyarországon a nők nagy többsége ugyanazt csinálta mint én: végigrohantam az egész életét. A munkánk mellett a női munkákat végzi az ember, ami nem feltétlenül mindig női munka, de általában a nők reharul. (53 éves nő)

Egy harmadik – leg alább is a munkaerőpiacra visszatérni szándékozó, munkájuk iránt elkötelezett nők körében – szintén típusosnak nevezhető eset az, amikor a moonton házi munka nem elégti ki az átmeneti leg házi asszonyi avanszó kis márnak a munkakreativitásának kapcsolatos elképzeléseit:

Most egyelőre az van, ami egy ilyen klasszikus, vagy az ilyen patriarális társadalomban a rend, hogy a család fő tartja el a családot, de hát ez egy bruttó 23 ezer forintos gyes melletti megkérdeje lezetlen, hogy csak akkor lehet egy nő gyesen Magyarországon, ha a férjnek van keresete – hát ez nonszensz. ... és akkor innen től kezdve az össze többi dolgot, ami a családnak hozzátartozik minden napja hoz, amennyi re nem látványos ez a háttér munka, amit ilyenkor végez a nő, ez annyi ráfárasztó. Szóval lehet, hogy a moontonitása fárasztó, lehet, hogy a hiába való sárgafárasztó, vagy nem tudom, hogy mi csodájára fárasztó, de engem rohadatul fáraszt, bevalom őszintén. [...]

Elfáradok, hát ezt sajná lom ebben igazán. Ezért mondom ezt a hiábavalóságot, hogy egy ki csit így aránytalannak érzem a befekete tett energiát, a látványosságát, a háttérmunkát – ami fontos, csak az én kreatívásomat nem élteti minden nap. Én el tudom képzelni, hogy sok nőnek ez megfelel, mert azt érzi, hogy na gyon jó gondos házi asszony ... és én elfogadom, hogy ne kik ez így pont jó. De nekem ez így pont nem jó. Te hát el tudom fogadni, mert alárendelem ezt az egészet annak, hogy a családközüködik, meg jól elvagyunk ... de azt az időt egy kicsit azért sajná lom. Érted? (36 éves nő)

Korántsem tipikus esetként emlíhetők egyéltől – Hakim terminológijában – munkaközpontú nő férfi partnerének a beszámolója a klasszikus női-férfi szerepek megfordulásáról:

Az akkoriba rátőm orvos volt és na gyon sokat ügyelt, és na gyon sokszor, ez most na gyon vicces lesz, én főztem és én vittem be neki a rendelőbe, hogy a mikróban meg tudjamelegíteni. Nagyon sok ügyeletet lenyomott, nem tudom, hogy bírta. ... Én is takarítottam. Ritkán volt ott hon, tényleg nem volt rá ideje. (33 éves férfi)

A családon belüli munka megosztásra tett kísérletek egyre elterjedtebbek váltak, ami korai családtagok valóban megpróbálják megosztani egymás között a házi munkát, ami ből férjnek és esetenként a na gyobb gyerekeknek is részt kell vállalniuk:

Próbálok se gíten az asszonynak. Tudom, így is nagy teher neki a három gyerekek, mert én egész nap dolgozom, így ami bent dok este meg hétvégen, abban se gítek neki. De ez bármi lehet: ha kell, akkor főzök. So sem volt az, hogy én az ember vagyok, te meg az asszony, takarítsál! (27 éves férfi)

Én mindig szoktam hangsúlyozni, hogy négyen vagyunk és a családban mindenki nek van feladata – tehát én sem vagyok egy takarító asszony, egy mosónő, meg egy bejárónő, hanem mindenkinek van feladata, amit meg kell csinálni. ... a férjem sok házi munkában se gít, csak a gyerekeket szeretném bevonnia család munkamegosztásba. (55 éves nő)

A családon belüli munka megosztás téma köré tekinthető meg a látható, hogy válszadóink többsége a nukleáris családi kereteken belül értelmettezt a problémakört. A generációk közötti munkamegosztás főként a kisgyermek gondozása, illetve a gyerekek felügyelete rényjellemző – szívesen fogadott, de egyre kevésbé elvárt – nagyszülői segítségnyújtással összefüggésben jelent meg. Az idősebb, beteg, segítségre szoruló családtag ápolásáról, mint családi kötelezettségről jóval kevesebb szó esett, pedig a gyese és gyeden lévők körében végzett korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy a munkavállalás és a családi kötelezettségek összehangolása az érin tettedöntő többségnek nem csupán azért jelentett gondot, mert nem volt kire hagyni a gyerekeket, hanem azért is, mert nem tudták másként megoldani erre a szoruló felnőtt hozzátartozójuk ápolását (Frey 2002: 413).

A generációk közötti segítségnyújtás fontosságának „alulreprezentáltsága” magyarázható azal, hogy válszadóink számára a család fogalmába kevésbé tartozott bele a többgenerációs együttélés seljellemző ki terjesztett családforma: így a családmagától fizikailag távolabb élő családtagok kevésbé számíthatnak a családi szidari

tájesetenként arászoruló felnöttek gondozását jele ntő gyakorlati megnyil vánu lásaira. Jel lem ző mó don in terjú ala nya ink többsé ge főként a többsé ne ráci ós együtt élés hátrá nya i nak sorolása kapcsán je tte t szót a ge ne ráci ók kö zötti kapcsola tok ról:

Ez ér de kes do log, mert ma nap ság so kan han goz tat ják, hogy el tûnt a nagy csa lád, ahol többsé ne ráci ó la kik együtt. Én fon tos nak tar tom, hogy egy csa lád nak meg legyen az ön álló sá ga: hogy ahogy õk gondol ják ne velni a gye re ke i ket, ahogy a csa lá di éle tü ket akar ják élni, abba ne szól jon bele sen ki. (52 éves nõ)

Ami ben tu dok, se gí tek a szü le im nek. Én an nak örül nek, és itt vissza té rünk a la kás hoz, hogy ha én kü lön él nek tõ lük, te hát nem egy ház ban, ha nem mondjuk 20 km-rel odébb. Ak kor vál toz na a do log, ak kor ab ban a pil la nat ban az én csa lá di éle tem is meg vál toz na. Ez ne kem ter hes. (27 éves fér fi)

Nem egé sz sé ges együtt élni a szü lők kel, mert min den ki nek más az igé nye, az éle tvi tele, az éle tformája – ez sú r ló dás ra ad le he tő sé get, pokol lá te he t az éle tet és vá lás hoz, kü lön élés he z is ve zet het. (49 éves nõ)

Vizs gá la tunk so rán a család fo gal má t bi zo nyos te kin tet ben szû kí tő vál to zá sok kal párhuzamos an egy faj ta tágabb érte lmû család fel fogás kiala kulásá nak is ta nui le he tünk. A na gy ob bik sa ját és ki se bb bik örök be fo ga dott gyer me két egye dül ne ve lő kö zép ko rú el vál t nõ sa ját „sza bály ta lan” család já t is ide á lis nak tar tot ta és a ha gyo má nyos család i szo li da ri tást a ba rá tok se gí tség nyújtá sa ál tal vél te ki vál t ha tó nak:

Én sze mély sze rint nem va gyok bé két len a sa ját csa lá dom mal, mert az egy anya, egy na gy gye rek, egy kis gye rek ide á lis nak tû nik – végül is nem gon dolom, hogy at tól, hogy ha va la mi tel je sen sza bá lyos, at tól job ban mû kö d ne. Ne kem ez is egy csa lád. A ba rá ti kör sok kal töb bet tud se gí te ni, mint egy rossz csa lád. (51 éves nõ)

KONKLÚZIÓ

A ta nul má ny un ka lap já t ké pe ző, in terjú ra ala po zó dó ku ta tás un k két faj ta adat kö z lői – a család ra vona tok zó poli ti ká ka la kí tó i nak ké p vi se lői, il let ve la i ku sok, a vál to za tos formák ban lé te ző család tí pusok tagjai – vá las za dó i sze re pük kü lön bö ző sé gé nek meg fe le lő en a fel ve tett kér dé se ket más és más mó don kö ze lí tet ték meg. Ugyan ak kor – ha hang sú lya i ban nem is, in ká bb csak az egyes kér dés kö rök re le van ci á já t te kint ve – a család poli ti ka egé szé nek ha son ló érte l me zé sé vel ta lál ko z ha tunk a két in terjú c so kor ban. Szem be tû nõ, hogy a család mind két ol dal szá má ra el sõ sor ban gye re kes család ot je lent, és hogy a család poli ti ka fo gal ma a de mo grá fi ai kér dé sek nek ren de lő dik alá. A fér fi ak és nõk esé ly egye n lő sé ge, a család for má k vál to za tos sá ga nak el is me ré se va gy el len zé se, a család és a mun ka har mo ni zá lá sá nak kér dé se, a nõk fog lal ko z ta tott sá gi ará nyá nak nõ ve lé se mint eu ró pai el vá rás és egyút tal mint a mé l tó és egye ran gú éle t egyik fon tos fel té le töb b nyi re a gyer mek vál la lás di men zi ó já ban fo gal ma zó dik meg. Az „elit-in terjú k” nor ma tív, de egy más sal sok szo ré le sen szem ben álló vé le mé ny ei he z ké pest a la i kus in terjú k ös szes sé gé ben azt a ké pet su gall ják, hogy a gyer mek vál la lás

sze mélyes döntésébe a politika nem avatkozhat be, viszont a mindenkor kormánykötelessége biztosítani a családok működésének anyagi feltételeit. Ez azonban elsősorban munkalehetőséget, megfelelő gyermekintézményeket, a valóságos igényekhez alkalmazkodó ellátásokat, családbarát munkahelyeket jelent, amelyek férfiak és nők számára az autóm döntéseket lehelővé teszik, nem pedig olyan proaktív politikát, amely adott alkalommal korlátozza az egyéni szabadsgot.

Ugyanakkor a nemzetközi kutatások tapasztalatai valószínűleg az ügytűnik, Magyarországon is nehezen illeszthetőek egymáshoz a családi élet valóságos gyakorlati és a családdal kapcsolatos normatív politikai elképzelések, melyek kiindulópontja az, hogy milyenek keltenek a családoknak lenniük, és nem az, hogy valójában hogyan működnek (Silva–Smart 1999). Például, ahogy az egyik címvilágszerzők vi se lő in ter jú ala nyunk hang sulyozta: az államnak az a feladata, hogy „visselje el az állam polgárait, és támogassa őket”. Ahhoz, hogy az állam polgárok maguk dönthesenek arról, hogyan szeretnének élni, és ahhoz, hogy se a döntéshez, sem pedig a politikai és a média által is befolyásolt közvélemény ne kintse a választást magát veszélyesnek és nem kívánatosnak, többet kellene tudni a családok valóságos működéséről. Csak remélhetjük, hogy a család szociológiai kutatásoknak is szerepük lehet abban, hogy feltárják és a véleményformálók, döntéshozókkal is megismertessék a családformák változatos sajátosságait és a családi életformák változékonyságát.

IRODALOM

- Bukodi E.–Mészárosné H.J.–Polónyi K. (2004): *Women and Men in Hungary*. Budapest: Government Office for Equal Opportunities–Hungarian Central Statistical Office.
- Dóra I.–Nagy I.–Polónyi K. (szerk.): *Nők és férfiak Magyarországon 2002*. Budapest: Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium–Központi Statisztikai Hivatal.
- Ferge Zs. (1999): Hogyan hatott a rendszerváltás a nők helyzetére? In Lévai K.–Kiss R.–Gyulavári T. (szerk.): *Vegyesváltó*. Budapest: Egyenlő Esélyek Alapítvány, 13–29.
- Frey M. (1999): Nők a munkaerőpiacra. In Pongrácz T.–Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest: TÁRKI–SzCsM, 17–29.
- Frey M. (2002): A gyermeknevelési támogatásokat igénybevevő és a családi okból inaktív személyek foglalkoztatásának lehetőségei és akadályai. *Demográfia*, 4: 406–437.
- Gábor A.–Szívós P. (2002): A jövővel mi szerepét segíti a családok helyzete. In Kólosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 42–59.
- Hablicsek L. (2000) Kísérlet a román népesség előre számítására 2050-ig. In Horváth I.–Landau E.–Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 243–275.
- Hakim C. (2000): Oxford: Oxford University Press.
- Kamarás F. (2002): Gyermekek válalás. In Spéder Zs. (szerk.): *Életünkfordulópontjai*. Budapest: KSH, 51–72.
- Koncz K. (2005): Női karrierjellemezők: Esélyek és korlátok a női életpályán. In Palasik M.–Sipos B. (szerk.): *Házastárs? Vételytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 57–77.
- Nagy B. (2001): *Női menedzser*. Budapest: Aula.
- Neményi M. (1996): The Social Construction of Women's Roles in Hungary. *Replika*, Special Issue: 83–90.
- Neményi M. (2003): Család és családpolitika. *Szociológiai Szemle*, 1: 1–15.

- Pongrácz T. (1999): Gyermekvállalás házasság nélkül. In Pongrácz T.–Tóth I.Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest: TÁRKI–SzCsM, 173–189.
- Pongrácz T.–S.Molnár E. (1997): A gyermekvállalási magatartás alakulása. In Lévai K.–Tóth I.Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997*. Budapest: TÁRKI–MM–EET, 86–106.
- Pongrácz T.–S.Molnár E. (1998) Házasságon kívüli születések Európában és Magyarországon a 90-es években. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–55.
- S.Molnár E. (1999): A gyermekvállalás konfliktusai. In Pongrácz T.–Tóth I.Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest: TÁRKI–SzCsM, 155–172.
- S.Molnár E. (2001): Családi értékek – családpolitika. In Cseh-Szombathy L.–Tóth P.P. (szerk.): *Népesedéskérdésközvetítőpolitika*. Budapest: Századvég, 70–97.
- Silva, E.B.–Smart, C. (1999): The 'New' Practices and Politics of Family Life. In Silva, E.B.–Smart, C. (eds.): *The New Family?* London: SAGE, 1–12.
- Tóth O. (1995): Attitűd változások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1: 40–51.
- UNICEF (1999): *Nők a rendszerváltásban. Regionális Monitoring Jelentések 6*. Firenze: UNICEF Nemzetközi Gyermek Fejlődési Központ.
- Utasi Á. (2004): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Vukovich G. (2002): Főbb népesedési folyamatok. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 138–151.
- Vukovich Gy.–Harcza I. (2002): A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 112–137.

MIÉRT (NEM) JELEZNEK A HÁZIORVOSOK? A házi orvosok és a szociális házigondozás együttműködésének lehetőségei és korlátai*

KOVÁCS Benedek – GÁLIG Zoltán – VÁLYI Réka

Magyar Máltai Szeretetszolgálat, Országos Módszertani Központ
H-1033 Budapest, Miklós u. 32.; e-mail: kovacs@mmzsbp.hu

Magyar Máltai Szeretetszolgálat, Országos Módszertani Központ
H-1033 Budapest, Miklós u. 32.; e-mail: galig@mmzsbp.hu

Magyar Máltai Szeretetszolgálat, Országos Módszertani Központ
H-1033 Budapest, Miklós u. 32.; e-mail: valyi@mmzsbp.hu

Összefoglaló: Az egészségügyi és a szociális alrendszerek világ az idősok alapellátásában egymásra támaszkodnak, és az érdekek az idősok ellátásának kapcsolatban esnek. A házi orvosi szolgálatok részét képezik annak a szociális jelzőrendszernek, amely az ellátatlan szükségletek felszínre jutását segíti elő. Ugyanakkor az ellátatlan rászoruló szociális gondozásba vétel nagy mértékben megkönnyítené a házi orvosok munkáját is. Mindebből arra következtetnénk, hogy a házi orvosok jelzéseinek mindegyikének gyakoriaknak kellene lenniük. A szakemberek tapasztalatai azonban más mutatnak. Kutatásunkban éppen ennek az eltérésnek, azaz a szakmai várakozásoknak megfelelő, elvi érdeke azonoságból fakadó maximális együttműködés és a valóságban tapasztalható gyenge együttműködés közötti különbségnek a magyarázatára dolgoztuk ki elméleti modellünket, amelyet empirikusan is teszteltünk. Eredményeink szerint a szociális szolgáltatók preferenciái nem nyilvánvalóak a házi orvosok számára, ezért a házi orvosok jelzési hajlandóságainak információszerezési lehetőségeik függvényében változik.

Kulcsszavak: idősok, szociális szolgáltatás, házi orvosi ellátás, játékelmélet, információhiány

BEVEZETÉS

A saját otthonukban élő gondozásra szoruló idősok ellátásához jutás általában két úton valósulhat meg: vagy maga az ügyfél, illetve a családja kéri az ellátást, vagy pedig a segítségre szoruló vála mi lyen okból nem kéri ugyan az ellátást, de a jelzőrendszer vála mely tagja felhívja rá, és az beszél rá, illetve kéri az idősok ellátását. A szakpolitikában többször felmerült már a társadalomból ki ke szett lakosság csoportok szociális

* Köszönettel tartozunk Takács Károlynak (BCE) a tanulmány korábbi változataihoz fűzött észrevételeiért.

lis egészségügyi ellátásának fejlesztése érdekében a családsegítők, védőnői hálózat, az ápolók, a házi orvosok, a szociális munkások, a gyermekjóléti szolgálatok és a civil és karitatív szervezetek nagyobb fokú együttműködésének szükségessége. E jelzőrendszer, vagy lehetőséges jelzőrendszer tagjai közül az egyik legfontosabb a házi orvos.

A házi orvosi szolgálatok és az idősek szociális alapellátásának együttműködése mind az egészségügyi mind a szociális ágazat számára hasznos lenne. A megfélelő együttműködés kialakítása a házi orvosi szolgálattal nagymértékben javítaná az idősek saját otthonukban történő ellátását és csökkentené a szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférésben tapasztalható kirekesztettséget (Ferge 2002). Az egészségügyben a betegek hatékony gyógyításának alapfeltétele, hogy a szociális problémák ne terheljék a betegeket. A kutatás során feltételeztük, hogy a házi orvosok látóterébe mindennapi munkájuk során ugyan sokszor bekerülhet a szociális környezet, ám arra inkább, mint egy sajátos „rizikófaktorra” (Oláh 1999) tekintenek, és kevésbé jellemző a szociális szolgálatokkal való szoros együttműködés annak érdekében, hogy csökkentsék a szegénység, vagy kiszolgáltatottság mértékét, amely egyébként a saját munkájukat is megkönnyítené. Magyarországon az együttműködés fontos sága már a hetvenes években felmerült a körzeti orvosok és a szociális házigondozás között (Mándli–Scheirich 1978), még sem vált általánossá. A helyzet azonban nincs eleve kudarcra ítélve, hiszen pozitív példát szolgáltat egy modellkísérlet, amely Pesterzsébeten valósult meg (Komár 2000, 2003).

Úgy véljük, az eltérés az elvi érdekek és a megfigyelhető viselkedés között abból adódik, hogy a szociális alrendszer helyi szinten nem jött létre vagy nem elég erős, és csak részben tudja betölteni azt a feladatot, amelyre létrejött.¹ A kutatás kvantitatív részében arra a szituációra koncentráltunk, amikor van szociális szolgáltatás az adott településen, de esetleg nem rendelkezik elég erőforrással ahhoz, hogy a saját szakpolitikai érdekeit érvényesíthesse. A szakmai érdekek és a gazdasági racionalitás konfliktusa egy bizonyos szinten „természetes” velejárója a rendszernek. A szociális szolgáltatások iránti kereslet a nyugat-európai országokban is meghaladja azt az ellátási szintet, amelyet az erőforrások korlátozottságából adódóan biztosítani lehet (McKinley 1980; Minas 2005).

Kiindulási problémánk empirikus jellegű volt: megfigyelhető a házi orvosok és a szociális szolgálatok közötti az együttműködés gyakori elmaradása illetve hiánya. Ez az a probléma, amelyre elméleti legismegalapozott, általánosítható választ szeretünk volna adni. Kutatási kérdésünk arra irányult, hogy mi lyen feltételek mellettt jön létre a házi orvosok jelzőtevékenysége. Ehhez a játékelméleti modelleztünk a se gít sé gű l. A kutatás előké szít ő s z a k a s z a s e g í t t t i s z t á z n i n é h á n y a m o d e l l s z e m p o n t j á b ó l l é n y e g e s f e l t é t e l e z é s h e l y t á l l ó s á g á t. A z e l m é l e t i m o d e l l b ő l l e v e z e t t ű n k e g y e m p i r i k u s m o d e l l t, a m e l y a h i p o t é z i s e i n k e t t a r t a l m a z t a. E z e k e t e m p i r i k u s t e s z t e l é s n e k v e t t ű k a l á.

¹ Ismeretes, hogy egyes településeken nem elég magas a finanszírozott státuszok létszáma, más településeken viszont a gondozói státuszok betöltése probléma ti kus, ami az alacsony bérekből adódik (ÁSZ 2000).

ELEMZÉSI KERET ÉS ALKALMAZOTT ELMÉLET

Minthogy a házi orvosok és szociális szolgáltatók együttműködési kapcsolatát a játékelmélet segítségével modellezzük, racionális cselekvőket feltételezünk. Ez talán szokatlan feltevés nekünk egy szociálpolitikai témájú írásnál, hiszen a segítség sokkal inkább kapcsolódik az altruizmushoz, illetve különböző érték-orientációkhoz, mint az önérdékhez, ugyanakkor a racionális döntések elmélete gyakran alkalmazott elméleti háttér a politika és közgazdásás más szegmenseiben (pl. közösségi döntések elmélete, Johnson 1999). Más részt úgy véljük, hogy bár nyilvánvalóan óriási szerepe van az altruizmusnak a szociális munkában és más segítő kapcsolatokban, egy pusztán az altruizmusra alapozott modell segítségével kevésbé érthetnénk meg a problémás jelenségeket. A racionális önérdékkel vető egyének feltételezése ez szemben alapvetőbb feltételezés, amely nem feltételez semmi továbbit az egyénekről (Szántó 1998a). A vizsgált szituáció két szereplője a házi orvos és a szociális házigondozást nyújtó intézmény vezetője, mint aki két költség és hasznok motívumok közöttben külső tényezőket (pl. normák, társas kapcsolatok illetve ezek hiánya) korlátozó cselekvési lehetőségeket. Emellett korlátozott racionális feltevéseket is feltételezünk, azaz a logikai lag lehetőségek cselekvések körét szűkítik olyan tényezőket, mint az információhiány.

Az általunk felállított elméleti modell szereplői a *házi orvos*, amely alatt a felnökre szakosodott házi orvosokat, és a *szolgáltató*, amely alatt az idősök szociális házigondozását látó szociális intézményt értjük. A kutatás kvalitatív részében az *együttműködési* kapcsolatot több aspektusát is vizsgáljuk. Ám az elméleti modell felállítása korábban együttműködés fogalmát a házi orvos részéről a jelzete vékenységre, a szolgáltató részéről pedig a jelzett időselátására szűkítettük.

A szituációt egy aszimmetrikus játékkal modellezzük. Itt a játékosok különböző helyzetben vannak és preferencia sorrendjük is eltérő (Tóth 1997). Beépítettük a nem teljes információságot (Szántó 1998b) a házi orvos részéről a modellbe. Stratégiai helyzetben a nem teljes információ azt jelenti, hogy az egyik fél nem tudja pontosan, milyen cselekvési lehetőségei vannak a másik játékosnak, vagy milyen kifizetések mellett játszik. A nem teljes információ a mi modellünkben abból adódik, hogy a szociális szolgáltató ki fizetése nem csak a házi orvos és a saját lépésének eredményeként előálló hasznosság által meghatározott, hanem függ egy harmadik tényezőtől is, ez pedig a szolgáltató ellátási kapacitása. A pótlólagos információ beszerzésének költsége magas lehet, vagy esetleg nem is lehetséges, ezért nem teljes információ mellett racionális, ha a játékos kevert stratégiát játszik (Kreps 1990), vagy, ha ismeri a cselekvési lehetőségeket, szubjektív bekövetkezési valószínűséget (Hirshleifer–Riley 1998) rendel az egyes lehetőségekhez. A szubjektív valószínűség becslése történhet a múltbeli lépések alapján is, amelyet tekintünk egy tanulsífolymat eredmények is, vagy másoktól szerzett információk alapján (reputáció Raub–Weesie 1990). Modelünk két játékos ex ténv formájában („döntési fa” Kreps 1990) írtuk fel. Ez az ábrázolás informatív információ tartalmat, mint a stratégiai forma, ugyan is magában foglalja az idődimenzióját is, és így számításba veszi azt, hogy a döntéshozó pillanatában a játékosok mennyi információval rendelkeznek.

A *házi orvos* feltevéseink szerint szociális szempontból el látatlan idősemberrel találkozik a két fél cselekvés közül választhat: jelez a *szolgáltató* fele, vagy nem jelez. Ha

nem jelez, akkor véget is ér a játéka, és a házi orvosnak vállalnia kell a rászoruló idős gondozásának-ápolásának² többletterheit (ami voltaképpen nem egészségügyi feladat). Ha jelez, akkor lép be a játéka a szolgáltató, aki nek szintén két cselekvési lehetősége van: el látja a jelzett időst, vagy nem látja el. Ha el látja a szolgáltató a jelzett időst, akkor a házi orvos jól jár, ha viszont nem látja el, akkor továbbra is a házi orvos terheléi az idős gondozás-ápolása, ráadásul fizeti a jelzés szubjektív költségét is. A szolgáltató ellátási hajlandósága két tényező től függ: a kötelező ellátandó önkormányzati feladat finanszírozásának mértékétől és a Szolgáltatók bandolgozó szakmai motíváltóságától. A kutatás során forráshiányt és az alulmotíválttságot nem választottuk külön, hanem mindkettőt beépítve, az egyszerűség kedvéért „forráshiányként” említettük meg a modellünket.

A modell két esetet ötvöz: alap esetben a szolgáltató nem rendelkezik elegerőforrással a jelzett idős ellátásához, így azt csak úgy tudja elérni, ha rosszabb helyzetbe kerül. Ebben az esetben a házi orvos nem jelzése lesz a valószínű kiemelt. A másik esetben (speciális eset) a szolgáltató rendelkezik elegerőforrással a jelzett idős-korú ellátásához,³ ekkor a szolgáltatónak már érdeken is áll az idős ellátása, ekkor tehát a jelzés és a jelzett idős ellátása lesz a valószínű kiemelt. Az általa javasolt modellben a probléma pontabó adódik, hogy a házi orvos nem tudhatja pontosan, hogy a szolgáltató adott pillanatban milyen lehetőségei fizetéseikkel rendelkeznek. A házi orvosra tegy át ebben a helyzetben az határozza meg, hogy milyen szubjektív valószínűség (Hirshleifer–Riley 1998) kapcsolódik ahhoz, hogy a jelzés el látásba vétel követi. Ennek szubjektív valószínűségét a házi orvos megelőző játékok kiemeltével bővílletve olyan külső tényezőkből tudja becsülni, mint pl. tájékoztatás-e a jelzés lehetőségről, esetleg felkérték-e a jelzésre. De azt is mondhatnánk, hogy mivel a házi orvosnak úgy kell meg hoznia a döntését, hogy a rendelkezése álló információk halmaza nem fedi le a teljes információshalmazt, ahhoz, hogy jelezzen, szüksége van valamilyen féle biztosítékra, arra vonatkozóan, hogy nem jelez hiába, vagyis, hogy nagy valószínűséggel ellátásba fogják venni az adott időst.

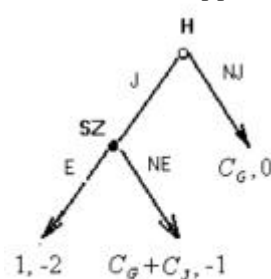
Miért nem jeleznek a házi orvosok?

Ha a szociális szolgáltató ellátási kapacitása korlátos, akkor nem lehet az összeszefüggés a jelző házi orvosok számára és az ellátó használatnak növekedése között, ha nem egy elláponosó görbével írható az le: egy ponton túl, már nem hasznos, ha újabb házi

2 A gondozást-ápolást szándékosan nem különítettük el, mivel a valóságban sem mindig lehet szétválasztani a kétőt. Az egyértelmű, hogy a „gondozás” szociális alapellátási feladat, az is egyértelmű, hogy a szakápolás egészségügyi feladat, amit többnyire vagy a házi orvosi praxis nővére, vagy a házi betegápolást végző szolgáltatók látnak el. Az ápolási tevékenység azonban el láthatják a többnyire ápolói szaképesítésel rendelkező gondozónők is, másrészről a házi orvosi praxis nővérei ugyan ritkán végeznek gondozói tevékenységet, ám a szociális gondozásban nem részese sülőrászoruló idős korúakra számukra még is csak „több let költség” okoznak, hiszen ne héz úgy kezelni egy beteget, ha közben, hiányoznak például a higiénes feltételek.

3 A kutatás idején (2004) érvényben lévő szociális alapellátási finanszírozási rendszer nem tetted érdekelte az önkormányzatot abban, hogy mi nél több rászoruló idős korú ellátáson el, éppen ezért volt in do kolt, a feltételezés, hogy „alap esetben” nincs elegerőforrás a szociális szolgáltatóknak újabb idős gondozásba vételére. Ezt egyébként az interjúk is alátámasztották.

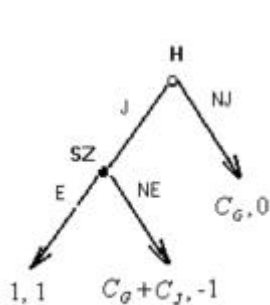
orvosok jeleznek, mert a szociális szolgáltató nem tud el lát ni annyi időst, ti. nem rendelkez meg fe le lő szá mú gon do zó n ő vel. Ha a szociális szolgáltatónak nem ér de ke, hogy újabb idő se ket von jon be az el látás ba, akkor nem fog ja bíz tat ni a há zi or vos jel z é si te vé keny sé gét, sőt eset leg még el len ö sz tő n ő z ni is fog ja, pél dá ul az z al, hogy nem v e sz i ellátás ba a jel zett idő skorút. Ez utó bbi viszont gyen gi ti a há zi or vos jel zé si haj lan dó sá gát. Más rész ről a há zi or vos ok nem jel zé sé nek le het nek o ly an o kai is, amely nem vezethet ő vissza köz vet le nül a szociális szolgáltató korlátos ellátási ka pac itá sá ra. Ha a szociális szolgáltatók szak mai la gal ul mo ti vál tak, ak kor ke vés en er gi át for dí ta nak arra, hogy in for mál já k a há zi or vo so kat a szociális gon do zás le he tő sé gér ő l. A nem jöl in for mált há zi or vos ok, eset leg ke vés bé haj lan dó ak jelez ni, hi szen nem is tud hat já k pon to san, hogy mit vár hat nak a szociális fél től. Ha ma d részt a jel zés-nem jel zés kér dé se össze függ a jel zés kö lt sé gé vel és hasz ná val. Itt azon ban meg kell je gye z ni, hogy a jel zés szub jek tív kö lt sé ge egyé b ké nt sem túl ma gas, ám ezt to vá bb csök kent he ti, ha van ki épített kom mu ni ká ci ós csa tor na a két fél kö zött. Fel té te le z tük, hogy az idő sel látá sá nak ter he szociális gon do zás hi á nyá ban je len tős tö bb let kö lt sé get je lent a há zi or vos nak ($C_G > 0$). Emellett a jel zés szub jek tív kö lt sé ge az esetek többségé ben az elő bbi nek a tö re dé ke (min den ké pen ki sebb annál), ugyan ak kor nem kö lt sé g men tes a há zi or vos szá má ra, hi szen tö bbszö ri vissza utasítá se tén kí nos le het új ból jelez ni. Va gy is $C_G > C_J > 0$. Ha el látás ba ve szik az idő st (E), a há zi or vos men te sül a gon do zás-á po lás kö lt sé gé től, de fel té te le zé sünk sze rint még né mi tö bb let ha szon ra is szert tesz, ami ab ból fa kad, hogy jobb hely zet be ke rül az egy ik pá ci en se, ezt úgy je löl tük, hogy ek kor a ki fi ze té se +1 vál to zik. A szol gál ta tó ki fi ze té sei nem jel zés (NJ) ese tén 0, a jel zés ese tén, ha nem lát ja el a jel zett idő st (NE) eh hez hoz zá adó dik a jel zés okoz ta „kel le met len sé g” (-1), ha el lát ja a jel zett idő st (E), at tól függ a ki fi ze té se, hogy ren del ke zé sé re áll-e eh hez ele gen dő erő for rás. Alap eset ben a szol gál ta tó nem ren del ke zik ele gen dő erő for rás sal, ek kor a ki fi ze té sek a kö vet ke ző ké pen né z nek ki:

1. ábra

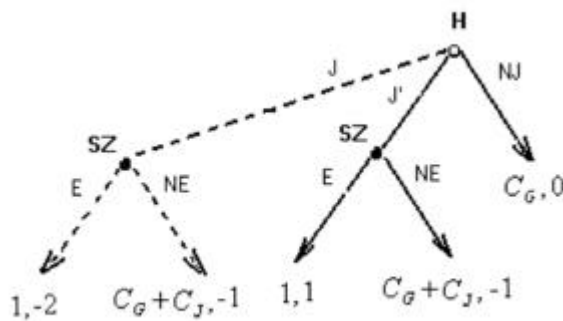
Mivel a szol gál ta tó nak nincs ele gen dő erő for rás a az idő sel látá sá ra, így azt csak úgy tud ja el ér ni, ha még rosszabb hely zet be ke rül (-2). Ilyen ki fi ze té sek mel lett a há z i or vos nak (H) nincs do mi nán s tra té gi á ja, vi szont a szol gál ta tó nak (SZ) van do mi nán s vá la sza. A Nash-egyensúly a há zi or vos nem jel zé se lesz ($C_G, 0$). Ez per sze, mint min den el mé let, sarkított. Pél dá ul el kép zel het ő, hogy a szociális szol gál ta tók min dig el látás ba ve szik a jel zett idő st, ugyan ak kor tudat já k, hogy ezt nem fog já k meg ten ni min den egyes jel zés nél. Va gy szól nak, hogy más kor ne je lez ze nek a há zi or vos ok i ly en s ű r ű n, va gy ne rek lá moz zák a szol gál ta tást, stb. Ha ez tör té nik, ak kor az a mi mo del

lünk ben an nak fe lel meg, mint ha nem ven nék el lá tás ba az időst, ugyan is gyen gí tik a házi orvosok jel zé si haj lan dós a gát. A más i ke se t be na szol gál ta tó ren del ke zik e le g endő erő for rás sal a je le zett idő s ko rú el lá tás a hoz, ek ko ra há zi or vos ki fi ze té sei nem vál to z na k, a szol gál ta tó nak vi szont már ér de ké ben áll az idő s el lá tás a, ugyan is ez zel nem csak ho gy el ke rü li a há zi or vos jel zé sé t kö vet ke ző kel le met len sé get, amely a nem el lá tás ba vé tel e se tén lép ne fel (-1), ha nem még több let ha szon ra is szert tesz, ugyan is el lát egy idő s ko rú t, ami va ló já ban szá má ra hasz nos – amennyi be ne hez ren del ke zik e le g endő erő for rás sal. Ek ko ra ki fi ze té sek te há t a kö vet ke ző ké pen a la kul nak:

2. ábra

A klasszi kus já ték el mé let fel te vé sei sze rint a já té ko so k el vi leg is me ri ka má si k fél stra té gia ha l ma zát és a ki fi ze té se ket. Az ál ta lunk ja va solt mo dell be na pro blé ma pont ab ból adó dik, ho gy a há zi or vos nem tud hat ja pon to san, ho gy a szol gál ta tó adott pil lanat ban mi lyen ki fi ze té sek mel lett ját szik, mi vel nincs köz vet len in for má ció cse re kö zöt tük. A 3. ábra sze rint a jel ző há zi or vos nem tud hat ja pon to san ho vá fog ér ke z ni, va gyis ho gy J-t va gy pe dig J'-t lé pi meg.

3. ábra

A házi orvos stratégiáját ebben a helyzetben az határozza meg, hogy mi lyen szubjektív be kö vet ke zé si va ló szi nű sé g kap cso ló dik J-hez, il let ve J'-hez, va gyis a szubjektíve vár ha tó hasz nos ság ma xi ma li zá lás a sze rint fog lép ni. Et től az elv től a gy a ko r lat ban per sze el tér het nek a há zi or vos ok, hi szen szin tén meg ha tá ro zó a sze rep lő ko c ká zat tal szem be ni at ti tūd je (Hirshleifer–Riley 1998). Ezt a kér dést azon

ban mi nem vizsgáltuk, minthogy a szociálpolitikai beavatkozásnak erre kevés hatása lehet.

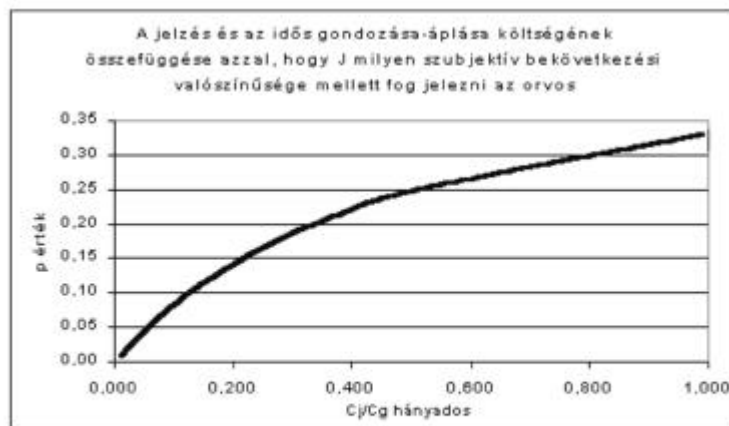
A fenti ki fizetése mellett a házi orvos akkor fog jelezni, ha

$$p(1 + (1-p)(C_G + C_J)) > C_G$$

vagyis

$$p > \frac{C_J}{1 - C_G - C_J}$$

Tehát a házi orvos stratégiája függ a jelzés és az idős ellátásnak költségétől is. De ha a jelzés költsége nagyon magas, megközelelti az idős ellátásnak, ápolásának költségét, akkor is már 0,3 bekevezési valószínűség körül már megéri jelezni. Ha a jelzés szubjektív költsége jóval kisebb, mint az idős gondozásának-ápolásának a házi orvosok rajutóterhe (a CJ/CG arány kisebb), akkor sokkal kisebb p érték mellett is érdekében fog állni a házi orvosnak, hogy jelezzen. A CJ/CG hányados és a p érték össze függését az 1. grafikon mutatja.⁴

1. grafikon

Mivel a valószínűségben feltehetően viszonylag alacsony a jelzés szubjektív költsége, arra következtethetünk, hogy a házi orvos csak akkor nem jelez, ha 1. A szolgáltatott hosszabb időn keresztül folyamatosan nem működikegyütt, azaz nem veszi el látásba a jelzett időt, vagy ha esetleg ritkán ellátásba is veszi, mindig pontosan jelezi, hogy ezt nem szívesen teszi, stb., vagyis abban az esetben, ha p értéke nagyon alacsony. 2. A házi orvos olyan mértékben tájékozatlan, hogy nincs tisztában a jelzés lehetségesével, ekkor ugyan is nem is ismeri fel a döntési lehetséget.

4 A grafikon értelmezéséhez segítségnyújtó következő gondolatmenet: ahol olcsó jelezni (ahol kicsi a CJ/CG hányados) ott J alacsonyabb bekevezési valószínűsége mellett is fog jelezni a házi orvos. Ahol drágább jelezni (CJ/CG hányados nagy), ott csak magasabb p érték mellett fog a házi orvos jelezni, mivel többet kockáztat.

A fenti ekből következő két tapasztalati következményt kiégszítetük még egy elméleti eshetőséggel. A jelzés szubjektív költése ugyan egyébként sem túl magas, ám ezt továbbcsökkentheti, ha már van kiépített kommunikációs csatorna a két fél között. Ezért tekinthetünk be kell venni a személynécsokolatok hatását is. A személynécsokolatok biztosítják a kommunikációs csatornát, amelyen keresztül a jelzés könnyebben közvettődik. E kommunikációs csatorna azonban nem épül ki magától, és feltehetően a háziorvosnak úgy már lényegesen költése sebb jelezni, ha neki kell kiépítenie azt. Ebből következtethetünk arra, hogy ha van társadalmi kapcsolatot, azaz rendszeres kommunikáció a háziorvosi praxis és a szociális szolgáltatók között, akkor inkább fog jelezni a háziorvos, mint ha nincs. Így e három elméleti hozadékra, a tájékozottságtájékoztatlanságkérdésére, a szubjektív következésbecslésére és a kapcsolati hatásra alapoztuk empirikus modellünket.

Jelzőkövetkezésnek szubjektív valószínűségét a háziorvos a megelőző játékok kiemeneteléből illetve olyan külső tényezőkből tudja becsülni, mint pl. információk szolgáltató ellátási kapacitásáról. Így az egyébként „kooperáló” hajlamú (aszociális gondozás többletterhétől sújtott, vagyis eleve rossz helyzetben lévő) háziorvos, ha rossz tapasztalatokkal rendelkezik a korábbi játékok kiemenetelét illetően, csak abban az esetben érdekel a jelzésben, ha kapva valami félelmet a biztosítékot arra vonatkozóan, hogy nem jelez hiába, vagyis hogy nagy valószínűséggel ellátásba fogják venni az adott időt.

Empirikusan tesztelt modell

Elméleti modellünkben abból indulunk ki, hogy a háziorvosok jelzési stratégiája leginkább a szociális szolgáltatók ellátási hajlandóságától függ, amelyet viszont a szociális szolgáltatók ellátási kapacitása határoz meg. A háziorvosmodellünkben kétféle helyzetű szolgáltatóval kerülhetünk interakcióba, a szolgáltatónak ugyanis vagy vanelegendő erőforrása a jelezett idők el látásba vételére, vagy nincs kapacitása újabb idők gondozására. Ráadásul az is méltán terakció során a szolgáltató erőforrásával való ellátottsága is megváltozhat, tehát lehet még, hogy a háziorvos csökkenő, vagy éppen növekvő ellátási hajlandósággal találkozik. Éppen ezért a háziorvosnak információt kell gyűjtenie arra vonatkozólag, hogy milyen ellátási hajlandóságu szolgáltatóval áll szemben. A háziorvos egy részt már meglévő információkra hagyatkozik, hiszen lehet, hogy ki fejezetten felkérték, hogy jelezzen, vagy csak tájékoztatták a jelezéssel kapcsolatban, más részt az előző interakciók tapasztalatai lesznek számára irányadóak, harmadrészt közvetlen meg is kérdezheti a szolgáltatót, amennyiben van közöttük kiépített kommunikációs csatorna. Empirikus modellünk szerint a háziorvos jelzési hajlandósága (HJ) a következő tényezőktől függ:

$$HJ = f(I, E, K) \text{ ahol}$$

I: Információk a jelzéslehetőségről, a szolgáltató preferenciáiról, aházigondozás tevékenységi köréről

E: az előző játékok tapasztalatai (általában hány nap alatt kappozitív visszajelzést aszociális szolgáltatótól, milyen az ellátás szerinte)

K: kommunikációs csatorna kiépítettségszintje

Ezalapján a következő hipotéziseket állítottuk fel:

H1: Az információshalmazki terjedése elősegíti a házi orvosjelzést.

H2: A szolgáltatókkal való korábbi interakciók befolyásolják a házi orvosjelzési hajlandóságát.

H3: Ha van rendszeres kommunikáció a házi orvos és a szolgáltató között, akkor gyakrabban jelez.

A hipotézisek az elméleti modellből következnek. A H1 hipotézis tulajdonképpen két alhipotézisből áll. Az első szerint a házi orvosok kevésbé jeleznek, ha kevesebb információval rendelkeznek interakciós partnerük tevékenységéről. Szélsőséges esetben azt sem tudják, hogy jelezniük lehet, enélkül valószínűbb azonban, hogy tisztában vannak a jelzés lehetségesével, de nem ismerik fel anélkül, hogy hasznát. Ezt két változóval operacionalizáltuk, hogy tájékoztatás-e a házi orvosokat a jelzés lehetségeséről, illetve, hogy mennyire ismerik a gondozói munka tevékenységi körét. A második alhipotézis szerint a házi orvosok kevésbé jeleznek akkor, ha bizonytalanok abban, hogy milyen preferenciákkal rendelkeznek a szolgáltatók, ez közvetlenül 'J' bekezdésével valószínűségét csökkenti. Ezt az al mérjük, hogy felkérték-e a szolgáltatók kifejezetten a házi orvosokat arra, hogy jelezzenek, ha el látatlan idősel találkoznak. A H2 hipotézis azt mondja ki, hogy a korábbi pozitív tapasztalatok erősítik a jelzési hajlandóságot. A sikerese együttműködés szintén 'J' bekezdésével valószínűségét növeli, másrészt fogalmazva a házi orvosok megbízonyosodnak arról, hogy van értelme jelezni. Ezt két változóval operacionalizáltuk, egyrészt az al, hogy mennyi idő alatt kapnak a házi orvosok pozitív visszajelzést arról, hogy el látásba vetették a jelezni kívánt időt, másrészt közvetve az al, hogy mennyire tartják megfellelőnek (ítélik meg szakmailag jónak) a házi orvosok a szolgáltató tevékenységét. A H3 hipotézis szerint a kiépített kommunikációs csatornák növelik a jelzési hajlandóságot, mivel csökkenti a jelzési aljelek költségét. Vagyis ha más ügyben egyébként is gyakran érintkeznek szóban vagy telefonon a szolgáltatóval, és a házi orvos, akkor valószínűbb, hogy jelezni is sor kerül. Ezt az al mérjük, hogy megkérdeztük van-e rendszeres kommunikáció a szolgáltatóval, és a házi orvos között. Megvizsgáltuk néhány kontroll változóhatását is, amelyek esetleg módosíthatják az egyes magyarázó változók hatását. Ezek a következők voltak:

- település nagyság
- betegkártyák száma a praxisban
- 65 év feletiek aránya a praxisban
- hány nő van a praxisban

Ezekről felteeltük, hogy nem módosítják a magyarázó változó hatását. Mivel az elméleti modell részben a kuantitatív részében szerzett információkon alapul, ezért a kvalitatív részben – amely a kuantitatív előkészítést szolgálta – még állapítjuk meg a két félkapcsolatáról igyekeztünk többet megtudni.

AKUTATÁSELŐKÉSZÍTÉSE–KVALITATÍV RÉSZ

Budapesten két házi orvossal és egy szociális szolgáltatás intézményvezetőjével készítettünk előzetes interjúkat, majd ezt követően a Nagykáti kistérségből választottunk ki néhány települést (Nagykáta, Süllyás, Tápiószecső, Tápióság), ahol félig

struktúrált interjúkat készítettünk. Tápiószálon egy, a többi településen két-két házi orvossal. Ezt ki egészítettük egy polgármesterrel és két szociális szolgáltatóval a térményvezetőjével készített interjúval. Az interjúk felmérésjellegűek voltak, amelyek akutatás elméleti részének kidolgozását segítették. Alapvetően kérdéseink a következők voltak: Van-e valóban függés a két szereplő között? Mi a véleménye a szociális szolgáltatók házi orvosokról? Költséges-e a házi orvos számára az együttműködés, és azon belül a jelzés? Valóban hasznos-e a szociális látközpont számára a jelzés? Mi a véleménye a szociális szolgáltatókól a jelzésről, hogy jelez-e a házi orvos vagy sem?

Az interjúk tapasztalatai

A házi orvosi praxisban kétféle módon jelentkeznek a szociális probléma. Vagy szegénységéből adódóan nem tud ki fizetni a beteg egy adott gyógyszerét, kezelet, stb., vagy önmaga el látására nem képes, és társas kapcsolatoknak is híján van. Mindkét helyzet az orvosi kezelet is nehezíti, de mi csupán a második esetet vizsgáltuk. Az erre adott válaszlehetőségek a következők: kórházi kezelet, szociális intézményi ellátás és otthoni ellátás. A kórházi kezelet hátránya több házi orvos szerint, hogy a kórház tartózkodás szövődményei gyakran súlyosabbak, mint az eredeti betegség vagy állapot, ami miatt a beteg bekellett volna. Ugyanakkor, bár régebben gyakori volt a kórházban a téli hónapokban az idősek ideiglenes kórház elhelyezése, ma nap már egyre kevésbé valószínű a felvétel. A szociális intézménybe kerülés az időskorú saját kérésére történik, ezért ha nem akar menni, ez többnyire ki esik, mint alternatíva, ha csak nem lehet rábeszélni valamilyen módon az időseket az átmeneti vagy tartós ellátást nyújtó bentlakásos intézményre. Másrészt bentlakásos szociális intézménybe való bekerülés adott esetben egy vagy akár több éves várakozási idővel jár, és ez tovább csökkenti annak az esélyét, hogy ez valódi alternatívaként jelenjen meg. Marad tehát az otthoni ellátás, amely az idősek szempontjából többnyire a legkiválóabb megoldás, ez azonban a házi orvosok szeméből sok plusz munkával jár. A házi orvosok számára, ha pusztán az anyagi érdeket és a befektetett munkát nézzük, tulajdonképpen az a legkevésbé elfogadható alternatíva, ha az önmagukat megfélemlő el látni nem tudó idősek otthonukban ápolják. A megkérdezett házi orvosok előszörban morális és nem anyagi szempontok miatt érdekeltek a feladat otthoni ellátás preferálással, és sokan közülük hangsúlyozták, hogy nekik ez tulajdonképpen a feladat. Ugyanakkor az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy sok szornincs is valódi döntési lehetőség a házi orvosok között, hiszen a döntés elvben az időseké, a házi orvosok pedig legfeljebb befolyásolhatják a döntést, és mivel az idősek, általában ameddig csak lehet, ragaszkodnak a saját otthonukhoz.

Amikor az olyan saját otthonukban élő idősek orvosi kezeletére, ápolására kérdeztünk rá, ahol a család nem tud elféltetni a gondot, az idősek otthoni gondozásában, a házi orvosok többsége elmondta, hogy érdekelten áll felvenni a kapcsolatot a szociális szolgáltatóval, hiszen ez egyrészt „tehermentesíti” az ő munkáját, és így jobban az orvosi kezeletre tud koncentrálni, másrészt neki se mind egy, hogy milyen hiányzó információk között kell dolgoznia. Ennek elnére akadt olyan házi orvos is, aki számára érdekes módon az ellátás nem tűnt természetesenek. Ezeknél az eseteknél ki derült, hogy gyakori a hiányzó információ a szociális házigondozás vezetéséről és a há-

zi orvos közt. Egyes házigondozókkal volt persze kapcsolatuk, de ez elkerülhetetlen, hiszen a munkájukból szükség szerint enádódik. Egy helyen említeték is, hogy a „személyes kapcsolatokon” is múlik az együttműködés, továbbá a szociális szolgáltató térbeli közelségén („hogyan szomszédok lettünk előnyösebb helyzetbe kerültünk, de az előtt, hogy nem voltunk szomszédok kevésbé, de azért akkor is működött a dolog”). Két interjúalany is a házigondozással való együttműködés helyett egy alternatív megoldást említett: a szomszédosság potenciális segítő szerepét hangsúlyozták. Szomszédok, illetve különélő rokonok segítségével különösen akkor lehet számítani, ha csupán gyógyszer, vagy egyéb bevásárlásjellegű feladatok elvégzésére van felhívás szükség. Ha enélkül van szó, akkor ez a forma már többnyire nem működőképes, hiszen egy napi többórás gondozást márigenkevesen vállalnak felpusztalt ruizusból vagy kötelességtől. De sok idősenél gondozási szükségleteleves csak ezekre korlátozódik.

Amikor nyíltan rákérdeztünk, színtem minden interjúalany megerősítette, hogy egyértelműen rászorulnak a szociális alapellátás bekapcsolódására akkor, ha olyan idősebbekről van szó, akik önmagukat el látni nem képesek teljes mértékben. Ám néhány esetben azt is említeték, hogy a gondozó nő alacsony száma miatt nem mindig kérnek segítséget, mivel nem fogadják szívesen a jelzéseiket. Szintén kiemelték, hogy van olyan település, ahol az önkormányzat a házigondozást nem is na gyon „reklámozza”, nehogy a kereslet iránta túl nagy legyen.

A házi orvosok és a szociális szolgáltatók kapcsolatának érdekes változatát alkotják azok az esetek (ezt három házi orvos említette), amikor rendszeres kapcsolatban áll ugyan a szociális szolgáltatókkal a házi orvos, de nem közvetlenül, hanem az önkormányzaton keresztül. Az egyik szociális szolgáltató vezetője felkérte az interjúalanyt, hogy sok házi orvos nem tekinthet partnernek a szociális területen dolgozókat, és helyettük inkább a társasági tagokat. Mi ugyan akkor úgy gondoljuk, hogy erre lehet más magyarázat is: el képzelték ugyan is, hogy az önkormányzatok felértékelődésében valóban tájékozódási lépés (Hirshleifer–Riley 1998) a házi orvos részéről, ugyan is nem tudják pontosan, hogy lehet-e jelezni, vagyis, hogy mi lenne a szociális szolgáltató preferenciái.

Kétségtelenül megjelente az is a házi orvosokkal készített interjú során, hogy a szociális ellátás elsősorban nem, mint professzionális szakmáé a gondolkodásukban, inkább, mint egy laikusok által is elvégezhető feladat. Az egyik interjúalany beszámolt arról, hogy a praxis köré betartó fiatalabb „betegek” jeleztek „szociális munkára” a házi orvosnál, de nem önkéntesnek, hanem rész munkaidő alkalmazzanak. A házi orvosnak persze nem áll módjában alkalmazni őket, de ennek csak az anyagi okait említette az orvos, a szakértés hiányát nem. Egy másik esetben az orvos önszervező csoportokban látta leginkább a szociális tevékenységüket, és adódó szociális problémáinak megoldását. Ebből arra következtettünk, hogy az orvosok egy része nincs tisztában teljes mértékben a szociális gondozás eszközeivel, feladataival, és számukra nem tiszták a kompetencia határok, így nem csoda, ha az sem világos, hogy hogyan kéne velük együttműködni, mi lenne esetekben, mi az értelem, vagy mi várható a szociális felől és mi nem várható. Gondozás alatt leginkább a következő tevékenységeket értették: fürdetés, gyógyszer bevásárlás, bevásárlás, így például a segítő beszélgetést tipikusnak nem sorolták oda, és azt inkább csak meg látják el. Mi az interjú során a szociális ellátó rendszerről kérdeztük a házi orvosokat, de többnyire egy-

be mosták azt a laikus segítségnyújtással, tehát néhányan nem láttak lényegi különbséget a laikus segítség és a professzionális szociális segítség között.

Az interjúkból az is kiderült, hogy a jelzés maga nem hordoz jeleltős (szubjektív) plusz költséget a házi orvosok számára, amennyiben már jeleztek korábban is, vagyis van egy bejárt út. Ugyanakkor szükségük van valamilyen előzetes információra a jelzéshez, pl. hova kell jelezni, milyen módon, stb. Ezért az első jelzés szubjektív költségei már meghaladhatják a jelzés hasznát. Például az egyik szociális szolgáltató intézmény vezetőjével készített interjúból az derült ki, hogy akkor kezdtek igazán jelezni a település házi orvosai, amikor készített egy írásos tájékoztatót a házigondozói tevékenységéről eljuttatva számukra.

Az interjúban rákérdeztünk a házi orvosok jelzőtevékenységének történetére is. Kíváncsiak voltunk arra, honnan eredhet ez az elvárás, illetve gya korlat. A házi orvos jelzőtevékenysége nem olyan régi keletű jeleltős, két évtizede még kevéssé volt jelen. Ennek az interjú alapján úgy tűnt, két fő oka van, egy intézményi és egy társadalmi. Egy részt az intézményi struktúra a hetvenes években még más szerkezetű volt.⁵ A házi szociális gondozás (területi gondozás) akkor kezdett csak elterjedni. A házigondozást azelőtt ún. „körzeti nővérek” látták el, amelyek a házi orvosok tevékenységéhez kötődtek. A szociális szféra tehát az egész ügyből fokozatosan vált csak ki, így a jelzés igénye bár meglehetősen csak ezután jeleltős meg. Vagyis miután elkülönült a két rendszerrel jeleltős csak fel az összekapcsolásuk problémájáé.⁶ A jelzés megjeleltős nek volt ugyanakkor társadalmi okai is. Az egyik házi orvos beszámolója szerint csak néhány évtizede erősdött fel az a tendencia vidéken, hogy a felnőtt fiata labbnemzedék különköltöztek szüleiktől. Az idős magára maradá sa azelőtt nem volt tipikus. Emellett – az előbbi folyamat párhuzamosan – néhány évtizede még szégyenletesnek számított az, hogy ha egy gyermek nem látja el idős szüleit. Az interjú alanyja szerint ma már kevésbé elítélő a társadalom, vagy helyi közö ség az ilyen esetekben.

Az elméleti modellbe épített tapasztalatok

Az interjú tapasztalatok alapján arra következtetésre jutottunk, hogy a házi orvosi praxis egyértelműen rá van utalva szociális szolgáltatóra, vagyis a szociális házigondozás nagymértékben megkönnyíti a házi orvos munkáját. Ezt fogalmazó dik meg már a hetvenes évek második felében szüleltős beszámolóban, amelyet két házi orvos írt (Mándli–Scheirich 1978). Az interjúkból az is kiderült, hogy maga a jelzőtevékenység nagy terhet nem jeleltős a házi orvosok számára, és olyan esetre nem tállunk példát, hogy a szociális szolgáltató „kooperatív” viselkedése mellett a házi orvos megtagadta volna az együttműködést.

Mivel az együttműködést a szociális szolgáltatók oldaláról ebben a kutatásban nem vizsgálhattuk, model lünkben felte leztük, hogy számukra a házi orvos jelzése lehet

5 A házigondozás 1970-ben jött lét re (Széman–Gáthy 1999).

6 A két szféra azonban még ma sem teljesen független egymástól, hiszen pl. a gondozó nők többsége egészségügyi végzettségű, és jelentős részük egészségügyi gyakorlattal is rendelkezik. (Hegyesi–Talyigás–Vajdovичné Visy 1999; Széman–Gáthy 1999).

ugyan hasznos, ám ez csak abban az esetben igaz, ha van elegen dőerőforrásuk a jelzett idősek el látására. Ezzel szemben, ha nincs elegen dőerőforrásuk, azaz kevés a gondozói státuszuk, akkor csupán több letöltés get je lent számkra a jelzetek gondozásba vétele, és így nem fogják szívesen fogadni a házi orvosok jelzését. Ebben a feltevélelésben egy részt megjelöljük az, hogy a jelzett ügyfelek el látásával csökken az el látatlak száma a településen, amely végösszeron a szociális szolgálatás fő célja, tehát hasznos, ugyanakkor az is benne van, hogy amennyiben a helyi önkormányzat nem képes biztosítani a szükségességet forrásokat, nem is várja el azt, hogy a szociális szolgálatatómaximálisan teljesítse a kötelezettségét. Ezt a feltevélelést ötvöztük az interjúkban tapasztalt két alapvető megfigyeléssel, hogy a, a házi orvosok számára hasznos az együttműködés, hiszen megkönnyíti a munkájukat, b, nem je lent számkra számottevő költséget a jelzési tevékenység, és így hoztuk létre az elemelti módellet.

MÓDSZERTAN

A kvantitatív adatgyűjtésben 2800 postai kérdőívet küldtünk ki a felnőtt házi orvosipraktikusok számára. A címleltakiválasztás a régió területén a Medinfo házi orvos címjegyzéke alapján. 414 házi orvos küldte vissza a kérdőívet. Ebből 364 házi orvos településen található szociális házigondozás és 50 házi orvos településen nem. A válaszoló házi orvosok régió szerint megoszlásából látható, hogy Észak-Magyarországból igen ki csiarányban küldték vissza a kérdőívet. A megyszerint megoszlás alapján további információkat találhatunk arról, hogy pontosan honnan válszoltak kevesen. Somogy és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék közül egyetlen válsz sem érkezett, Nógrádból mindössze egy házi orvos küldte vissza a kérdőívet.

Te hát az a minta, amiből dolgozhatunk területi szempontból nem reprezentatív. Ezt nem tekintjük problémának, hiszen területi összehasonlításokat nem is kívántunk tenni a kutatás során. (Az elemzés során feltevélelézzük, hogy a területi megoszlás független a magyarázó változótól.⁷) Ennél a gyobb problémá az, ami vel tülajdonképpen az elejtől fogva számoltunk is, hogy a jelzés/nem jelzés tekinetében, tehát az ezredeti hipotézis szerinti függő változók szerint sem reprezentatív a minta. A függő változó szerint (nem szándékolt!) szelekció mint egy alternatív magyarázatként lép fel az elemzés során (Moksony 1999), így nem tudjuk elválsztani a magyarázó változó hatását a meg hiúsulások következtében létrejövő torzulások hatásától. Éppen ezért módosítottuk némi leg függő változók, és nem a jelzés/nem jelzés tényét vizsgáltuk, hanem a jelzés ordinális skálán mért gyakoriságát. Feltevélelézzük, hogy a jelzés gyakorisága független a meg hiúsulásokból eredő torzulástól, hiszen a házi orvosok nem tudhatták pontosan, hogy mennyire gyakran „ilik” jelezni. (Ezzel kapcsolatosan valóban nekünk sem volt előzetes koncepciónk.) Az lehetőség ugyan, hogy a házi orvosok egy része a tényleges jelzési gyakoriságánál a gyobb gyakoriságot jeölt be, de ez minden ilyen kérdőíves adatgyűjtésnél felmerülő probléma, és függetlenek tekinetők a meg hiúsulásokból eredő mintatorzulástól.

7 Ez persze nem biztos, hogy a valóságban így is van, azonban ezt a kérdést nem vizsgáltuk elemzésünkben.

A mintát le szűktük arra az almintára, amelyikben van a házi orvosi praxis településen szociális házigondozás, és az empirikus modelünket ezen teszteltük.

1. táblázat Válaszó házi orvosok régió szerint

Régiók	Eset	%
Közép-Magyarország	71	17,1
Közép-Dunántúl	40	9,7
Nyugat-Dunántúl	76	18,4
Dél-Dunántúl	38	9,2
Észak-Magyarország	14	3,4
Észak-Alföld	80	19,3
Dél-Alföld	73	17,6
Válaszhiány	22	5,3
Összesen	414	100,0

2. táblázat Válaszó házi orvosok megye szerint

Megyék	Eset	%
Baranya	22	5,3
Bács-Kiskun	37	8,9
Békés	20	4,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	0	0,0
Csongrád	16	3,9
Fejér	15	3,6
Győr-Sopron-Moson	27	6,5
Hajdú-Bihar	25	6,0
Heves	13	3,1
Komárom-Esztergom	13	3,1
Nógrád	1	0,2
Pest	71	17,1
Somogy	0	0,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	32	7,7
Jász-Nagykun-Szolnok	23	5,6
Tolna	16	3,9
Vas	20	4,8
Veszprém	12	2,9
Zala	29	7,0
Válaszmány	22	5,3
Összesen	414	100,0

Vizsgáltváltozók

A válaszoló házi orvosok túlnyomó többsége (96,2%) szokott jelezni, ha olyan időspacienst találkozik, aki szociális ellátásra szorul és ellátatlan. Összesen 14 esetben számoltak be arról, hogy nem szoktak jelezni. Ez az eredmény feltehetőleg nem felel meg a valódi arányoknak, hiszen valószínűleg azok a házi orvosok, akik egyáltalán nem szoktak jelezni, eleve sokkal kisebb arányban küldték vissza a kérdőívet, mint azok, akik rendszeresen jeleznek. (Akik együttműködőbbek a szociális házigondozói szolgálattal, inkább együttműködő módon állnak hozzá a szociális szolgáltatás megismeréséhez szolgáló adatfelvételekhez is.) Így a jelzés/nemjelzés bináris változó ebben a formában kijelítettük az elemzésből. Ehelyett a házi orvosok együttműködési hajlandóságát a jelzés gyakoriságával mértük. Felmerülhet a kérdés, hogy ha az adatgyűjtésből eleve kiesnek a nemjelzők, akkor egyáltalán tudunk-e valamilyen, lehetőleg megfelelő függőváltozónk? Azonban az együttműködést nem csak a jelzés meglétevel vagy hiányával jelezhetjük, hiszen a valószínűsítésre nem feleltünk. Egyrészt feltehetőleg lehetnek olyanok is a mintában, akik nem szoktak jelezni, mégis inkább beírtak valamilyen alacsonyabb értéket a jelzés gyakoriságára, mintsem hogy bevallják, hogy egyáltalán nem jeleznek, másrészt nagy különbség lehet a házi orvosok között abban, hogy milyen gyakran jeleznek – és ezek a különbségek megmutathatják, hogy mennyire tartják fontosnak a szociális féllel való együttműködést. Az elemzésben tehát a jelzés gyakoriságával mértük a házi orvosok együttműködő viselkedését, és azt vizsgáltuk, milyen feltevéssel lett jeleznek gyakrabban és milyen feltevéssel lett ritkábban.

Vizsgált változók és a választott elemzési módszer

Függőváltozónk, a jelzés gyakorisága, ordinális mérési szintű változó volt, magyarázó változóink többsége kategoriális változók így a változóhalmaz vizsgálatára az ordinális regresszió elemzést választottuk. Függőváltozónk – „Milyen gyakran jelez?” – ötkategóriát tartalmaz. Magyarázó változók közül kategoriális változók a „Felért-e a szociális szolgáltató, hogy jelezzen?” és a „Tájékoztatták-e a szociális házigondozás lehetőségéről?”, a „Milyen az ellátás a településen?”, és a „Szokott-e legálábbhívni a kommunikálni a házigondozás vezetőjével?”. Folytonos változók a „Hány napon belül kap vissza jelzést arról, hogy ellátásba vetették az idősembert?”, és végül folytonos képzettségű változó a „Mennyire ismeri a házigondozó tevékenységét?”⁸.

A kontrollváltozóként felhasznált változók a „betegkártyák száma”, az „idősek aránya a praxisban”, a „lakónépességszám” folytonos változók, és a „nővérek száma a praxisban” kategoriális változó.

8 Az utolsó magyarázó változót úgy állítottuk elő, hogy rákérdeztünk, a házi orvos szerint feladta-e a gondozónak, hogy ellátson bizonyos szakmáknak megfelelő és azokkal ellentéte tevékenységeket. Az ezekre adott válaszok alapján pontoztuk, hogy hány helyes választ adtak a házi orvosok. Ha olyat jelölt be a házi orvosok a gondozók feladatainak, amely a jogszabály szerint nem feladata, akkor azt egy hibapontnak tekintettük, ha azt jelelték be, hogy nem feladta olyan esetben, amelyet a jogszabály előír feladatként, akkor azt megint egy hibapontnak vetettük. Ha nem írt be semmit egy tevékenységhez, azt félhibapontnak tekintettük, mivel abban bizonytalan volt. Így kaptunk egy folytonos változót.

EREDMÉNYEK

Ordinális regresszióelemzésel két modellt teszteltünk az előben csak a magyarázó változóink szerepelték, a másodikban már a kontroll változó is. Mindét modell illeszkedése megfelelő volt (eltérése a magyarázó változóknélküli alapmodelltől szignifikáns volt). A magyarázó változó közül csak kettő, a házi orvos felkérésének hatása, és a rendszeres kommunikáció szociális szolgáltató vezetőjével bizonyult szignifikánsnak, de ezek a kontroll változókat bevezetésével is jelentős hatásúnak mutatkoztak. Mindkét magyarázó változó hatása pozitív irányú volt.⁹ A keresztábrák elemzés ugyan több magyarázó változó (például a H2 hipotézis mérő változóink) esetében is mutatott összefüggést, azonban ezek hatása a szigorúbb eljárás alatt nem bizonyult szignifikánsnak.

	1. modell		2. modell	
Chi-négyzet ¹⁰	59,490***		60,598***	
Df	7		11	
	Becsült paraméterek	Standard hiba	Becsült paraméterek	Standard hiba
Függőváltozó				
Jelgyak=1	-3,605***	0,576	-3,245***	0,701
Jelgyak=2	-1,543*	0,545	-1,161	0,676
Jelgyak=3	-0,638	0,539	-0,220	0,671
Jelgyak=4	0,051	0,535	0,487	0,670
Magyarázóváltozók				
Mennyire ismeri	-0,050	0,051	-0,077	0,053
Visszajelzés ideje	-0,012	0,009	-0,012	0,010
Tájékoztatták-e=0	-0,067	0,178	-0,054	0,187
Tájékoztatták-e=1	0+	-	0+	-
Felkérték-e=0	-0,398**	0,153	-0,342*	0,160
Felkérték-e=1	0+	-	0+	-
Milyen szolgáltató=1	-0,136	0,186	-0,102	0,195
Milyen szolgáltató=2	-0,129	0,154	-0,130	0,160
Milyen szolgáltató=3	0+	-	0+	-
Kommunikáció=0	-0,721***	0,141	-0,667***	0,147
Kommunikáció=1	0+	-	0+	-
Kontroll változók				
Betegkártyák száma			0,000	0,006
65 éven felüliek aránya			0,009	0,000
Lakónépesség száma			0,000	0,000
Nővérek száma=0			-0,110	0,140
Nővérek száma=1			0+	-

+ Referenciakategória az adott kategóriális változón belül. Szignifikanciaszint: *95%, **99%, ***99,9%

9 A táblázatban azért nem jelölhető, mert a referenciakategória a felkérés, illetve a gyakori kommunikáció megléte volt, és így a program ezek hiányára számolt ki a becsült paramétereket.

10 A vizsgált modelleket a *Complementary log – log* kapcsolat-függvény (*Link function*) mellett futtattuk.

A vizsgált hipotézisnek közül a mért össze függése egyértelműen csak a H3-terő sí tették meg. Esze rint a házi orvosok jelzési hajlandósága függatától, hogy van-e rendszeres kommunikáció a szolgáltató és a háziorvos között. Eredményeink nem igazán támo gatták azt H1 hipotézis első alhipotézisét, mely sze rint a jelzés lehe tő sé gé nek fel is me ré se, és a na gyobb fokú in for mált ság a szo ci á lis szol gál ta tás ról nő ve li a há zi or vosok jelzési hajlandóságát, ugyanakkor a szolgáltató preferenciáinak egyértelmű ismerete, úgy tűnik, befolyásolja a háziorvosok viselkedést. Ezen kívül a vizsgált össze függések nem erő sí tet tek meg a já té kel ő ze tes ta pasz ta la ta i nak ha tá sáról tett fel te vé se in ke épü lő hi po té zist (H2), amely a vissza jel zé si idő és a szol gál ta tó te vék eny sé gé ről való vé le mé ny ha tá sá t té te le zi.

Az ered mé nyek nem erő sí tet ték meg em pi ri kus mo del lünk egyes ré sze it, ám ez nem je len ti azt, hogy el mé le ti mo del lünk nek ne le het ne lét jo go sult sá ga. Az, hogy a há zi or vosok szá má ra nem elég a puszt a tá jé ko zó dás a jel zés le he tő sé gé ről, il let ve ennek lehetséges következményeiről (a gon do zás ról), és jel zé si haj lan dó sá guk csak ak kor nő vek szik, ha biz to sí tott nak lát ják a szo ci á lis el látás ba vé telt, min den esetre azt mu tat ja, hogy vagy drágább je lez ni, mint azt fel té te lez tük, vagy a há zi or vo si szol gá la tok szá má ra még sem je lent ak ko ra több let ter het a szo ci á lis el látás ban nem ré sze sü lő, de rá szo ru ló idő sek gon do zás ba vé te le fel té te le a si ke res egész ség ü gyi mun ká nak. Ezért ki tar tunk az ere de ti mo del lünk mel lett, az za la mó do sí tás sal, hogy mi vel a jel zés jelen tő sebb szub jek tív költ sé get hor doz a há zi or vosok szá má ra, ezért va la mi lyen biz to sí té kra van szük ségük arra vonatkozóan, hogy szívesen veszik-e a jelzésüket. A házi orvosok felkérésén túl szintén megoldást je lenthet, ha van rendszeres kommunik áció a házi or vo si team és a szo ci á lis há zig on do zás ve zető sé ge kö zött, mi ve lez csök ken

KÖVETKEZTETÉSEK

Eredményeink sze rint a há zi or vosok jel zé si haj lan dó sá gát el ső sor ban az be fo lyá sol ja, hogy fel kér ték-e a szo ci á lis szol gál ta tó ré szé ről, hogy je lez zen, il let ve az, hogy van-e rendszeres kom mu ni ká ci ó a szo ci á lis szol gál ta tás ve ze té sé vel. Nem me he tünk el szó nél kü l azon le he tő ség mel lett, hogy egy al ter na tív ma gyá rá za tot kí náló má si kel mé le ti mo del l ha son ló ered mé nyek re ve zet ne. Ebben a mo del l ben a há zi or vosok nak nem áll na ér de ké ben egy értel mű en a szo ci á lis szempont ból el lát lan idő s ko rú ak jel zé se a szo ci á lis szol gál ta tó felé, ugyanakkor a fel ké rés il let ve a kom mu ni ká ci ó egy faj ta társadalmi kontroll mechanizmust (Heckathorn 1989; Coleman 1990) jelenítene meg, amely a jel zés irá nyá ba mo z dí ta ná el a há zi or vosok vi sel ke dé sét. En nek az al ter na tív ma gyá rá zat nak azon ban ellent mon da nak az in ter jús ta pasz ta la ta ink, ugyan is a sze mé ly es be szél ge té sek so rán azt ta pasz tal tuk, hogy a há zi or vosok ki fe je zet ten fej lesz ten dő te rü let nek tart ják a szo ci á lis szol gál ta tók kal való egy ütt mű kö dést, és a rá szo ru ló idő sek gon do zás ba vé te le fel té te le a si ke res egész ség ü gyi mun ká nak. Ezért ki tar tunk az ere de ti mo del lünk mel lett, az za la mó do sí tás sal, hogy mi vel a jel zés jelen tő sebb szub jek tív költ sé get hor doz a há zi or vosok szá má ra, ezért va la mi lyen biz to sí té kra van szük ségük arra vonatkozóan, hogy szívesen veszik-e a jelzésüket. A házi orvosok felkérésén túl szintén meg oldást je lenthet, ha van rendszeres kom mu ni k áció a házi or vo si team és a szo ci á lis há zig on do zás ve zető sé ge kö zött, mi ve lez csök ken

ti a jelzés szubjektív költségeit, és így alacsonyabb ellátási valószínűség mellett is érdemes lesz jelezni a házi orvosoknak. Ugyan a házi orvosok egy részének negatív tapasztalatai lehetnek a szociális házigondozással kapcsolatban, amely részben a gondozók alacsony számából, és így a korlátozott elátási kapacitásból adódik, ez jelelni sebb hatásal nincsen a jelzési hajlandóságukra, ugyan is ez alapján nem kihasználható az ellátási kapacitás jövőbeni alakulása.

Végül szociálpolitikai szempontból is értékelve az eredményeket a házigondozók nyilvánvalóan a szükségességnél alacsonyabb száma mellett, ami első sorban financiai is kérdés, két fő problémát látunk. Az egyik az, hogy nem mindig jelelik meg explicit elvárás formájában az, hogy a házi orvosok jelezzenek. A házi orvosok egy része sajnos azt úgy értékelheti, hogy nem igazán érdemes jeleznie. A másik probléma, hogy a szükségességénél gyengébb a kommunikáció a szociális szolgáltató és a házi orvosok között, ami drágítja számukra az egyébként nem túlköltséges jelzést. Ha van rendszeres kommunikáció a házi orvos és a szociális szolgáltató között, akkor egy részt a jelzéssel kapcsolatos elvárások is kifejezésre jutnak, más részt egy szerűbb lesz számukra a jelzés. Ennek elmaradása származhat szakmai alulmóltóságból is, nem csak az anyagi akhiányból. A kettő hatását mi a kutatásban nem vizsgálhatjuk. Így el képzelt, hogy szándékolt jellege van ennek a mulasztásnak a szociális szolgáltatók részéről, ami mögött a forráshiány áll, de az is lehet, hogy nem elég felkészültek, azaz nem ismerik fel az együttműködésben rejlő lehetőségeket. A házi orvosok többsége jelez, ha úgy látja, hogy van értelme. Különöszönzésre hát nincs szükség, hiszen ez az érdekképvélő sok házi orvosnak meggyőződése, hogy emberbaráti kötelessége jelezni.

Az eredmények alapján úgy véljük, hogy ott, ahol jó az együttműködés, az első sorban a gondozási központon, annak vételezésén múlik, ezt támasztják alá az in terjúk is. Az in terjúk ből az is ki derült, hogy több helyen azt gondolják, hogy ha jó a viszony néhány házi orvossal, akkor megvan oldva a probléma, és nem veszik figyelembe, hogy azok miatt a házi orvosi körzetek miatt, amelyekkel gyengébb az együttműködésük néhány körzet idején esnek ki a látóterük ből – persze lehet, hogy emögött is az áll, hogy úgy sem tudnának minden igényt kiélegetni. A kevésszámú in terjúk tapasztalat szerint azoknál a településeken, ahol a gondozói kapacitás korlátozott, a külső segítségre szoruló idősök otthonukban történő szociális ellátása úgy valósul meg, hogy az önkormányzat családokra, illetve a szomszédokra igyekszik hárítani a nővekvő gondozási terhek egy részét, és így nem kell annyi gondozónői stáust fenn tartaniuk. Ebből az is következik, hogy ott viszont, ahol a családokra, szomszédokra kevéssé háríthatók a feladatok és a gondozási kapacitás is korlátozott, vagyis az igények meghaladják a szolgáltatás kínálását, vélhetőleg nem fog ki alkalni a jelzés sem, vagy a már kialakult jelzés ki fog kopni, hiszen a házi orvosok nem fognak feleslegesen jelezni. Ez káros is lehet, hiszen a szociális szolgáltató már kialakult rossz híre gátolhatja egyes esetleges későbbi együttműködés létrejöttét is. Ezek alapján fogalmaztuk meg a javaslatokat, amelyekkel úgy gondoljuk az idősok saját otthonban történő el látása vonzóbb alternatívát jelent a házi orvosok számára is. Ezek a következők:

- Külön a házi orvosokat célzó jogszabályi ösztönzők nincsenek szükség.
- Szükséges lenne a jogszabályban pontosítani, hogy a szociális szolgáltatóknak az egészségügyi intézményekkel való „kapcsolattartás” illetve „együttműködés” cím szó alatt mit kell tenniük. Így a rendszeres telefon vagy személyesen történő

- nőkapcsolattartás feladata szerintünk őket kellene, hogy terheljék. Úgy véljük fontos lenne minden egyes házi orvos külön felkeresése és részletes tájékoztatása, valamint felkérése arra, hogy jelezzen, és ugyanígy, ha új házi orvos kezdi meg a praxisát a településen.
- Magától érte tődjé a vaslat a házigondozók továbbképzésének szorgalmazása lét számára nővelése. Még kérde sem, hogy az új (2005-ben bevezetésre kerülő) finanszírozási forma elősegíti-e ezt.

IRODALOM

- ÁSZ (2000): Jelentés a települési önkormányzatok szociális és gyermekjóléti szolgálatiról. Az Állami Számvevőszék 0015 sz. jelentése. Budapest: www.asz.gov.hu.
- Bódi F. (2001): Helyi önkormányzatok gazdasági-gazdálkodási háttere. In Bódi F. szerk.: *Helyi szociális ellátórendszereinken*. Budapest: Agroinform Kiadóház.
- Coleman, J.S. (1990): *The Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ferge Zs. (2002): Az EU és a kiadások. *Esély*, 6.
- Heckathorn, D.D. (1989): Collective Action and the Second-Order Free-Rider Problem. *Rationality and Society*, 1: 78–100.
- Hegyesi G.–Talyigás K.–Vajdovichné Visy E. (1999): Időskorúak szociális ellátórendszere Budapest XIII. kerületében. In Lévai K. (szerk.): *Idősellátás Magyarországon*. Budapest: Szociális Innováció Alapítvány.
- Hirshleifer, J.–Riley, J.G. (1998): A bizonytalanságban hozott döntések elemei. In Csontos L. (vál.): *Aracionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium.
- Johnson, D.B. (1999): *Közösségi döntések elmélete*. Budapest: Osiris.
- Komár M. (2000): A csoportmunka jelentősége Pesterzsébeten a szociális és egészségügyi alapellátásban. <http://www.szochalo.hu/halo/halo2001jan04ny.htm>
- Komár M. (2003): A szociális és egészségügyi alapellátások együttműködésének kérdései az időskorúak érdekében. http://www.dolphinet.hu/oali/index.php?cikk_id=180&SID=&funk=1&jobb=1&mid=22&almid=
- Kreps, D.M. (1990): *Game Theory and Economic Modeling*. New York: Oxford University Press Inc.
- KSH (2001): *Szociális Statisztikai Évkönyv 2000*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2002): *Alapinformációk a települési önkormányzatok szociális tevékenységéről 2000*. Szociális Statisztikai Közlemények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Mándli J.–Scheirich A. (1978): A házi szociális gondozás a körzeti orvos felvételével. *Szociális Gondoskodás*, 1.
- McKinley, J.B. (1980): Professionalism and the imbalance between clients' needs and the organisation's interests'. In Grunow, D.–Hegner, F. (eds.): *Welfare or Bureaucracy*. Cambridge, MA.
- Minas, R. (2005): Sifting the wheat from the chaff – the organization of the telephone intake and the selection of the social assistance inquirers in Sweden. *European Journal of Social Work*, 8(2).
- Moksony F. (1999): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris.
- Oláh I. (1999): A házi orvos prevenciós munkája. <http://www.medlist.com/HIPPOCRATES/1/4/212.htm>
- Raub, W.–Weesie, J. (1990): Reputation and Efficiency in Social Interaction: an Example of Network Effects. *American Journal of Sociology*, 96: 626–654.

- Szántó Z. (1998a): A Makroszociológia mikroalapjairól. *Szociológiai Szemle*, 2.
- Szántó Z. (1998b): A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In Csontos L. (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium.
- Széman Zs. (1999): Szükségletek, inno váció és normák az egri idős gondozásban. In Lévai K. (szerk.): *Idősellátás Magyarországon*. Budapest: Szociális Innováció Alapítvány.
- Széman Zs.–Gáthy V. (1999): Szükségletek, inno váció és normák Budapest III. kerületének idősgondozásában. In Lévai K. (szerk.): *Idősellátás Magyarországon*. Budapest: Szociális Innováció Alapítvány.
- Tóth I.J. (1997): *Játékelmélet és társadalom*. Szeged: JATE.

A DEBRECENI ZSIDÓIFJÚSÁG CSOPORTAZONOSSÁGÁRÓL A zsidó etnicitás fényében

JÓNA György

DE-EFK Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszék
H-4400 Nyíregyháza, Sóstói u. 2–4.; e-mail: jonagyorgy@freemail.hu

Összefoglaló: A szerző jelen írásában azt vizsgálta, hogy a második világháború utáni évtizedek követően milyen újabb, akorábbi től eltérő beilleszkedési stratégiák kezdtek kialakulni a magyarországi zsidó etnikum körében. Elméleti kiindulópontja az, hogy a zsidóság csoportja integrációs (korábban asszimilációs) sé máit aszerint formálja, hogy az azonosság tudatának belső, esetleg látszólagos struktúrái, milyen szubsztanciális elemeket tartalmaznak (Taylor 1996). A tanulmány fel tárja, hogy a debreceni zsidó fiatalok életében a rendszerváltás után létrejött, és még napjainkban is alakuló, új identitáskerepei napjainkban mi ként érvényesülnek és arra következtetésre jut, hogy a debreceni zsidó ifjúság közösségébe negyedik nemzeti korszakban az etnikai identitáshatáron túl, amelyek – ha ezek a tendenciák nem változnak – az idő múlásával, valószínűsítendő, egyre inkább tetten érhetővé válnak világszerte a jövőnkben is. Nyíltan és bátran vállalják zsidó etnikai identitásukat a széles nyilvánosság előtt, önazonosságuk konstruktív jellegű, szakítottak felmenőkre aktív identitásával.

Kulcsszavak: zsidó etnikum, asszimiláció, azonosság tudat, etnikai identitás

I.

A magyarországi zsidóság asszimilációs jelei a második világháború utáni évtizedtől véget ért, ezt követően újabb, az előbbi től eltérő beilleszkedési stratégiák kezdtek kialakulni körükben, amelyek – főként – identitásváltsokban nyilvánultak meg. Elméleti kiindulópontunk ezért az, hogy a zsidóság csoportja integrációs (korábban asszimilációs) sé máit aszerint formálja, hogy az azonosság tudatának belső, esetleg látszólagos struktúrái, milyen szubsztanciális elemeket tartalmaznak (Taylor 1996). Természetesen az identitásmódosulása it meg határozza az is, hogy a többségi társadalom mi ként viszonyul ezekhez a tartalmakhoz, illetve azok átalakulása i hoz. Más szavakkal, elfogadjuk azt az empirikus és teoretikus analízist, hogy az integráció és az identitás problémáinak organikus kapcsolata, az egyik máséhoz, az egyik másétől elválaszthatatlanok.

Tanulmányunk keretében tehát azt kívánjuk vizsgálni, hogy a debreceni zsidó fiatalok életében a rendszerváltás után létrejött, és még napjainkban is alakuló, új identitáskerepei – amit etnikai identitásnak nevez a társadalomtudományi szakirodalom –

napjainkban miként érvényesülnek. Nem fogjuk aprólékosan bemutatni az zsidó etnikai identitására vonatkozó elméleteket, ezek interpretációját és bizonyítását – többek között – Karády Viktor és Kovács András már elvégezték helyettünk. Úgy véljük azonban, szükség szerű felvázolnunk koncepcióközponti gondolatait társadalomtörténeti folyamaatokba ágyazva azok számára, akik ezt még nem ismerik – a második fejezetben ezt a feladatot végezzük el. A harmadik részben azt fogjuk bemutatni *empirikus kutatásunk* eredményeinek felhasználásával, hogy a debreceni fiatal (18–25 év) zsidó csoportjában hogyan alakultak ki az etnikai identitás határai, milyen intenzitással funkcionálnak, valamint kommunikációjukban, cselekvésükben és jövőképükben ezek miként nyilvánulnak meg.

Az 1867-es kiegyezést követően a magyar zsidók és nem zsidók egyaránt nagy mélyeket fűztek a köztük in formálásuk megkötött „asszimilációs társadalmi szerződés”-hez (Karády 1997a), melynek lényege, hogy a konzeratív és liberális nem zsidó nemesség – politikai hatalmát megtartva – megengedte a zsidóság tagjainak, hogy teljes mértékben beintegrálódjanak a magyartársadalomba. A zsidó fél ezért cserébe vállalta, hogy elszakítja a magyar nyelvet, a magyar nemzet iránti hűségét ki nyilvánítja, valamint hazai gazdaságot modernizálja. A zsidóság tartotta magát a „szerződésben” foglaltakhoz, melyre egy értelmű bizonyíték volt a 19. század második felében végbe ment iparosodás, technológiai modernizáció, a bankrendszer kiépülése és a kereskedelem kiszélesedése. Ennek az asszimilációs folyamatnak persze a későbbiekben további lendületet adtak azok a jogszabályok is, melyeket már írásban rögzítettek. Ide sorolható, többek között, az 1867. évi XVII. tc. (az úgynevezett emancipációs törvény), amely az „izraeliták egyenjogúsításáról polgári és politikai jogok tekintetében” tiltu viselte. Ezzel az országgyűlés törvénybeiktatta a zsidóság emancipációját. A második fontos jogszabály az 1895. évi XLII. tc. volt (közismertebb néven: recepció törvény), mely ki mondta a zsidó vallás egyenjogúságát.

A hazai és a debreceni zsidó életében a dualizmus évtizedei az intenzív asszimilációs jegyben teltek el, ami – szociológiai értelemben vett képményváltó zóka és másstatisztikai indikátorok egyértelműen mérhető. Vagyis, anyanyelv ként sajtó ották el a magyar nyelvet, általános analfabétává vált a név magyarosítás, a vallás elhagyás, a kiterés, nőtt a vegyes házasságok száma, a gazdaság izraeliták körében egyre gyakoribb lett a bázis és a nemesség (Karády 1997b). A debreceni zsidóság nyelvi asszimilációjáról néhány statisztikai adat is rendelkezésünkre áll: 1880-ban a debreceni római katolikus vallású emberek 90,2%-a, 1910-ben 95,5%-a vallotta azt, hogy magyar az anyanyelve. Ugyanebben az időszakban az evangélikus vallású személyek csupán 66,4%-a mondta ezt el magáról, míg a *zsidóság gonbelül ez az arány meghaladta a 98%-ot* (Karády 1997b: 170–171).

1933-ban kerek százan léptek ki a debreceni izraelita felekezetei közül, 1936-ban 150-es, 1938-ban 510-en, 1939-ben pedig már 485-en. Drasztikus emelkedés 1944-ben volt, amikor a németek el foglalták Magyarországot; ebben az évben 1295 debreceni zsidó vallású személy hagyta el felekezetét (Karády 2001b: 271–272). Az igazsághoz hozzátartozik, hogy amikor a náci csapatok bevonultak hazánkba, a vallás elhagyók száma a külső nyomás miatt nőtt ilyen magasra, inkább meglelési stratégiának tekinthető ez az ugrásszerű növekedés, mintsem belső indíttatásból történő asszimilációs cselekvésnek.

A magyar név változtatási tendencia nem csak a magyarországi, ha nem a debreceni zsidókkörében is megfigyelhető volt, főként – legnagyobb mértékben az úgynevezett szekulárizált szakmákban – az orvosok és az ügyvédek között. A tanárok csoportjában a névmagyarosítás kihebb mértékben jelezte az időben, mert az oktatásnak ekkor még szerves részét képezte a vallási dogmák bemutatása és gyakorlása (Karády 2001b: 163–165).

Az eddig elmondottakból világosan kiűnik, hogy mind a magyarországi, mind a debreceni zsidóság asszimilációs nagyjából azonos ütemben folyt a szóban forgó évtizedekben.

Az asszimilációnak ezt a viszonylag békés időszakát – a legtöbb társadalomtudós szerint is – a trianoni békeszerződés székeltte meg, miután poltikai, állami, laikus támogattá vált a kirekesztő, antiszemita nacionalizmus. A beilleszkedés informális szerződésében foglalt kritériumokat a nem zsidó fél önkényesen kezdte megváltoztatni a zsidóság kárára, a mércé egyre magasabbra emelte, míg végül teljesítettnél felteletkezett meg. E végre hajthatatlan kiterítuma „magyar nemzet-karakter, a magyar mentalitás elsajátításának követelményében”, és a magyar származástól hangszúlyozásában tesztelt meg (Kovács 1988: 608). Ez utóbbi felteletnek, természetesen, az izraeli fél képtelen volt megfelelni.

A 20. század első harmadára tehát már látható vált, hogy a zsidó asszimilációk mindeben, ami csak lehetett, amez még sem oldotta meg konfliktusokat terhelte helyzeteket a magyartársadalomban. Továbbra sem tűntek el azok a sztereotíp, irracionális világértelmezések, melyek arra motíváltak a többségi társadalom tagjait, hogy a zsidóságot vonatköztatási csoportként kezeljék, értékeljék. Ez vezetett a többek között – a holocausthoz, mely nagy véráldozatokkal járt a debreceni zsidóság körében is. 1930-ban 10044 zsidó élt a városban, 1941-ben 9142, a holocaust után, 1949-ben már csak 3252. Ez azt jelenti, hogy a holocaust következtében a debreceni zsidóság közel két harmada vesztette életét (Zeke 1990: 188–190).

Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy – az asszimiláció vonatkozásában – a eredménytelenség, kiűttalanság és a becsapottság érzése jellemzte a zsidó aggregátumot az első világháború végétől a holocaust végéig, illetve még az azt követő évtizedben is. Egy értelművé vált a helyzet: az asszimiláció tradicionális stratégiája nem folytatható tovább a népiítés után, hiszen nem járt sikerrel, de szükség volt egy újabb konstrukív integrációs stratégiára, melynek belső mechanizmusai, sajátosságai akkor még nem artikulálódtak. Ezt a szituációt tovább bonyolította az, hogy a holocaust után megváltozott a hazai zsidóság összetétele, mert a népiítés főként a vidéki izraeliták köréből szedte áldozatát, akik bár bekapcsolódtak korábban az asszimiláció kontinuitásába, de korántsem olyan intenzitással, mint a fővárosi, polgárosodott zsidóság. Azok pedig, akik a holocaust után életben maradtak és megakarták őrizni vallásukat, hagyományukat, szokásait (ez országos szinten kb. 40–42 000 főt jelentett), azok 1957 végére elvándoroltak Magyarországról. Így itt maradtak azok a zsidók, akik az – ekkor még bizonytalan formájú és tartalmú – betagozó dást választották. Mint említettük, a tradicionális beilleszkedés „híveinek” aránya lecsökkent, hiszen az „asszimilációs társadalmi szerződés”-t végérvényesen hiteltelenné, feleslegessé, teljesítettnél nyilvánították, az életben maradt magyar zsidóság pedig, bizonyos fókig, szekulárizálódott. (Mind ez per se nem jelenti azt, hogy a struktúralis asszimilációs identifikációs jelei végleg elűntek volna az érintettek személyi ség szekeze-

tébből.) A kollektív önazonosság problematikája ezért még bonyolultabbá vált számukra, hiszen egy vallásos attitűddel rendelkező zsidó embernek nem jelent gondot pontosan meghatározni saját identitását. Azonban, ebben a nagy mértékben szekularizált és teljesen asszimilálódott zsidó közösségben, a sorozatos kudarcok ellenére, még sem mérsek lődött a be-ta-go-ló-dás és a teljes integráció iránti igény. A kérdés csak az volt, *mi lyen módon* való-sít-sák-meg-ezt-a-vá-gyu-kat. Ké-sőbb, a Kádár-rendszer ide-ol-gi-á-ja azt a lát-szat-meg-ol-dást-adta-erre-a-szű-k-ség-le-tük-re, hogy csat-la-koz-za-nak-mind-nyá-ja-n egy új emberideálhoz, ahol nincs zsidó és nem zsidó: va-gyis, a nem-zet-kö-zi-szocialista embertípushoz. Sokak ebben a totálisan homogenizáló, internacionalista össze-ol-va-dás-ban vél-ték-fel-fe-dez-ni-a-har-mo-ni-kus-egy-ütt-élés-hez-ve-ze-tő-ut-at, ta-lán-pont-é-ért-is-volt-a-zsi-dó-ság-elég-szé-les-kö-ré-ben-el-fo-ga-dott-az-1950-60-as-é-vek-ben-a-mar-xiz-mus (Győ-ri 1997).

A kádári kényszerintegráció térhódítása következtében a zsidóság kompenzatorikus mobilizációs kielégítődése, ami egyéb ként már a máso-dik-vi-lág-há-bo-rú-után-el-kez-dő-dött. Felemelkedésükkel párhuzamosan azonban számos társadalmi ré-teg-nek-je-len-tet-tek-kon-ku-ren-ci-át-pél-dá-ul-a-mun-ka-vi-lá-gá-ban, ezért újra kom-pe-tív-vi-szo-nyo-kar-ti-ku-lál-ód-tak-zsi-dók-és-nem-zsi-dók-kö-zött, is-mét-vo-nat-ko-z-ta-tá-si-cso-port-ként-ke-z-d-ék-ke-zel-ni-az-iz-ra-e-li-ták-kö-zös-sé-gét. Va-gyis, a kádári in-te-grá-ció-is-rö-vid-í-dő-alatt-cső-döt-mondott-a-töb-b-sé-gi-tár-sa-da-lom-ban-meg-je-le-nő-el-í-té-le-tek-nö-vek-vő-in-ten-zi-tá-sa-miatt.

Mind ezt tovább bonyolította az, hogy a hazai zsidóság közösségében még el-fo-ga-dot-tab-bá-vált-az-a-né-zet-(ami-már-jó-val-1945-el-ött-ki-ala-kult), hogy be-il-lesz-ke-dé-sük-csak-akkor-vál-hat-si-ke-res-sé, ha-egy-re-in-ká-bb-el-sza-kad-nak-val-lá-suk-tól, tra-dí-ci-ó-ik-t-ól, szim-bó-lu-ma-ik-tól, és-ha-zsi-dó-iden-ti-tá-suk-meg-él-se-iránti-igé-ny-t-*tel-je-sen-el-fo-jt-ják* ma-guk-ban—ez-szá-mos-al-ka-lom-mal-járt-egy-ütt-szo-ron-gás-sal, ön-ér-té-ke-lé-si-za-va-rok-kal, és-nem-egy-szer-más-egyéb-psi-chés-prob-lé-mák-kal (Ko-vács 1992b). Vé-gül-is, a pa-ter-nalis-ta-po-li-ti-kai-ide-ol-gia-nem-hoz-ta-el-a-zsi-dó-ság-szá-má-ra-a-meg-ol-dást-ezek-re-az-é-ge-tő-kér-dé-sek-re, sok-kal-in-ká-bb-elo-dáz-ta-azo-kat, sőt, újabb-prob-lé-má-kat-ho-zott-ma-gá-val.

Az 1980-as évek végére a hazai zsidó identitás át-ala-ku-lá-sá-ról-és-az-ab-ból-ad-ó-dó-be-ta-go-zó-dás-ten-den-ci-á-já-ról-Ko-vács-András-akö-ve-t-ke-ző-ke-t-ír-ja: „A mai Magyarországon élő zsidóság legnagyobb része paradox helyzetben van: az el múlt év század fo-lyá-mán el-ve-szt-te a zsidó tradícióhoz, valláshoz való kö-tö-dé-sét, nem alakított ki nemzeti, nemzetiségi vagy kisebbségitudatot, de a kör-nye-ző-tár-sa-da-lom-en-ek-el-le-né-re-cso-port-ként tartja szá-mon, és bi-zo-nyos-tár-sa-dal-mi-kon-fli-ku-sok-ban-ön-ma-ga-szá-má-ra-is »vonatkoztatási csoportot« jelent.” (Kovács 1988: 605) Az 1989-es rendszerváltás után vi-szont-fel-sza-ba-dul-tak—pon-to-sab-ban-szól-va, fel-sza-ba-dul-hat-tak—a-szó-ban-for-g-ó-el-fo-jt-ott-psi-chés-tar-tal-mak, így-ke-z-d-tek—bi-zo-nyos-mér-té-kig—me-g-er-ő-söd-ni-és-ki-kris-tá-lyo-sod-ni-*akon-struk-tív-zsi-dó-iden-ti-tás* ar-ti-ku-lá-ció-ja-iránti-bel-ső-igé-ny-ek. „De-va-jon-mi-en-ek-az-iden-ti-tás-nak-a-tar-tal-ma? Van-nak-olya-nok, akik-az-egy-et-len-meg-ol-dást-a-zsi-dó-vallási-tradí-ció-hoz-való-vi-sz-a-té-rés-ben-lát-ják, más-ok-pe-dig-nem-zeti, nem-zeti-ki-seb-b-sé-gi-iden-ti-tás-ki-alakítá-sá-ra-tö-rek-sze-nek. A-po-zi-tív-iden-ti-tást-ke-re-ső-kö-zül-azon-ban-a-leg-töb-ben-et-ni-kai-iden-ti-tás-ként-ha-tá-ro-z-ák-meg-iden-ti-tá-suk-po-zi-tív-tar-tal-mát.” (Kovács 1992b: 289). Egy-má-si-ka-s-pek-tus-ból-ú-gy-le-het-meg-ha-tá-ro-z-ni-ezt, hogy-az-é-rin-tett-cso-port-a-„zsi-dó-sá-got-és-az-asszi-mi-lá-ció-t-kon-fli-ku-s-men-te-sen-vál-lal-ha-tó-vá-té-vő-iden-ti-tást-szeret-ne-ki-alakít-ani. Szá-muk-ra-a-zsi-dó-ság-ma-gyar-or-szá-gi-tör-té-ne-ta-ma-gyar-tör-té-n-e-lem, egy-sa-já-tos-hely-zet-ben-lé-vő-tár-sa-dal-mi-cso-port-nak-a-tö-b-bi-e-ké-től-el-té-r-ő, de-ve-lük-egy-

ke retben zajló története. Erre a nemzeti történelmen belüli saját történelemre kísérlik megpozitív identitást építeni. Ezt az identitást sokszor etnikai identitásként definiálják.” (Kovács 1992a: 283).

Az etnikai identitás – több, más egyéb befolyásoló tényező mellett – azért alakult ki, mert az asszimiláció és a kádári kényszerintegráció képtelen volt maradt a nemzet megszűntét azokat a kognitív és emocionális struktúrák működéset, azokat a rosszbeidegződéseket, amelyek abban erősítették a többségi társadalmat, hogy az továbbra is referenciacsoporthelyezelje a zsidóságot. Az etnicitás ezzel szemben egy olyan új szerveződés, amely kohéziós erőként jelenik meg az izraeliták közösségében, és ennek segítségével újradefiniálják önazonosságukat, azok határait, kereteit, így a társadalomban betöltött pozíciójukat is; elveszítik korábbi reaktív jellegű identitásukat, fokozatosan megszabadulnak vélt és valós stigmatizáltságuktól, vala mint kioltják a velük szembeni előítéletek potenciálját. Mindez – vélhetően – adekvát feltételek szolgáltatásával jövedelmez, hogy a magyarországi (és a debreceni) zsidóság úgy tudjon integrálódni a társadalom különböző rétegeibe, hogy ne alakítsanak magában újra destruktív önazonosságot, és a későbbiekben a többségi társadalom tagjai se értékeljék őket vonatkoztatási csoporthelyként.

Más szavakkal: anapjainkban élő magyarországi zsidó fiatalok szülei elfojtották magukban zsidó identitásukkal kapcsolatos princípiumokat, valamint preferenciákat, helyettük reaktív, bizonytalan és képlékeny formájú önazonosság jellemezte őket, ami velgyermekük márszáki táni akar. A zsidó etnikai csoport azonoság kereteinek kialakulása tehát a fiatalok generációjában figyelhető meg leginkább (Kovács 2002), mi is ezért vontuk a zsidó ifjúság csoportját empirikus vizsgálat alá. Ezen a ponton persze rögtön felmerül a kérdés, hogy mi ként valószínűleg az integráció, ha a fiatalabb zsidóság részben az endogámiát, valamint a kapcsolati homofília erősségét választja, egy szóval: az etnicitás útjára lép. Mindez vajon nem ahhoz járul-e hozzá, hogy a kétentitás között a társadalmi távolodás tovább nő? A válszunk erre a kérdésre, hogy inkább nem, mint igen. Ugyan is, az etnikai identitás ebben a kontextusban azt jelenti, hogy a zsidó konglomerátum tagjai konstruktív ön-meghatározásuk által integrálódnak a társadalom szerkezetébe (erről fenntebb már szólnunk). Azonban, az etnicitás nem egy hermetikus zárt csoportkritériumait teremti meg. Épp ellenkezőleg. A pozitív önértékelés és identitás lehe tővéte szízi, hogy a zsidó fél az integráció felte eleinek elegette gyen, hiszen a nem zsidó társadalmi csoportoknak is könnyebb a viszonyrendszereket meghatározni egy kristályosodott, illetve kikristályosodó, konstruktív csoportazonossággal rendelkező közösséggel (Honneth 1997). A zsidó konglomerátumok tehát nem válnak zártabbá, ha nem sokkal inkább ki nyílnak úgy, hogy közben konstruktív identitástukkal organikus kapcsolódnak saját társadalmi osztályukhoz. Vagyis, csak első ránézésre tűnik úgy, hogy nőnie kell a disztanciának az érintett közösségek között az etnicitás miatt, valójában ennek nem feltétlenül kell így lennie. Teljes mértékben egyetértünk Heller Ágnessel, aki egy helyen azt írja: „Hiszen volt a kép minden kultúra egyenlő, mindenki egyenlő, ha pedig egyenlő, akkor az asszimiláció nem megy. Ekkor tehát egyetlen igaz integráció létezik: az etnikai integráció, mert az etnikai integrációban nincs asszimiláció.” (Heller 2001).

II.

Röviden ennyit a zsidó etnikai identitás elméletéről. Ebben a fejezetben a debreceni zsidó fiatalok csoportjában elvégzett empirikus kutatásunk eredményeit fogjuk közölni – összesen 27 szociológiai, félig-strukturált interjút vettünk fel 2004-ben. Vizsgálataink során arra voltunk kíváncsiak, hogy az etnikai identitás határai kialakultak-e körükben, és ha igen, milyen intenzitással funkcionálnak ezek a keretek, úgy mint „a különös magyar-zsidó történelem, a sorsközöség tudata, az üldözöttség emléke, a zsidó családokban megfigyelhető speciális, szocializációs mechanizmusok, a zsidó-polgári életviteli stratégiák, kulturális preferenciák és szokások, a zsidó államhoz fűződő különleges érzelmi viszony.” (Kovács 1992b: 290) Vizsgálati populációnkban nem csak valóságos zsidó fiatalok kerültek be, hanem olyanok is – és főként ilyenek voltak túlsúlyban –, akik nem valóságosak, nem járnak zsidó gáborba, de zsidó származásúak tartják magukat.

Legfontosabb megállapításainkat interjúrészletekkel támasztjuk alá.

Kutatásunk eredményei szerint a debreceni zsidó fiatalok csoportjában a szocializáció mechanizmusaihoz és a zsidó életviteli stratégiákhoz való viszonyrendszer sok tekintetben átalakult, kiegészült, bizonyos szegmensei pedig megerősödtek saját szülei szocializációs módjaihez képest. Ezt jelenti, hogy a válaszadók döntő többsége úgy vélte, gyermeke nevelése során sokkal nagyobb hangsúlyt fog fektetni a zsidó tradíciók, szokások, gondolkodásmód, mentalitás, kultúra, esetleg még a vallás bemutatására, illetve átöröklésére is, mint ahogy azt az ő szülei tették velük (bár ez utóbbi na gyon ritkán hangzott el). Minden egyes megkérdezett úgy gondolta, hogy gyermeke előtt nem fogja titkolni a zsidó származását, mely mechanizmus az etnikai identitás határainak egyik kardinális eleme. Korábbi vizsgálatokból tudjuk jól, hogy országos szinten – az 1970-es évek végétől majd nem a rendszer váltásig – ennek a főlyamatnak pont az ellenéte volt dománán sabb – néhánnyal vételettel te kint ve (Erős-Kovács-Lévai 1985). A válaszadók közelmúltjában olyan választ kaptunk, hogy fiúgyermekét körül fogja veltetni, ugyanakkor csak nem mindenki úgy nyilatkozott, hogy gyermekét, nemétől függetlenül, taníttatni fogja a héber vagy a jiddis nyelvre a többi világnyelv mellett.

„A gyermekeimnek mindenféleképpen el fogom mondani, hogy zsidó vagyok. Nem fogom rá erőltetni a zsidóságot, de meg fogom mutatni, hogy én zsidó vagyok, és úgy élek. De ezt nem lehet rá erőltetni.”

„A gyermekeimnek el fogom mondani, hogy zsidó vagyok. Ezt úgy akarom csinálni, mint édesanyám, elmondom, ki vagyok, hogy zsidó vagyok, ez mit jelelt, a vallásnak mi a lényege, aztán ha gyom, hogy válasszon.”

„Na gyon szeretném, ha a gyermekeim is bátran vállalnák majd zsidóságot, erre bátorítani fogom őket. Azt is szeretném, ha a zsidó kulturális élet megszervezésében részt vennének. Első sorban itt tud zsidó is me reségeket kötni, ami elvezethet a zsidóság felé. Én is ott kaptam meg azokat a közléseket, amik a zsidóság felé irányítottak. Mi kor elö ször voltam egy ilyen közösségben, akkor döbtem rá, hogy zsidó vagyok, mit jelelt ez nekem, hogy zsidó vagyok, és ez a gyermekeimnek is fontos lesz. Az, hogy ha nem jár zsidó közöss-

ség be, akkor nem tud kapcsola tot te rem te ni zsi dókkal, és vége az egésznek. Te hát fontos az, hogy zsi dó környezet be kerüljön a gyerek, hogy zsi dó között le gyen. De ha nem érzi ott jól magát, akkor nem kötelezhet rá.”

A megkérdezett csoport tagjainak valószínűleg több mint a fele ki zárólag zsi dó származású sze mélyel köt né házasságot, amit főként az zsal indokolnak, hogy pozitív zsi dó identitástuk hátterai és tartalmai ahétköznapielettá gabb szféráiban így könnyebben érvényesülhetnek majd, sze mélyiségi újabb komponensei jobban ki tudnak bontakozni egy hozzájuk hasonló, vagy majd nem hasonló, identitástú ember mellett. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem zsi dó származású vagy valószínűleg sze mélyel nem köt né házasságot, de ilyen házastársi szövetséget csak akkor fogadnának el, ha partnerük teljes mértékben akceptálná a zsi dó etnikai identitástukhoz kapcsolódó értékeket, preferenciákat.

„Ha odáig eljutok, hogy most már egy tartós kapcsolatot akarok, akkor valószínűleg fogjabefolyásolni párválasztásomat, hogy zsidó legyen az illető.”

„Fontosnak tartom, hogy a szerelmi kapcsolataimban mindig elmondjam, hogy zsi dó vagyok. Fontos, hogy úgy fogadjon el, ami lyen vagyok. Ha ezt nem tudja elfogadni, akkor inkább hagyjuk egy más békén, le legyen vége az egésznek”

„Szerelmi kapcsolataimban még nem tartom fontosnak, hogy a párom zsi dó legyen. Ez egyáltalán nem fontos. Viszont komolyabb kapcsolatban, esetleg házasságban már fontos lesz. Nem tudom, hogyan tudnék alkalmazkodni egy nem zsi dó vallású, ha gyománnyokkal rendelkező nőhöz. Teljesen más kéntnevelnének gyermekeinket, félek, ez állandó konfliktusokhoz vezetne.”

A zsi dó etnicitás kereteinek követhető manifesztációja, hogy a megkérdezték – le gyenek valószínűleg vagy sem – egyre fontosabbnak tartják a zsi dó szimbólumok hordását, tartását. Úgy vélik, ezek a jelképek is ki fejezik a hazai zsi dó sághoz való tartozásukat, zsidó identitásuk ezekben is egyértelműen felszínre kerül, szabadon kibontakozik.

„A Dávid-csilla góthorodom, mert fontosnak tartom, hogy látszódjon rajtam az, hogy zsi dó vagyok. Hiányérzetem van, ha nincs rajtam a Dávid-csilla, mert én ezt már régóta megszoktam. Ott hon van gyertya tartó, menóra és más zsi dó szimbólumok, ami hozzá tartozik az életemhez.”

Szinte mindannyian – né hány ki véltől eltekinve – rendelkeznek diplomával, a többiek még főiskolára vagy egyetemre járnak, de szilárd elhatározásuk, hogy a későbbiekben, akár még saját jólétük feloldozásával is, támo gatni fogják gyermekeiket abban, hogy minél rangosabb felsőoktatási intézményben szerezzenek egy vagy több diplomát, illetve több idegen nyelven tanuljanak. Természetesen tisztában vagyunk az zsal, hogy a tanulás nem csak a zsi dó ság gonbe lül jele nek meg, mint központi ka te gória, ha nem a nem zsi dó aggregátumokon be lül is. Még is egyet ér tünk Karádyval, aki, ki váló tanuló mányában, hosszas fejte getés és számos vizsgálati eredmény analízis után arra az eredményre jutott, hogy a magyarországi izraeli tákkörében a zsi dó vallás-

ból – bourdieu-i termiológiai valélve – konvertálódott egy fajta elvilági aszodott intellektualizmus, ami speciálistanulási tradíciókat, valóságos intellektuális habituszúlt az érintettek csoportjában. „Ez mennyiségi és minőségi túliszolázottságban, sokszor a tanulmányi átlagot meghaladó teljesítményben, aszakképzett séget igénylő foglalkozások felé preferenciálisan irányuló társadalmi mobilitásban, a »magas« világi kultúra professzionális vagy amatőr művelésének igényében, valamint a művészet szakmáiránti különleges befektető érdeklődésben és szjárs beliszokásokban egyaránt ki je zést nyer. Az így létrejött új típusú, speciális tulajdonságokkal, viselkedésmóddal, gondolkodásformákkal rendelkező zsidó aggregátum újból egy informális szerződés megkötésénél jár fel a több ségi társadalomnak. Ez az etnikai szerződés elutasítja a korábbi asszimilációs paradigmát, merőben eltérő kritériumokat határoz meg, akorábbi asszimilációs szerződés felváltja az integrációs szerződés.” (Karády 2001a: 24)

Általánosságban tehát elmondható, hogy a debreceni zsidó fiatalok meg akarják őrizni, át akarják adni gyermekeiknek azokat a zsidó vonatkozású értékeket, attitűdöket – látjuk, néhanyan a valást is –, melyeket szüleitől kaptak, de úgy, hogy azokat kiegészítik, szintetizálják olyan elemekkel, amelyek etnikai identitásukból származnak. Mindez, természetesen, nem jelenti azt, hogy magyaron azonoságukat perifériára helyeznék, esetleg elveszítenék. Épp ellenkezőleg, minden egyes megkérdezett magyar zsidónak definiálnia magát, tehát zsidóságát egyáltalán nem tekinteti stigmának.

„Én zsidó vagyok, minden képpen. Én zsidó nak tartom magam, aki Magyarországon született, Magyarországon élő zsidó nak tartom magam.”

Saját tapasztalataik szerint ez a mentális állapot, önértelmezéssel – mármint azzal, hogy nem fojtják el magukban zsidó személyiség struktúrájukat, de meg tartják ezal párhuzamosan magyarságukat is – csökkenthető az a társadalmi távolág, normálizálható vál az azok a csoportok ziviszonnyok, amelyek a zsidó és a nem zsidó entitások között megfigyelhetők.

A zsidó közösséghez és valláshoz való viszonyuk egyszemélyesen különlegesnek mondható, ami szintén az etnikai identitás határvonalainak megjelenésére utal. Azon kevés debreceni zsidó fiatal számarra, akik a világi élet verkeringésében aktív részt vesznek, természetesen, alapvetően fontos a zsidó közösségi ség.

„A zsidó közösség közelebe úgy kerültem, hogy kitálaltam, meg akartam tanulni héberül. Az olyan jó, hogy beszélnünk egy ilyen nyelvet. Az egész úgy kezdődött, hogy voltam Amerikában az unoka testvéremnél – apukám másod-unoka testvére nál-, ők Izraelben éltek, és nem ismerem más embereket véleményét, akor nem tudtam volna az ő látóköze sem. Erre na gyon jó példát látok a debreceni zsidó közösségben.”

„A zsidó közösség mo tivált arra, hogy a zsidóság felé forduljak. Meg láttam a zsidó közösséget, összetartozást és onnan mentek ki Amerikába. Tet szett, hogy ő beszélnék angolul, héberül, spanyolul, franciául, meg minden nyelven. Ekor gondoltam, hogy meg tanulok én is héberül. Az utcánkban láttam egy srácot, ő jár zsidó gó gába, és ő mondta, hogy menjek el vele, ott van a közösség erre, ott van nyelv tanár. Az tán végül héberül nem tanultam meg, de a társaságban benne maradtam.”

„Szerintem a vallásnak az a lényege, hogy te tartozz valahová, egy közösségbe kell járni, mert az ember egy szociális lény. Te hát szerintem társaságnélkül az ember halott. Ha nincs emberek, a vallásnak a szépségeit meg találom, és ez arra készítette, hogy én tényleg zsidó akarok lenni. Bár a tokat, együtt érzést találom, azt a hátteret, ami kell az élethez. Egy öntudatot, hogy zsidó vagyok.”

„A zsidó hagyományokat akkor ismerem meg, amikor feljárom zsinagógába, közösségbe. Zsidók között életem, rabbihoz járom a bar-micvá felkészítéséhez. Ekkor lettem része a zsidó ságnak, tal mud-tórára járom, egyre többet tudtam a zsidó ságról. És fokozatosan egyre többet tudtam meg a zsidóságról. Akkor ismerem meg a betűket, akkor tanulom meg olvasni. Előtte nem volt tudomásom, hogy zsidó akarok lenni, vagy a szüleim azt akarják, hogy zsidó legyek. Végül is, én vállaltam fel, hogy zsidó akarok lenni, amihez a zsidó közösség sokat segített.”

A zsidó közösség fontosságát néhányan azzal is magyarázzák, hogy itt sokkal könnyebben tudnak kapcsolatot kiaknázni. Te hát, nem a valóság korlása az elsődleges számunkra, ha nem a közösséghez való tartozás – ez is egy értelem a zsidó etnicitáskereteinek megjelenésére utal.

„Könnyebben bárányok zsidókkal, mint nem zsidókkal, nem tudom, mi lehet ennek az oka, de ez így van. Amikor már mindketten tudjuk egymásról, hogy zsidó vagyunk, akkor könnyebben kiaknázunk egy beszélgetés, bárány, mint egy vadidegen nem zsidóval. Nem azt mondom, hogy ezek a kapcsolatok mélyebbek, de könnyebben kiaknázunk.”

A meglépő számként az volt, hogy azok, akik csak a nagyobb ünnepek alkalmával járnak zsinagógába (vagy még akkor sem), ők is egyre inkább nélkülözhetetlenek tartják a zsidó közösségekben való aktív részvételt, gyakran összegyűlnek szervezett programok keretében. Úgy érzik, hogy bár nem valószínű, de önazonosságuk ki teljesítésében, zsidó identitásuk pozitív tartalmakkal való felruházásában a zsidó közösségnek kardinális szerepe van – zsidó önazonosságuk központi szervező ereje tapasztalataink szerint leginkább ebben rejlik. Ez is azt támasztja alá, hogy a zsidó identitás vállalása ma nem mindig jár együtt a valósághoz való visszatéréssel (Kovács 1997).

Ez a folyamat azonban nem csak a debreceni, de az egész európai zsidó közösségekben megfigyelhető. David Graham a mai európai zsidó identitásáról írt tanulmányában ezt a jelenséget a következőképpen írja le: „Amha nem is minden zsidó fogyasztó húst, látogatja a zsinagógát, vagy éppen vásárol zsidó házas társasul, attól még egy értelem zsidóként azonosítható. Talán azért, mert megkülönböztetőn rájuk jellemző, »zsidó« egyetemes értékeket, törekvéseket, érdeklődéseket és szokásokat vallanak magukéknak. Ezt talán valami megfoghatatlan kötelezőnek, sorsközösségnek és »népi ségnek« lehetne nevezni.” (Graham 2004: 3)

„Istenben hiszek, de zsidó közösségbe még nem járok. Hangsúlyozom, még nem járok rendszeresen, nem tudom miért. De őszintén szólva, na gyönyörű. Néha eljárom ide, akkor számomra is meglepően jól érzem magam.”

Tet szik, hogy nem ál lan dó an a val lás ról be szél ge tünk, per sze néha ar ról is, in kább az itt ural ko dó zsi dó szel le mi ség az, ami ma gá val ra gad. Erre nagy on nagy szük ség van az éle tem ben; nem tu dom mi ért, de na gyon él ve zem ezt a szelle mi sé get.”

„Én nem já rok ebbe a szer ve zet be, mert nem iga zán ér de kel. Van nak nem zsi dó ba rá ta im, in kább ve lük töl töm az id ő met. Ne kem mind egy, hogy ki zsi dó vagy ki nem az, az lé nyeg, hogy jól ki jöj jünk egy más sal. De ha a zsi dó sá g ra vagy kí ván csi, ak kor azt mond ha tom, hogy zsi dó nak tar tom ma gam, nem hí resz te lem ma gam ról, de nem is tit ko lom. Ha rá kér dez nek, ak kor nem ta ga dom le ma gam. Et től füg get le nü l ugyan olyan zsi dó nak tar tom ma gam, mint aki jár zsi na gó gá ba vagy ebbe a szer ve zet be, nem hi szem, hogy bár mi vel is nagyobb zsi dó k len né nek, mint én. Fon tos ne kem a zsi dó sá gom, csak épp nem annyira, mint má sok nak, de zsi dó nak tar tom ma gam.”

Valószínűsíthetően en nek a je len ség nek kö szön he tő az, hogy a meg kér de zet tek szin te mind egyi ke tag ja va la me lyik he lyi il let ve or szá gos zsi dó kul tu rá lis vagy vallá sos szer ve zet nek.

A zsi dó etnicitás ha tárai nak ma ni fesz tá cí ó i hoz hoz zá tar to zik, hogy a zsi dó egyén szakít az asszi mi lá cí ó fo ly a ma tá val, hi szen be lát ja, hogy az asszi mi lá cí ó nem hoz ta el a hoz zá fű zött re mé nye ket – tár sa da lom törté ne ti okok ból. A tra di ci o ná lis be il le sz ke dés hez vá ló vi szo nyuk ról is kér dez tük őket, a kö vet ke ző vá la szo kat kap tuk:

„A név ma gya ro sí tás me ne kü lés a zsi dó sá g el ő l, hogy ne lát szó d jon raj ta, hogy ő zsi dó. Ne kem leg alá bb is még so ha nem for dult meg a fe jem ben, hogy a ne vem helyett más t hasz nál jak.” (a meg kér dezett nek jel leg zetes zsidó neve van – J. Gy.)

„Vé le mé nyem szerint az ember igaz ából nem tud ki té rni. Már több en is mond ták ne kem, hogy a zsi dó sá g hoz hoz zá le het té r ni, de ki nem. És ez na gyon így van. Az em ber zsi dó múlt ját nem tud ja le vet kö z ni. Nem tud at tól el sza kad ni, hogy ő zsi dó, mert min dig ott van ben ne, hogy ő zsi dó. Én biz tos so ha sem tér nék ki, nincs olyan ok. Egy új bó li ho lo ca ust mi att sem, sem egy há zas sá g mi att sem.”

„Sze rin tem ne vet vál toz tat ni, vagy ve gy es há zas sá got kö tni azért, hogy ez zel meg me ne kül jek az eset le ges ül dö zés el ő l, bu ta sá g. Az em ber vál lal ja ma gát min den kö ri ül mé nyek kö zött. Én na gyon bü sz ke va gyok arra, hogy az ő se im a ho lo ca ust ide jén nem vál toz tat ták meg ne vü ket, val lá su kat nem hagy ták el. Azt hi szem, én is ha son ló képpen cse le ked nék, mint ők.”

A parti ku lá ris zsi dó csoport azo nos sá g kö vet ke ző le ger ő sebb ko hé zi ós kom po nen se kö rük ben a ho lo ca ust- és a sors kö zös ség em lé ke. Meg lá tá sunk sze rint azért nem ez a leg do mi nán sabb, mert a ho lo ca ust té nyét a mai na pig, bi zo nyos fokig, ta bu ként ke ze lik csa lád juk ban, a szü lők, nagy szü lők szük sza vú an nyi lat koz nak ró la, egy más közt azon ban már nyí l tan be szél nek er ről. A vá lasz adók nem sok kal több mint a fele, do ku men tum fil mek és/vagy törté ne lem kö ny vek út ján sze rez te be al ap ve tő in for má cí ó í ta ho lo kau sztról, amely ről ők – el mon dá suk sze rint – gyer me ke ik nek már ő szin tén, rész le te sen fog nak majd be szél ni. A ho lo ca ust ról vá ló tu dá suk nincs rá juk stig ma tí zál ó ha

tással, pontfordítva, a sorsközösségozítvutadátélénkítibenük. Úgyítelik meg, hogy a debrecei – és persze a magyar – zsidóság történelméhez a hazatársadalom történetifolyamatai keretében organikusankilieszkedik, annak idegeníthetetlen részét alkotja.

Emellett nemcsak a helyi zsidó csoportok kaléreznek össze tartozást, hanem Izrael államhoz is igen mély érzelmi szálak fűzik őket. A válszadók kevesebb, mint fele járt már Izraelben, de a többiek is szeretnének legálább két éven belül kijutni oda. Ezt azzal indokolták, hogy emocionálisan is kötődnek Izraelhez, pszichésbiztonságot nyújt számukra, konfliktusok esetén inkább oda vándorolnának, mint Amerikába, vagy más nyugati országba.

„Izrael létezése biztonságot ad nekem. Ha katasztrófális válik a helyzet, akkor van hova menni. Eddig ott volt Amerika, de Amerika nem vonz iga zából, inkább Izrael. Izraelre azért vagyok büszke, mert ahogymeg alakult, háborúval kezdett, és ezt túlélte. Mindig túléli a háborúkat, és ez büszkeséggel tölt el.”

„Na gyon örülök, hogy Izrael ismét államként működik, számomra nagy biztonságot ad. Ha valami probléma lenne az országban, például a... (egyszélsőjobb oldali párt nevémet íti – J. Gy.) hazatársai kezei, csak felelőnek a gépre, és három óra alatt ott lennének. Azt hiszem, azért nem vándorol nekik, mert szeretem Magyarországot, de ha a helyzet úgy hozná, elhagynám ezt az országot.”

Összeségében elmondható, hogy a debrecei zsidó ifjúság közösségében egyértelműen megjelennek az etnikai identitáshatárvonalai, amelyek – ha ezeket mindenki nem váltóznak – az időmúlásával, valószínűsíthetően, egyre inkább tetten érhetővé válnak világszerte, jövőjükben is. Nyíltan és bátran vállalják zsidó etnikai identitásukat a széles nyilvánosság előtt, önazonosságuk konstruktív jellegű, szakítottak a felnőik reaktív identitásával.

A csoportazonosság szóban forgó tartalmi, keretei azonban még sok tekintetben képlékenyek, ki forratlanok, egyes szegmensei elég nagyfokú intenzitással működnek, mások pedig kevésbé ilyen erősek, éppen ezért a későbbi struktúráis változások nyomkövetése további komoly szociológiai valamint szociálpszichológiai vizgálatokat igényelnek majd – teoretikus és empirikus vonatkozásokban is. Többek között még ezért sem lehet teljes bizonyossággal megmondani, hogy az etnikai identitásból származó új fajta integrációs keret jár majd a közeljövőben. Lezáratlan további kérdés – debrecei vonatkozásban is –, hogy „megvan-e a kellő tolerancia a magyar társadalomban a zsidó (és nemcsak a zsidó) identitás problémák integrációs szellemű, az öntudatos »másságot« elismerő megoldáshoz.” (Kovács 1988: 612)

IRODALOM

- Erős F.–Kovács A.–Lévai K. (1985): „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” *Medvetánc*, 2–3: 129–145.
- Graham, D. (2004): Zsidó identitás az új Európában. www.szombat.com/index.php?module=articles&tunc=display&aid=30
- Győri Sz.R. (1997): *A kommunista párt és a zsidóság*. Kiskunlacháza: Windsor Kiadó.
- Heller Á. (2001): Elismerés és identitás. www.tek.bke.hu/tek20/filozofia_2.html
- Honneth, A. (1997): *Elismerés és megvetés*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Karády V. (1997a): Asszimiláció és társadalmi krízis. In Karády V. (szerk.): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Pécs: Cserépfalvi Kiadó, 114–150.
- Karády V. (1997b): Egyenlőtlen magyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? In Karády V. (szerk.): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Pécs: Cserépfalvi Kiadó, 151–196.
- Karády V. (2001a): Felekezet és etnicitás az ipari társadalmakban – Vázlat a partikuláris státuszazonosság elméletéről, különös tekintettel a jelenkori zsidóságra. In Karády V.: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 10–39.
- Karády V. (2001b): Trauma hatás és menekülés – A zsidó vallás váltókszociológiája 1945 előtt és után. In Karády V. (szerk.): *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság alakváltozásai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 163–272.
- Kovács A. (1988): Az asszimilációs dilemma. *Világosság*, 8-9: 605–612.
- Kovács A. (1992a): Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. Hogyan éljük túl a huszadik századot? In Vig M. (szerk.): *Hogyan éljük túl a XX. századot?* Budapest: Magyar Narancs Alapítvány, 262–285.
- Kovács A. (1992b): Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. *Világosság*, 4: 280–291.
- Kovács A. (1997): Asszimiláció és identitás keresés. *Kritika*, 11: 7–8.
- Kovács A. (2002): *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Budapest: Szombat, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület.
- Taylor, Ch. (1996): Az elismerés politikája. *Café Babel*, 3: 57–77.
- Zeke Gy. (1990): Sta-tisz-tikai mel-lék-le-tek (1735–1949). In Horváth P.–Lendvai L.F.–Sohár A. (szerk.): *Hétévtized a hazai zsidóság életében*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 185–199.

TÁJÉKOZÓDÁS

BOURDIEUTÖRTÉNELEM-SZEMLÉLETE ÉS A TÖRTÉNESEK BOURDIEU-KÉPE*

TAKÁCS Erzsébet

ELTE Társadalomtudományi Kar
Budapest, 1117, Pázmány Péter sétány 1/A; gomul@freemail.hu

*Az a kép, amelyen napja inkább diájas a gall Bourdieu munkásságáról,
elfelejti vagy egyenesen tagadja azt a számos történetész véleményével egyező tényt,
mely a szociológiájának jellemző és állandó eleme:
kapcsolódását és hozzájárulását a történelemhez.
Christophe Charle és Daniel Roche nekrológja (Charle–Roche 2002)*

Pierre Bourdieu szociológiájának történeti jellegét Charle és Roche, e két történetész Bourdieu-tanítvány a mesztér életművének egyik fontos törekvéssel, nevezetesen az *Actes de la Recherche en sciences sociales* interdiszciplináris erőfeszítésével igyekeztek igazolni. Való igaz, Bourdieu az *Actes*-tal a társadalomtudományok történetileg megörökölt akadémiai elkönyvelésére volt a legfontosabb lépés. „Úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy egyik leg hosszabb küzdelmem – nevezetesen az *Actes de la Recherche en sciences sociales*-lal – az egyesített társadalomtudomány megteremtésére irányult, melyben a történelem a múlt történeti szociológiája, a szociológia pedig a jelen társadalom történetét lenné.” (Bourdieu 1995: 111)

A fent ismertetésben állnak Némedi Dénes *A kabil para digma* című írásában megfogalmazott tézisek, miszerint „bár mit mondjon is Bourdieu, minden lényeges és belátható különbség elnére van a mi közt az ő „kabil para digmája” és az általa elutasított konkuráns modellek [értsd RDE, Luhmann, Habermas] között. Ez pedig az, hogy a valamennyien a parsonsi para digmához képest hátrózták meg magukat, átélve annak ’időtlenségét’ – pontosabban átélve tőle a szakítást a régebbi szociológiai sajtós időperspektívájával” (Némedi 2004: 34).

Dolgozatomat éppen az motiválta, hogy az általam is zártnak, statikusnak, sőt deterministának tartott bourdieu-i szociológiában¹ ki csit utána néztek Bourdieu különös történelmietlen történelmének és megkíséreljem összeegyeztetni az egymással homlokegyenest szembennálló megállapításokat. Az írás első része az életművoztató elméletével, második része pedig a – szociológusi és történetész – gyakorlatra koncentráll, illetve Bourdieu és a történetészek viszonyával foglalkozik.

* Jelentésművelem megírását az OTKA (TS 44850 számú) támogatás tette lehetővé.

1 Bourdieu szociológiájának determinista és történelmietlen voltát érintő néhány kritika: Bidet 1979: 203–208; DiMaggio 1979: 1460–1474; Jenkins 1982: 270–281; Collins 1989: 460–463.

BOURDIEU TÖRTÉNELEM-SZEMLÉLETE

A bourdieu-i elmélet kapcsán felmerülő egyik legfontosabb kérdés Sven Reichardt megfogalmazásában így hangzik: „Hogyan ragadható meg Bourdieu elméletével a társadalmi változás és a történeti fejlődés? Bourdieu elsősorban statisztikus társadalmakat ír le, melyekben a tudattalan és csak nehezen megváltoztatható habitus formák merváltarsadalmi szerkezetet formálnak. Az aktorok habitusuk ’törvényeinek’ engedelmeskednek, és valamennyi cselekvésüket és ítéletüket habituálisan kötött diszpozíciókra redukálják. ... Úgy tűnik, hogy a habituális mák és a társadalmi körülmények közötti reprodukív cirkularitás keletkezését nehezíti meg a gyarazni, azaz azt, hogy a habitus-strukturák mikor és hogyan alakítják az alapul szolgáló társadalmi strukturát.” (Reichardt 2001: 242)

Írásom első részében hátának próbál utána járnám, hogy mi ként jelelni meg a változás, a történelem Bourdieu elméletében, mi közben szociológiai egyik kiindulópontja, hogy „a történeti cselekvés alapelve” nem azt jelenti: az alany ütközik az exterioritásban konstituálódó társadalommal. „A történeti cselekvés alapelve a társadalmi kétállapot, azaz az intézmények formájában, dolgokban objektíválódó történelem (*l’histoire objective*) és a testekben, tartós diszpozíciók rendszereként – ezt nevezzük habitusnak – megtestesülő történelem (*l’histoire incarnée*) közötti viszony.” (Bourdieu 1982: 38) Elég megfigyelni – állítja Bourdieu –, hogy minden történeti cselekedet a történelem – vagy társadalom – kétállapotát jelelni meg, azaz azt a történelmet, mely az idők során dolgokban, szerkezetekben, épületekben, emlékművekben, könyvekben, elméletekben, szokásokban, jogban stb. halmozódott fel (tárgyi aultállapotában), és a beágyazott történelmet, ami korhabitusává vált.² A habitus tulajdonképpen a történelem aktuálisálása, történeti eljárási eredménye, mely lehetővé teszi a történeti tapasztalatok birtoklását. „*A res gestae* értelmében vett tárgyi ault történelmet (*faite chose*) egy megtestesült (*faite corps*) történelem hordozza, reaktiválja. Az objektívált, intézményesült történelem csak akkor válik történeti cselekvéssé, azaz mozgató és cselekvő aktív történelemmé (*histoire agie et agissant*), ha a cselekvők magukra vállalják az irányítást. E cselekvők saját történetük révén eleve hajlandók, hogy így tegyék, és saját korábbi befektetéseik révén hajlandók a történelem működésére és a működéséhez szükséges gesztusok iránt érdeklődni.” (Bourdieu 1982: 38) Így magának az eszköznek vagy társadalmi lakijelölt és felismert szerepnek – egy pe tí cío aláírásának, egy tün tésen való részvételnek, a jó családanya vagy funkcionárius szerepének – kell találnia valakit, aki elég érdekesnek tartja, meg találja benne számítását vagy felismerje magát benne.

Így Bourdieu-nél a társadalmi világgal való viszony nem egy mechanikus kauzális viszony, melyet a környezet és a tudat között állapítunk meg, ha nem – ahogy ő fogalmaz – egy fajta ontológikus cinoság. A történelem bizonyos mértékben önmagával kommunikál, önmagában és önmagáról verődik vissza.

2 Nem túlgyakorlik konkrét példái, az egyik Erwin Panofskytól kölcsön vett ka lap emelés szemléletes gesztusa, melynek eredete a középkorban újulik vissza, amikor a fegyveres férfiak békés szándékat jelezvén levették páncélsisakjukat. *Le mort saisit le vif. Les relations entre l’histoire réifiée et l’histoire incorporée* (Bourdieu 1980b: 6). Egy jóval emészhetőbb angol verzió *Men and Machines* (Knorr-Cetina–Cicourel 1981: 304–317). A két szöveg nem fedik egymást teljesen, például a francia verzió történéseket járásaira vonatkozó első oldalai az angol változatban nem szerepelnek.

Ennek elméleti következményét Bourdieu németül fogalmazza meg: *Wesen ist was gewesen ist*. „Érthető: a társadalmi lény az, aki volt, de az, aki egy szer volt, soha nem az önmagát valószínűtlenbe írodott bele, ha nem a társadalmi létbe, a dolgokba és a testekbe is.” Az intézményesedés folyamata során a dolgokban és testekben felhalmozódó történeti tapasztalat – mely magánviselkedésének körülmenyeit – saját reprodukálásának feltételeit igyekszik megteremteni, folyamatosan megsemmisítve más, lehetséges ágazásokat. A történelmi haladásával ezek a lehetőségek egyre valószínűtlenebbek lesznek, egyre nehezebb lesz megvalósítani őket, mert ezrombolást, semlegesítést vagy egy nagy történeti hagyományát állítását feltételezne. Mindecslekedet megpróbál szembe helyezni a lehetséges sel a valószínű fel fordul, azaz a létrejöttrendbe objektíve bevésett jövőnek számolni a kell a tárgyi a sultés a beágyazott történelemmel, amely megkísérli a leghetéseget a valószínűre redukálni. Bourdieu konfrontációra építi világlátását az idő absztraktdimenziójában is érzeti hatását: a posztforradalmi időszakban az objektív és a beágyazott történelmet szembe állítja „süket és alatos” ellenállását a reformista vagy forradalmi diszpozíciókkal, struktúrákkal, melyeket a történelmet egy szerre határoz meg és amelyek ellen küzd. Az intézményesült történelemnek ugyanis szükségszerű elemét alkotják részleges – vagy pontosabban egyirányú – forradalmak, ugyanakkor a termelési eszközök elcsúszásának legradikálisabb átalakulása lehetőséget hagy a beágyazott történelemnek, hogy észrevétel nélkül objektív – gazdasági és társadalmi – struktúrákat veszen be. A forradalmi és posztforradalmi szituációk a tárgyi a sultés a beágyazott történelmet köztit elcsúszások (*décalage*) számolás, a társadalmi struktúrában zonytalan zónáiban előforduló patetikusság vagy groteszk példát idéznek elő. Ilyen esetekben a cselekvés egy fajta harc a tárgyi a sultés a beágyazott történelmet köztit, mely harc néha egy egész életen keresztül tart a változásért, a posztokisajátításáért. A történelmet ebben a zavaros harcban alakul, ahol a posztok többé vagy kevésbé alakítják saját birtokosait, akik megpróbálják ezeket ki sajátítani (Bourdieu 1982: 13).

A változások egyszerre tudatos és tudattalan folyamatok eredményei. Bourdieu számára ez a gyöngyözt: a társadalmi cselekvők közötti meg határozás – társadalmi ág és történeti legkonstituált észlelési és értékelési kategóriák közötti ítéssel – azt a szituációt, amely őket meg határozza. Más szóval, a társadalmi cselekvők csak annyiban meghatározottak, amennyiben önmagukat meg határozzák. Ugyanakkor a tudattalan eleme erőssít el a mélté nek de termis tájéle get. „Végül is, a de termis zmus nem működik, csak a tudattalan oldalmában, a tudattalan cinkoságában.”³

A történelmet ilyen módon, a tudattalan tudományának is lennie kell.⁴ A történeti kutatás a tudattalan tartalmak fel társarévén ugyan is a valódi öntudatra ébredéshez, a

3 Mind két idézet Bourdieu–Wacquant 1992a: 111; angol vátozat: Bourdieu–Wacquant 1992b: 136. A két kötet között vannak kisebb-nagyobb eltérések, magyarázó részlet: Replika 1990(1): 51–68.

4 Bourdieu többször hivatkozik Durkheim kijelentésére, miszerint a tudattalan a történelmet egyenlő. Úgy véli, Durkheim ez el akarta mondani, hogy a tudattalanunk az el fejlett vagy el f ojtott kollektív történelmet pro duk tu ma – és nem csak az egyé né mint Freud (ha nem mint Jung) gondolta (Bourdieu 1980a: 81). Az *Évolution pédagogique en France* (1938) című munkájában Durkheim valóban beszél a történelem és a tudattalan kapcsolatáról. Véleményem szerint azonban Bourdieu túlinterpretálja Durkheimnek azt a gondolát, miszerint egy adott korszak nem ak tu ali zált tu dás kész lte le me rül a tudattaliba.

valódi önuralomhoz ad esz közőket. Hiszen, mi magunk bizonyos értelemben állandóan kelepcebésünk, mi vel a minket, történeti dolgokat történeti dolgokká egyesítő ellenőrzetlencinosságra rajtunk kívül, nélkülünk történetik (Bourdieu 1980b: 14).⁵

Bourdieu historizáló szociológiája ugyanakkor a történelmi determinizmusokat szeretné napvilágra hozni, melyeknek – mint minden történeti gyakorlat – maga is szükség szerűen alárendelt. Arra vár, hogy a szociológiai szabaduljon az elmúlt nemzedékek történeti tudat talánjának uralma alól, mely minden súlyával rátelepszik a kutató agyára. Amit a történelem hoz létre, nem állítható helyre csak a történelem által: egyedül a történeti szociológia nyújtja a szociológusnak a valódi eszmélet vagy az önuralom eszközeit. „A szabad gondolkodásnak ez az ára: csak történeti anamnézis sel lehet legyőzni, mely képes leplezni mind azt, ami a gondolkodásban a történeti munka elfelejtett eredménye” (Bourdieu 1980b: 14; 1992: 429).

Mindezt Bourdieu a transzcendentális filozófia tervének historizálása révén véli megvalósíthatónak. Egy ilyen tudománynak – hogy betöltse feladatát – *hármassal historizálás*on kell át esnie.⁶ A *cselekvő* historizálásával kell kezdeni: lebontható a cselekvések és ítéletek inkorporált sémáinak azt a társadalmilag konstituált rendszerét (azaz a habiust), mely meghatározza a cselekvő viselkedését és orientálja stratégiáit. Azon *társadalmi világot* (azaz a mezőket) historizálása a következő lépés, amely be a szocializált egyének vágyait és energiáikat fektetik.⁷ Végül, hogy nyilvánvalóvá váljon a megtestesülő történelem és a tárgyasult (*réifié*) történelem közötti titkos kapcsolat, nem marad más hátra, mint azokkal az esz közőkkel historizálni a *megismerő alanyt és a megismerési eszközöket*, melyekkel saját tárgyát konstruálja.⁸

- 5 To vább bonyolítja a dolgot – őszintén megfogalmazásban: za va ro sab bá te szi – az a bourdieu-i megjegyzés, mi sze rint „a történelem valója ban so ha nem a 'tudattalant', ha nem ép pen ma gát a történelem fejlesztésé állítja elő, az által hogy önnön objektív struktúráinak előidézőit olyan kvázitermészetekké változtatja, ami lyek nek a ha bi tu sok.” (Bourdieu 1976: 94; Bourdieu–Wacquant 1992b: 136) Ez ugyanis több dolgot je lent. Először is, nincs tudat talán a történelem ben, csak fejlesztés. Másodszor, a ha bi tus egy szer re a történelem hordozó ja és jár ul hoz z a fejlesztés he zis. Ez utó bi bi val sem mi gond, szer ve sen és lo gi ku san il lesz ke dik Bourdieu szociológiai já ba. Az első gondolat azon ban el lent mond at udattalantudatos fel tá rá sá t és a historizálás mód szer ta ni el já rá sá t kö ve te lő fe nt vá zolt bourdieu-i gondolat men tek, mi vel ha a történelem saját fejlesztését állítja elő, akkor a történet-és tár sa da lom tu do má ny ok na k a fejlesztés feljlesztésével kellene foglalkozniuk. Bourdieu valószínűleg nem éppen erre a végkövetkeztetésre törekedett....
- 6 Bourdieu ket tős historizálásról be szél: az első a történet írás tár gyá nak, az al kal ma zott fogalmaknak és osztályozási rendszereknek, röviden a kutató gondolkodásának részét alkotó történeti kategóriák historizálása. A má so dik ma guk nak az elem zett „ada tok nak” a historizálása, mely nek cél ja ezek történeti ka te gó ri áktól meg szá bad ítá sa. A historizálási el já rá st Loïc Wacquant bő ví tí hármassá, szerintem jo go san (Wacquant 1995: 655–656).
- 7 Bourdieu-nél gyakor lat nem csu pán a cse lekvők szub jek tív in ten ci ói ból kö vet ke zik és nem is csak a struktúra objektív kényszereinek közvetlen eredménye, hanem ezek ke ve re de sé ből, a „po zí ci ók és disz po zí ci ók töb bé-ke vés bé si ke res ta lál ko zá sá ból”, az „ontologikus proximitás” za va ros ka pcsolatából szá r ma zik, mely össze kö ti a „tár sa dal mi két lé te zé si mód ját” a ha bi tus t és a me zőt, a „dolgok ban objektívalódott történelmet” és a „tes tek be be épü lő történelmet” (Bourdieu 1989: 59, 1982: 38).
- 8 Ezért „meg győ ző dé sünk, hogy al te zés nem belülről fakad, ha nem történelem, va la mint, hogy a bi o ló gi ai történelmet (a fej lő dés-el mé let tel egy ütt) és a szoci o ló gi á t (a gond ol ko dás kol lektív és in di vi duális for má i nak szocioge ne zisé nek elem zé sé vel egy ütt) kell fa g gat ni az ér ve lés történe ti és még is a történelem re vissza ve zet he tet len ig az sá gá ról. Azt is hoz zá kell ten ni, hogy a historizálással (és nem egy faj ta elméleti *eszképizmus* de historizálásával) lehet meg pró bál nunk a leg tel je seb ben el sza kí ta ni az ész t a historicitástól.” Bourdieu 1992: 427–428, idé zi Wacquant 1995: 656. Az ész történe ti sé gé vel, il let ve Habermassal foly ta tott po lé mi á já val – „az ész nem az ég ből hul lik alá” – most nem tu dok foglalkozni. Lásd Bourdieu–Wacquant 1992a: 162–163 és Colliot-Thélène 1995: 631–645.

Egy ilyen szociológia, mely egy szerre és elválaszthatatlanul strukturális és genetikus, nem csupán leírni, hanem magyarázni is szeretné olyan előre láthatatlan válságok bekövetkeztét – egy újító zseni felbuklását, egy fordulatot eredményező cselekvés kibontakozását –, melyek radikálisán képesek új rajzolni a történelmet saját keretei között (Bourdieu 1992: 145). Ha ugyan is ismerjük a struktúrát meghatározó pozíciók, posztok, tulajdonok stb. megoszlását, ismerjük a struktúra lehetséges jövőjét is. Ez még inkább erőssíti Bourdieu elméletének determinista benyomását, hiszen ez így magát a válsást is magában foglalja. Azt le lehet mondani, hogy egész életműve – kezdve a *Homo academicus*-tól – a működés és a válság közötti közös modelljének megkonstruálását célozta meg. Elképzelése szerint a mező egy szerre tartalmazza annak principiумát, ami törtenik, és ami majd történni fog.

Bourdieu azonban dialektikus gondolkodólévén, ragaszkodik a szabadság gondolatához. A szabadság egyik útja pedig az, ha megismerjük a determinizmusokat. A tudomány például azzal, hogy tudományostörvényeket ismer tet meg velünk, kezünkbe adja az eszközök átélépésére. Mi nélkül is ismerjük a törvényeket, anélkül is megismerjük a törvényeket. Bourdieu azonban „a szellemi szabadság politikájának” régi és tiszteletreméltó ideáljainak... deklarációján nem jött túl: „nem tudta meg magyarázni például az értelmiség sorsdöntő (fel)szabadulását saját habilitációjától (Némedi 2004: 31). A 80-as évek től kezdve magát szabadság/determinizmus problematikával szorosán összefüggő habitus-teóriát is egyre keményebb kritikák érték.¹⁰ A habitus-kritikák is merítették az elvet a tárgytól, illetve a habitusnál problematikusabbnak látták a Bourdieu-i gondolat elemeket, ezért magáról a habitusról nem ejtett több szót.¹¹

Bourdieu munkásságának másik kulcsfogalmát, a habitushoz kötődő mező problémáját szeretném kicsit körüljárni, természetesen csak annyiban, amennyiben ez témámhoz kapcsolódik. Az elmélet egyik hiányossága a kulturális teremtéshez kapcsolódik, ahol a teremtőknek a mező speciális tőkékéért folyó harcában a produkt-

9 Bourdieu szerint a szociológia társsadalomtudományok mezőjén az önismerés, tehát a szabadság leghatékonyabb módja lesz. Hiszen már maga az a felismerés, hogy létezik mező, és hogy hol állnak a hierarchiában, na gyonagy előrelépés. A tudomány szociológia pedig ebből a szempontból rendkívül fontos szakterület, mely a szaktudományok univerzumbankülönhelyet foglal el. Így a szociológia és a történet tudomány sem egy diszciplína a többi közül, hanem a reflexivitás *par excellence* eszközei, melyet minden történetésznek és szociológusnak ismernie és alkalmazni kellene.

10 A habitus feketedoboz voltáról ld. Boudon 1996. Számonra a legérdekesebb Bernard Lahire-nek a társadalmi cselekvő „többszámúságáról” megfogalmazott gondolata, illetve Jean-Claude Kaufmann-nak a habitus egységességével a szociálisizáció különböző terapeit-családot, iskolát, munkahelyet, médiát stb. – szembeállító elemzése. Lahire (1998) megjegyzi például, hogy maga a család szociálisizáció sem homogén, ve gyünkegy analfa bétapa pá t, egyetemista nő vért, egy olyan családot, ahol az egyik gyerek stréber, a másik megállandóan megbukik. A habitus-elméletben az élet tapasztalatok különbözősége tűnik el, sőt maga az egész repertoár. Lahire arra is felhívja a figyelmet, hogy Bourdieu-nek az a törekvése, hogy *alongue durée*-től és a mikrotörténelemtől egyaránt távol tartsa magát – ehhez lásd Bourdieu 1982: 37 – azt eredményezi, hogy Bourdieu nem veszi figyelembe az in ter akció jelenségét, számotlan más jelenség is kimarad az elméletéből. Lásd Lahire 1999a: 23–57; Kaufmann, 1994, 1997. Utóbbi habitus-kritikák bányújt be tekinztés Corcuff 2003.

11 Ezzel nem azt akarom sugallni, hogy Bourdieu habitus-fogalma nem lenne a történetészek számára, jóllehet néhány évtel nél többet nem találta ez kapcsolatotban. Egyik példa Sven Reichardt felvetése a habitus elérésére vonatkozóan. Az igazán problémát a források jelensége – hogyan érjünk el egy 200 évvel korábbi habitust?! –, melynek megoldására Reichardt egy meglehetősen antibourdieuian ötletet vet fel: a közvéleménykutatást (Reichardt 2001: 245).

mok mindig termelők stratégiájával és pozíciójával jelölendők. Ebben a sémában Bourdieu egy felől nem veszi figyelembe a kulturális befogadás vagy elutasítás szociológiaijáról és főleg történelméről írott munkákat (Passeron 1991: 257–288; Chartier 1985: 62–88, 1987; Ang, 1985 idézi Lahire 1999a: 23–57) más felől mo delljében nem lehet elemezni azok ízlését, tapasztalatát, gyakorlatát, akik nem birto kolják a „kódot”, azaz kulturális értelemben szegények (Passeron–Grignon 1989; Lahire 1993).¹² A művek befogadásának szociológija (és története) azonban *minden* tapasztalati forma és elsajátítás iránt érdeklődik, a leginkább legitimtól a legfurcsábbon át a leginkább nonkonformig.

Problematikus tehát azoknak az elméleti státusza, akik ki szorulnak a mezőből, illetve mit kezdjen a szociológia azokkal, akik *kivonulnak* a mezőből? Úgy gondolom, Bourdieu is érezhetette, hogy a felmerülő kérdésekre elméletileg nem adki elégtő választ, merthang súlyos eltolódástérzek szociológiaiájában. A 90-es évektől kezdve egyre fontosabbnak tartotta kiemelni, hogy nem alakul ki mező mindenhol.¹³

A mezőgenézise egyébként is problematikus, mivel ez az evolúciójánizmus fenyegető rémítézi fel. A „mezőkeletkezésé” ugyan is azt a gondolkodás módot feltételezi, mely sze rint létezik egy na gyobb, ma gá ba fog la ló (mega)mező, il let ve, hogy ez a mező osztódik és egyre bonyolultabbá válik a funkciók állandó autonómizálódásával.¹⁴ A funkció társadalmi differenciálódásának – sen nek po zi tív értékelésének – szociológiai tradíciójától Bourdieu sem mentes.¹⁵ Jól le het, ez a társadalmi tudományok alapvető nehézsége: hogyan lehet a történelmi fejlődést úgy elgondolni, hogy ne egy evolúciójánizmus mo dell be fut ná nek bele, me lyet te le o ló gia itat át? A történelmi séget feltételező mezőkeletkezésé ugyanakkor egy másik problémát is felvet, azt, hogy mi történt a mezőkeletkezésé előtt. Az irodalmi mező szü lé té sét Bourdieu a 19. század második felére, Flaubert és Balzac korába helyezi, a *Les Règles de l'art* közbevetett mondatai ből pedig az derül ki, hogy ha irodalmi mezőről beszélünk, nem mehetünk a 19. századon túl (Bourdieu 1992: 86–87). Robert Darnton kuta tá sa i ra hi vatkozva kijelenti, ami a 19. században történt, az egy sze ri, egye di je len ség. A könyv második felében azonban az itáliai barokk kapcsán hosszú időtartamról, mezőkonstituálódásának hosszú folyamatáról ír (Bourdieu 1992: 358–359).¹⁶ Denis Saint-Jacques és Alain Viala sze rint mint ha Bourdieu nem tudta volna eldönteni, hogy

12 Bourdieu-t több bírálják, ami ért az uralkodó polgári rétegekre koncentrálni, ezért például kulturális töke fogalma egy nagyon leszűkített kultúra-fogalomra vonatkozik.

13 Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Bourdieu ne állította volna ezt korában is – például a mindig felháborított azon, ha valaki a 19. századot megelőzően beszélt irodalmi mezőről –, hanem hogy egy re gyakrabban élt a – rossz májú megfogalomzásom sze rint –, „ha nincs mező, nincs cse nek el mde ti kö tött ségek” kényelmekibúvójával. Lásd például, 1999-ben történetek és Bourdieu között zajló vitát, ahol az i.e. 5. századi Athén filozófia mezeje vagy a középkori egyetemi mező kapcsán megjegyzi: „a kérdést fel kell vetni, de nem kell egy konceptuális rendszert rá húzni arra, ahonnan minden funkciót és viselkedést levezetünk” (Charle 1999). Table-ronde de la Société d’Histoire moderne et contemporaine, 1999. március 6., 20. o.

14 Lásd Bourdieu tézisé az államki alakulásáról (2002: 85–115).

15 Choses dites című könyvében a középkori Itáliáról történetek kapcsán egy történelmi munkárahivatkozva írja: „Gershenkron bemutatja, hogy mi helytálló szokások megszerzik a to nómia ju ka ta her cegtől, el kezd nek speci alizálódni, hiszen jobboldal nek lenni sa ját vá ro su k ban, mint másodikkal lenni Rómában”. Bourdieu 1987a: 53 idézi Lahire 1999a: 23–57, 1999b.

16 Mindkettőt idézi Saint-Jacques–Viala 1999: 59–74.

amû vé szek, írók gyakran látanak autonómiajakköve telteki magának a mezőki alakulását, vagy egy hosszú idejű folyamatról van-e szó. Per sze Bourdieu célja nem az ere det, amitikus kez det, hanem olyan nagy kon figurációk megtalálása, amelyek történelmi leg je lö lik ki egy folyamat irányát; ezért is sze re ti az eset tanul má nyo kat.

Még három ben nem fel me rü lö, de ki fej tés re nem ke rü lö kér dést em lí te nék. Me zők te hát lét re jön nek, a ha bi tus pe dig fo lya ma to san vál to zik. Ke vés szó esik azon ban a me zők ki mú lá sá ról – pe dig, ha ke let kez nek, ak kor fel te he tő en meg is szűn nek –, il let ve a ha bitus el veszté séről. Pe dig ez is meg törté nhet: „társadalmi konfliktu sok kö vet ke ztében ’ az ob jek tív struk tú rák nak a ré szűnk ké vál tak kal való azo nos sá ga ’ mi att a ha bi tus el vesz het. . . . Van nak ’ válság szitu ációk, me lyek ben szét tö re de zik a ha bi tus és mező köz vet len illesz ke dé se ” (Reichardt 2001: 242–243). Ha son ló an iz gal mas – és nem ki fej tett prob lé ma – a törté ne lem vé gét je len tő ap pa rá tus ki ala ku lá sa. Bourdieu a mező és az ap pa rá tus a különbség títató kér dé s re í gy vá la szolt: „Lé nye gi a különb ség: a harc, és ÍGY a törté ne ti ség. Az ap pa rá tus fo gal ma a ’ pesszimis ta funk ci o na liz mus ’ tró jai fal o va: pokoli gépezet, amely úgy van programozva, hogy bizonyos célokat valóra váltson, akár mi kor, akár hol, bár mi is le gyen. Az is ko la rend szer, az ál lam, az egy ház, a po li tikai pár tok va gy a szak szer ve ze tek nem ap pa rá tu sok, ha nem me zők. . . . Már most bi zo nyos törté nel mi kö rül mé nyek (me lyet em pi ri ku san kell viz sá l ni) kö zött a mező ap pa rá tus ké nt kezd het mű kö d ni.¹⁷ Ami kor az ural mon lé vők nek si ke rül meg törté ni ük és meg sem misí te niük az alá vetettek ellen állás át és reak ció it, amik or minden mozgás ki zá r ó lag fe lül ről le fe lé ha lad, az ura lom ha tá sá ra a me ző al ko tó harc és di a lek ti ka meg szűnik. Csak ad dig van törté ne lem, amíg az em berek lá zad nak, el len áll nak, cse le ked nek. A to tá lis in té z mé nyek – el me gyó gy in té ze tek, börtö nök, kon cen trá ci ó s tá bo rok – és a to ta li tá ri us ál la mok meg pró bál nak in té z mé nye sen vé get vet ni a törté ne lem nek. Az ap pa rá tu sok te hát a pa talo gi kus ál la po tot, a me zők ha tár eset étképvise lik.”¹⁸

A TÖRTÉNEI SZEK BOURDIEU-KÉPE

Bourdieu szerint történelem és szociológia között ismeretelméleti szempontból nincs különbség: a társadalom tudomány két olyan di men zió já ról van szó, me lyet „mesterségesen különítették el egymástól, s amelyeket újra egyesíteni kellene” (Bourdieu 1995: 106–107, 111). Mint em lí tet tem, Bourdieu tu do má nyos mun kás sá ga nak cél ja, hogy a törté ne tu do má nyt a „múlt törté ne ti szo ci o ló gi á já vá”, a szo ci dó gi á t pe dig a „je len társ da lom törté ne t évé” te gye. Ez azt je len tí, hogy a törté ne lem a kri ti kai szo ci o ló gi a egyi k á ga len ne, ugyan ak kor – lel kes ra jon gó i sze rint – ma gát a szo ci o ló gi á t is historizálni akar ta¹⁹ és sa kí tott a ku ta tá sok prezen tis ta il lú zi ó já val. A viz sá lt

17 En nek for dí tott pél dá já t ta lál juk, ami kor az ap pa rá tus me ző ké nt kezd mű kö d ni, lásd a 19. szá zad vé gi fran cia fi lo zó fi á t, Jean-Louis Fabianinál, (1988), vagy Bourdieu cik két az impresszi o ni z mus szű le tésé ről (1987b).

18 Bourdieu–Wacquant 1982a: 78–7; ma gya rul meg je lent rész let a Rep li ka 1990(1): 5; ford. Kál mán C. György.

19 Lásd az *Actes de la recherche en sciences sociales*-t. Csak né hány Bourdieu bá to rításának meg kö szönt ere de mé ny: Charle, 1987, 1990; 1995b; Gamboni 1989; Viala 1985 és Kará dy Vik tor, aki a ma gyar és más ke let-eu ró pai or szá gok törté ne tét a törté ne ti szo ci o ló gi a ter mi nu sa i ban dol goz ta fel (Kará dy 1985; Don–Kará dy 1989; Kará dy–Mitter 1990); Offerlé 1994, 2004.

tárgy megértése eszerint történelem és szociológia szorosra fűzését feltételezi, így egyszerre kell(ene) történeásszé és szociológusává válnunk.

A már nem először megírt tette program Bourdieu szerint több ok miatt késlekedik megvalósulni. A történelemszociológia évszázados szembenállásának köszönhetően a történelemszociológusok a társadalomtudományokkal szemben definiálják magukat és hevesen tiltakoznak a durkheimi „erőszak”, „ortodoxia”, a szociológia „totalitarizmus” ambíciói ellen.²⁰ De hogy egyszerre próbálják a kölcsönvett technikaból és az elutasítás szimbolikus hasznából az általa *Canada Dry* stratégiainak nevezett eljárásokat alkalmazni, amelyek lehetővé teszik a szociológia felhasználását a szociológia, és főleg a szociológusok nélkül. Számos nem dekларált vélt találat: kezdve az iskolaszociológiától, a kulturális gyakorlatokon át az értelmiségtörténetig, és ráadásul ezeknek a történelemszociológusoktól sokegyenestől a hiányzó eszközöknek utólag, retrospektív módon konstruálnak mitikus genealógiát. Bourdieu szerint ezek a történelemszociológusok megkülönböztetése érdekében immár egy évszázada jelentős mértékben támaszkodnak a szociológiára – megállás nélkül bírálják a szociológusok „dogmatizmusát”. Úgy látja, hogy az *Annales*-történészek ugyanúgy viszonynak az ő szociológus munkájához, mint a korábbi nemzedékek Durkheiméhez, amit ő a „kulturális termelés mezőinek hosszú időtartamával” azonosít (Bourdieu 1995: 111).²¹

Ezen kívül – mint azt több szöveg sűrűsíti – a szociológia és a történelem szembenállásának lényeges eleme az elemelhető viszony. Az elemelhető egyszerre a nagyon mély, mert a hagyomány és a képzés különbözőségén alapul, és egyben teljesen fiktív, hiszen mindkét diszciplínának ugyanaz a tárgya, és ugyanazokat az elemelhető és technikai eszközöket használhatná az elemzés és a konstrukció esetében. Ezt a bizalmatlansági viszonyt²² és kölcsönös elkerülést azonban a képzés megváltoztatásával lehetne alakítani, például kétnemű ákok két vagy többszörös ágat említi. Ez nem csak a diszciplínák közötti viszonyt, hanem magának a történelem gyakorlásának módját is átformálná. Például a filozófiai képzés nem csak abban segíthetné a történelemszociológusokat,

20 Jóllehet a történelemszociológusok egyre gyakoribban gondolkodnak ezen az elemelhetőn. Sőt, épp a szociológia felhasználása által hangosított különbözőséget az *Annales* a „hagyományos” történelemszociológusokkal szemben. Ami nem jelenti azonban azt, hogy az *Annales*-iskola ne fojtaná el a durkheimi gyökereit.

21 Bourdieu hozza a szociológusok, a durkheimi „ortodoxia” és „iskola” bírálatáról volt szó, ma inkább „dogmatizmusról” és „totalitarizmusról” beszélnek – feltehetően, hogy Bourdieu nem véletlenül választotta ezt a saját szociológiai gyakorlatban illeltető kritikus jelzőt.

22 A Bourdieu által kárhozta totális bizalmatlanság állandósulását többben éppen Bourdieu 1995-ben megjelent cikkében látják igazolódni. Lásd Noiriel (2001) és Ch. Prochasson kommentárját. Prochasson (1999) ki fogja szólni az *Actes* hasábjain leírta kirohanását a történelemszociológusok ellen, hiszen számát a történelemszociológusok a társadalomtudományokkal, Bourdieu pedig úgy beszél a történelemről, mint ha ez egy séges diszciplínáris tömb lenne, a történelemszociológusok közönségéről, pedig mint ha nem lenne nekik fontos különbség a köztük. Úgy véli, ez az igazság talán kirohanás csak arra jó, hogy újra szembe lehessen egy más salálitani a szociológiai és a történelem tudományt, ahelyett, hogy a kooperációra és a kölcsönös függőségre tenne a hangsúlyt. A kielenítés már csak azért is jogos, mert Bourdieu megelmezte a választathatlan elemelhető harc, így a történelemszociológusok a priori sem lehetnek egy ségesek, hiszen történeti mezőben is különböző stratégiai alakulnak ki, és iskoláknak összeadomániaiért. Prochasson fenti kritikájára adott válaszában Bourdieu almezők kiálalásáról vagy ezek lehezőségeiről beszél, melytől a többi már tárgyalta elemelhető problémákat fel (Prochasson 1999: 6).

hogy ne hagyják magukat az első jött ment fi lo zó fus ál tal meg té vesz te ni,²³ ha nem a *ressentiment* poziti viz mu sá ba me nek ü lés től is, me ly et a „nem kell az z al fog la koz nom, ami hez nem ér tek” vagy a „csak az z al fog lal ko zom, ami hez ér tek és sem mi más sal” men ta lí tá sa jel le mez. Az el mé le ti és az episztemológiai kép zés nek leg alá bb egy mi ni mu má ra szük ség len ne ah hoz, hogy a törté né szek el lent tudjanak áll ni „az el mé let ter riz musá nak” és fő leg, hogy a tudományos gyakorlathoz szükséges elméleti eszközöket alkalmazni, illetve létrehozni tudják.²⁴ Bourdieu nem túl szép meg ál la pí tá sa szerint ugyan néhány történészre egyre nagyobb hatást gyakorol az „episztemológia”, de csak azért, hogy az is meret el mé let től át vett ér vek kel i ga zol já k a törté net tudományon belü li ve zet ő sze rep meg szer zé sé re tör ő szán dé ku kat, il let ve mert ily mó don lep lez ni tudják, hogy minden em pi ri kus ku ta tás sal fel hagy tak.²⁵ Ugyan ak kor azok a törté né szek, akik sok idő és ener gi át for dí ta nak a tör té ne lem el mé le ti tár gya lásá ra – ahelyett, hogy a történész mesterségét gyakorolnák –, néha mégiscsak ké pe sek új té má kat és a tör té ne ti va ló ság új szint je it fel fe dez ni, mint pél dá ul az *An na les* vagy Michel Foucault tet te.²⁶

Egy má sik – ál ta lam ne he zen el fo gad ha tó, de Bourdieu vi lág lá tá sá ba na gyon is il lesz ke dő – meg lá tás sze rint az át lag fran cia tör té né sz – mint af fé le arisz tok ra ta – azért is bi zal mat lan az el mé let tel szem ben, mert en nek se gít sé gé vel a mun ka ered mé nye kö zér te tő vé vá lik, il let ve ezt bár ki el len ő riz ni tud ja, míg el len ke ző eset ben a tört é né sz tény ke dése jótékony homályában marad. A hozzáférhetőségnek ez a problémája a mód szer és a tech ni ka kér dé sé hez ve zet el, az az ah hoz, hogy a tör té né sz mes ter sé gét ily mó don bár ki – rá adá sul elé g gyor san – el sa já tí t hat ja. Bourdieu jel lem ző pél da ké nt Braudel „laboratóriumaként” számontartott kísérletet (*Centre des recherches historiques*), il let ve en nek ku dar cá tem lí ti, mely ben az egy ütt mű kö dő, kö zös gon do lá ti ala pon álló ku ta tá si kol lek tí va so ha sem mű kö dött, sze rin te azért, mert ez szem ben állt a törté né sz ere de ti sé gre és egye di sé gre tör ek vé sé vel, me ly et az egész kép zé si ren dszer

23 „Tulajdonképpen a leginkább elméleti érdeklődésű francia történészek is csak az egyik függőséget cserélik fel a másik kal, és látszólag csak azért függetlenítik magukat a tudományáguktól idegen elméletektől és teoretikusoktól, hogy egy másik függőségbe kerüljenek.” Az intellektuális doxától függés példajaként a „társadalmalanyi megközelítésnek” célját kiűzők is megkapják ama gu két. Etörekvések csak lát szó la gos elő re lé pé sek, va ló já ban vissza té ré sek az el be szé lés hez, az al anyi ság hoz, te hát vissza lé pé sek (Bourdieu 1995: 113).

24 Elméleti hiányosságaim att a törté né szek szí ve sen bocsát koz nak bele újra és újra olyan régi vi ták ba, mint pél dá ul a „struk tú rá k” versus „sza bad aka rat” vi tá ja, me ly ek a Bourdieu me ző- és há bit us el mé le té vel – már meg ha lad ha tó ak – mond ja ö.

25 Nem sza bad azon ban – mond ja Bourdieu, hogy az el mé le ti har cok ma gát a tu do má nyos gy a kor lat ot is helyettesítsék. A nagy történészek – Kantorowiczot, Panofskyt, Blochot, Braudelt, Gerschenkront, Finleyt és E.P. Thompsont em lí ti - min dí g öt vö z té k az el mé le tet és a gy a kor la tot, és a társadalom tud o má ny ok e gé sz é nek ta pasz ta la ta ér ző dik munkái kon.

26 Amennyiben Foucault törté né sz nek te kint jük ...

erősít. Pe dig a tu dás – szem ben az egye di mes ter mű vek iro dal mi hagyományával – a munkaközösségekben kumulálódik igazán, ahogyan ezt a szociológusok bizonyos csoportjaiban is megfigyelhetjük.²⁷

A szemben állás to váb bi ele me a törté ne lem tu do mány disz cipli náris po zí ci ój ából adó dik. Ez utó b bi köz pon ti he lyet fog lal el az egye te mi mez őben, fél-tá vol ság ra a töb bi disz ciplín ától, ugyan ak kortár sa dal mi lag do mi nán san – leg alább is aszocioló gi ához ké pest –, mely hely zet meg tilt ja neki, hogy dek la rál ja el mé le ti füg gő sé gét – a fi lo zó fi át ki vé ve –, hisz en gy el ves zíté né ki vál tsá gait. A törté ne lem átár sa dalom tu do mány ok és az „in teg rá ló interdisz cipli náris gy en ge pont ja, mert nem iga zi tu do mány akar len ni, ha nem egy ki csit min dent össze fog ni, akár csak a mai po li ti kai pár tok – ál lít ja Bourdieu. A törté nel mi té nyek tu do má ny á nak mo dern iz mu sa, az aka dé miz mus és a bölcsész tra dí ci ó va to s kon for miz mu sa kö zött egy en sú lyo zik, aszük ség sze rű en krit i kus ku ta tás és a kol lek tív em lé ke zet ke ze lé sé nek szen tel hi va ta los vagy fél hi va t alos törté ne lem kö zött, mely az em lé ke zet rész vé te lé től a szent és sér thet tet len ar chí vu mok áll mi em lé ke ze t é nek kon zerv á lás áig ter jed.

A törté net tu do mány t e hát Bourdieu olyan, két cso port kö ré szer ve ző dő me ző ként lát tat ja, ahol az egyik, a szi go rú annem ze ti te ma ti ka tár gya lása alól fel sza ba du ló szak mai cso port a törté né szek hez szól, a má sik pe dig a nagy kö zön ség ér dek lő dé sé re szá mot tartó „megemlékező” törté nelmet mű velő cso port.²⁸ A nemzetközi mez őben el he lyez ke dő tu do mány os törté net írás nak min den kor ban szá mol ni a kell a társadal mi funk ciót be töl tő utó b bi val: a meg em lé ke zést vagy a nem ze ti örök ség ün nep lé sét, en nek fontos té nyeit (*res gestae*), fontos helye it (*lieux de mémoire*), fontos embere it (Bourdieu pél dá ja a Pan thé on) fel vo nul ta tó törté net írás sal.

27 Bourdieu vi szo nya a törté né sz kö zös ség hez am bi va lens nek mond ha tó, Charle és Roche meg fo gal mazá sa sze rint egy sze re lel ke sít tet és bossz an tot ta a törté né szí tes tül et. A törté né szek egy fél lő nem áll nak el len a sko lasz ti ka, a zsák ut cá ba to r kol ló rész le tek írá ni ti szen ve dé ly és a ha ta lom nak be hód olás há rom kí sérté sé nek, más fél lő a szo ci o ló gu so kat job b el mé le ti fel ké szül tsé gük mi att pél dá ként ál lít ja el jük, jól le het a szo ci o ló gu sok könnye b ben be dől nek az em lé ti han gos ko dók nak, és fe les le ges, in ven ció nél kü li part ta lan vi ták ba bo nyo lód nak, amin a leg tis zább fejű törté né szek csak mo so lyo g nak. Ugyan ak kor sa já t be val lá sa sze rint né ha el fog ja a nosz tal gia a törté né szek bé kés vi lá gairánt, mely in kább áll kö zel az ide á lis tu dós kö zös ség hez – ami per sze, te szi hoz zá azon nal, csak fik ció. A törté net tu do mány ban min den ki nek meg van a maga ki csiny ke bi ro dal ma: a kö zép kor ku ta tás pél dá ul so ha nem za var ja a kortárs törté né szet. Ezen a disz ciplínán be lül más ké pen meg y vég be az in teg rá lódás, ha pro blé mák me rül nek fel, azok kom pro misszum mal vagy ki té rés sel ol dód nak meg. Bourdieu tel je sen egye tért Roger Chartier nek az zsal – a sze rin tem na gy on is vi tat ha tó – ki je len té sé vel, mi sze rint a törté né szek – ki vé ve a je len kort ku ta tó kat – tár gya min dig bi zo nyos tá vol ság ra van töl lük, így az ér de kek sem je len nek meg köz vet len ül. Emi att a törté né szek re fle xi ói ke vé s bé gya ko ri ak és ke vé s bé „tra gi k usak” aszociológusok ön re fle xi ói hoz ké pest, kü lö n ő sen az oké hoz, akik a fenn áll ló intézmé nyek vizs gá lta ba kez de nek. A törté ne ti kör nye zet t e hát egy faj ta vé del met ad, hi szen ke ve sebb a vi szá ly, a szo ci o ló gu nak azon ban min dig küz de nie kell, hi szen nem ma gától ér te tő dő disz ciplíná ja au to nó mi á ja. Ugyan ak kor ép pen ez a há trány vá lik elő nyé re, hi szen anyu ga ta lán ság tu do mány os pro gressz í ót szül. Sőt, szer in te aszociológia ép pen konfliktu s os jel le ge mi att in teg rál tabb, mint a törté ne lem (igaz, e mi att a konfliktu s os jel le ge mi att a szo ci o ló gu sok sok kal ag res szí va b b nak, ha rci a sabb nak lát ják az em be re ket mint a törté né szek, akik sok kal el né ző bek ve lük szem ben). Charle–Roche 2002; Chartier 1989: 55.

28 Ez utó b bi hoz nem csak hi va tá sos, ha nem ama törté né szek is tar toz nak, a szak ma törté né szei vi szont nem min dig tu do mány os mun kák kal áll nak elő. A törté net tu do mány „tu do mány os” és „memora tív” vagy nem ze ti / na ci o na lis ta ágra bon tá sa tel je sen tra dí ci o ná lis, maga Durkheim is a kal maz ta (Durkheim 1903). Per sze kér dés, ho gy a gy a kor lat ban el le het e a két töl kü lö n í te ni: a törté né szek sok szor nem csak ku ta tnak és ta ní ta nak, ha nem is mer tet nek, ismer et ter jesz te nek is. A két piac kö zöt ti jó val bo nyo lultabb vi szonyt C. Langlois mun ká ja (1995) ki vá ló an szem lél te ti, il let ve lásd A. Prost írását (Prost 1996).

A történeti mezőt tehát harcok, stratégiák, kulturális imperializmusok jellemzik (Bourdieu 1985: 59, 89); a történetesek múlt ról ki alakított képe pedig gyakran a jelen bezárt pozíciójuktól függ. Ráadásul a történetesek sem menetelek a mítoszgyártás rafinált formáitól, először is, mert a múlt újraélesztése, a valóság helyreállítás az ambíciójuk, másodszor, mert az elméletekkel szembe ni bizalmatlan ságuk miatt hajlamosak – a leggyakrabban – a *metaforák* intenzív használatára, harmadrészt, mert az erdekek és források speciális társadalmi és elsődleges érdekei miatt a logikájára – az előzőekkel szemben – hajlanak (Bourdieu 1980b: 5). A Bourdieu által *teleologikopolitikus*nak nevezett hajlam azt is lehetővé teszi, hogy elítéljenek, rehabilitáljanak vagy kölcsönvegyenek jóvá hagyott vagy kárhozottatottakat a múltból, melynek a harcok tétjei vagy eszközei, amely mezőben maga a történetes is elhelyezkedik. Az elképzelés, hogy a történeti kutatás egy folyamatlogikájában, azaz a felhasználás és a felhasználó logikájában gondolható el, a retrospektív illúzió olyan formáját teszi lehetővé, mely az egyéni cselekvőknek vagy a kollektív személyiségeknek akaratot vagy előre megfontolt szándékot tulajdonít. Hiszen na gyon könnyű az utolsó szót birtokolva a történelem célját a történeti cselekvés céljává (át)alakítani (Bourdieu 1980b: 5). A retrospektív illúzió sajátos formája arra készíti, hogy a ha bi tus cselekedeteit tudatos, elgondolt, söténi keredményként láttassuk, amely stratégia gyakran éppen a cselekvő tudatlanságának érdekeltenségeinek köszönhető, és csak utólag racionalizált cselekvés, mely a maga idejében kockáztatnak, sőt örültségnek tűnt.

Az elméleti megközelítés hiányának további mezőspecifikus okának azt látja, hogy (saját!) elmélet – mint minden tudomány igazság – a tárgyalóválasztott kulturális és mezőben ülő ki alakul gondolkodási szokásokba és érdekekbe ütközik. A szociológusok csak úgy tudnak hozzájárulni a társadalmi tudomány fejlődéséhez, ha harcot folytatnak a tudományos világba behatoló „tiszántársadalmi kényeserek” ellen, legyenek azok belső – felsőoktatási intézmények – vagy külső – újságírók, politikusok – képekben megjelenő kényszerek. A tudományos – különösen a társadalmi tudományos – mező autonómiájáért minden eszközzel harcolni kell, melynek része a társadalmi nyomások és minden fajta szimbolikus erőszak felvétele. Bourdieu számoltalan szorhangsúlyozza, hogy – egyéni és főleg kollektív szocioanalízis révén – a történeti tudat talán a bevésett heteronómia minden tényezőjét fel kell tárni, nemcsak a diszciplína múltjából örökölt gondolkodási kategóriákban, hanem a kuta tó saját múltjában, iskolai és politikai tapasztalatában.²⁹ „Az egyik tudat talant, amellyel a tudományos munka során meg kell küzde nünk, a történelem üledéként ültetett az agyunkba: ezek fogalmak, problémák, gondolatok és nyelvu tomatizmusai. Csak a történeti reflexió követhető, hogy ne hiszünk a szemmel nézünk a történelemre, és ad esélyt, hogy ne historikusok kalterhelte l elméleteket cipeljük magunkkal. A védelem leghatékonyabb fegyvere a társadalmilag determinált és történelmileg adott tudományos mező fogságából kiszabaduláshoz az elméletek historizálása.” (Charle 1999: 18) A történeti kutatásnak így az összes gondolkodási ha bi tus történelmi gyökere, az összes klasszifikációs sémát, az összes problematikát historizálni kell. Bourdieu ezt más

29 Bourdieu-telsősorban a marxizmus, a szocializmus, a kommunizmus, a fűződkapcsolatérdekli (Bourdieu 1995: 121).

szavakkal úgy fogalmazza meg, hogy történeti csipesszel kell a fogalmakat megfogni (Bourdieu 1995: 116).

A történelmi fogalmak historizálása és történeti perspektívába visszahelyezése több dolgot jelelt. Az első a do log el határolása az öt jelelő fogalomtól, hiszen ez csak annak reprezentációja.³⁰ A második a történeti idő megkonstruálása. Ez tulajdonképpen a múlt és a jelen közötti lefordíthatóság problémáját jelelt, azaz hogy ugyanazt jelentsék a szavak. A történésznek tehát mindig figyelembe kell venni fogalmi diakronitását, történetét. De fordítva is gondolkodnia kell: egy fogalom változása nem jelelt automatikusan időbeli változást is, hiszen a rég múlt embeirei sokszor egykor *rábbi* változás érzékelte sére jelölteként valamilyen új fogalommal.³¹ A történelmi fogalmak historizálása így lehetővé teszi a valóság és a fogalom viszonyának körüljárását, asztuációknak egyszerre szinkronikus és diakronikus elgondolását aszerint, hogy a probléma peródu sok, struktúrák vagy egy fejlődési tengelemen ténve tődik-e fel. Ugyanannak a valóságnak többféle fogalommentén történelmi elgondolása nem ugyanazt a horizontot tárja elénk, tehát nem ugyanaz az időbeli pálya (*trajectoire temporelle*) tartozik hozzá. A fogalom historizálása a hozzá tartozó időbeliség meghatározását jelenti.

A gondolat me nem véletlenül tükör is me rős nek. Bourdieu azon ban – érde me el is me ré se mel lett – el határoló dott a *Begriffsgeschichte* irány za tá tól. „Fon tos lé pé se ket tet tek ez irány ba – mond ja Bourdieu –, de nem elég né hány ki ra ga dott szó törté ne ti genealógiáját el vé ge zni: a fo gal ma kat i ga zán historizálni kell, akü lön bö ző – törté ne ti leg lét re jött – szemantikai me zők *szociotörté neti* genealógiáját kell el vé ge zni, azt, amely ben min den egyes szó lét re jött és al kal ma zás ra ke rül.” (Bourdieu 1995: 116) A né met törté ne lem nagy esé lye a *Begriffsgeschichte* vagy ahogy Bourdieu nek in ká bb tet szik: a *Begriffssozialwissenschaft*. Sze ret né, hogy a re fle xi vi tás szak mai re fle x szé vál jon, de saj nál ko zik azon, hogy et től még messze va gyunk. Ami nem is cso da, hi szen szerény cél ki tüzés é nek meg fe le lő en a hét kö z na pi nyel ve zet ös zes (!) sza vá t törté ne ti kri ti ka alá kel le ne ven ni, kezd ve azok kal, me lyek kel a tár sa dal mi vi lág fel osz tá sít je löl jük.

Meg győ ző dé se, hogy min den ki fe je zés, min den szó és fo ga lom, ame lyet a törté ne lem el gon do lásá ra hasz ná lunk, törté ne ti leg kon stru ált, de kü lö nös mó don ép pen a törté né szek él nek leg in ká bb anak ron iz mu sok kal, mi vel – akár mert mo dern va gy ér de kes munkát akarnak létrehozni, akár hanyagságból – olyan szavakat használnak, amellyel ma írjuk le a va ló sá got min den na pi be szé l ge tés e ink so rán, sa me lyek nek pél dá ul más je len té se is le het (Chartier 1989: 59).³² Egye ne sen pa ra do xon nak tar ja, hogy

30 Ez felte le zi a le het sé ges el té ré sek mér le ge lé sét, az az a fo ga lom és a do log oda -vissza i ga zo lás át. Ez egy olyan kri ti kai mód szer ta ni elő írás, amit már Charles Seignobos is az in terp re tá cí ó kri ti ká já nak ne ve zett. Idé zi Prost 1996: 141.

31 Vö. „egy szó fennmaradása ön magában még nem feltétlenül a viszonyok változatlanágát jelzi” (Koselleck 2003: 131). Bourdieu írása i ban nem ta lál tam sem mi lyen hi vat ko zást Koselleck re.

32 (Chartier 1989: 59) Bourdieu úgy gon dol ja, hogy a törté né szek ilyen tí pu sú anak ron iz mu sa a so cio ló gu sok kö ré ben osz tá ly -etno cent riz mus for má ját ö lti, az az egye di ese te ket pró bál nak uni ver zál ni: sa já t gon do lat i ka te gó ri á i kat, osz tá ly o zá si prin cí pi um a i kat, tax i nó mi á i kat, fel osz tá sá i kat – mint ami lyen a fé rfi -női, hi deg -me leg, szá raz -ned ves, ala csony -ma gas, ural ko dó -alá ve tett osz tá ly – átaláno sít já k.

atörténések milyennai vitással használnak kategóriákat, mi közben atörténeti tárgyakat megkonstruálókat is történeti elemzés tárgyává kelte névelniük.³³

A fogalmak historizálása azonban óhatatlanul is vitát vált ki a történések körében. Bourdieu – és iskolája – óta ugyanis a szociológusok – pláne Bourdieu iskolája – nagyon odafigyelnek a kijelentések performatív értékére: valaminek a kimondása bizonyos értelemben egyet jelent a megtételével, létrehozásával. Bourdieu azt vallotta, hogy a valóság bemutatásához harcközpontú modelljeit kell megkonstruálni, sőt egyenesen rá kell ezeket erőszakolni a valóságra, melyek így annyi banálisul hozza a valóság létrehozásához, amennyi benne rögzítéséhez is hozzájárulnak. Esze rint járt el szerint Georges Duby, aki a helyett, hogy a háromrendelmelet a történeti munka vitán felül álló eszközként fogadta volna el, a történeti elemzés tárgyává tette azt. Így az a besorolási rendszer, amelyen keresztül a történet tudomány elgondolja a feudális társadalmat – mely nevezetesen a püspökök és lovagok közötti harcnak egy szerzetesjétes eredményét jelentő felosztás elve – hozzájárul magának a valósnak a természetéhez, melyet elgondolhatóvá tesz. A szociológusok elemelmelei tehát a valósnak részeit, hiszen például az osztályelmeletek hozzájárulnak az osztályok létrehozásához, mely elemelmelet persze szimbolikus harcközpontúak (Bourdieu 1982: 16–17). Sőt a kategóriák, hierarchiák, osztályozások társadalmi harcokkal vannak összefüggésben. A történeti kategóriák eredményezte, ritkán nyilvánvaló váló harc során a cselekvők saját reprezentációikat igyekeznek győztesként létrehozni: a társadalmi csoportok definiálóhatóságát, jogok hierarchiáját és presztízsét stb.³⁴ Bourdieu maga legfontosabb érdemének éppen azt tartja, hogy a szociológia szociológiájának fegyverével mindig az elemelmelet konfliktusok hátterében lévő társadalmi elemelmeletet kutatta. Szerinte szociológiáját is azért ábrázolják totálisnak, totalizálóknak, önreproduktívak és öröknek, mert műveinek tudattalan rendszervédelemként (*un système de défense*) működő recepciójarendszerűséget, koherenciát és tökéletes mozdulatlanyságot sugall. Ez az önvédelem arra törekvésére válsz, melynek során olyan elemelmeletet tett kérdésessé, melyek az emberek természetnek kérdésessé tenni (Charle 1999: 19).

E kijelentés elnére a történések Bourdieu-recepciójának fő dilemmáját még is abban látom, hogy vajon mit tudnak felhasználni életművéből, és amennyiben ez lehetséges, milyen formában tegekeztek.³⁵ Ki mazzóláthatjuk-e belőle a nekünk tetző részeket, anélkül, hogy az életmű egészével tisztában lennénk? Kombinálható-e más

33 „A történések példálúgy végeznének longitudinális összehasonlító vizsgálatokat 18. századi és mai orvosok státuszait illetően – apéldát csak úgy ki találtam –, hogy megmagyaráznák magának az orvos fogalmának történelmi változásait.” (Chartier 1988) Például a művész vagy értelmi ségi fogalmának használata az 1880 előtti korszakra fantasztikus anakronizmusnak, a demokrácia és közvélemény kifejezést az antikvitásról beszélve vagy a politikai mező társadalmi genezisének kérdése kapcsán a „politikai filozófia valkérkedő”, transzhistorikus lényeként tárgyaló eljárás hasonlóan kirívó történetészi hibának tartja. Érdekes, hogy a mindig együttműködő beszélgetőtárs, Roger Chartier Paul Veyne ellenpéldájával él, aki a római vitát egy az övéké től radikális külön böző nyelven mondja el, s az így, mo dem nyelven elmondott valóság éppenerőltetett otthonosságami attválított otthonossá, éppen ezáltal válik láthatóvá ezek különbsége.

34 Lásd Luc Boltanskinál (1982), hogyan szelteleli fel a társadalmat *acadre* fogalma, vagy Koselleck példáját, hogyan akarta Hardenberg a „rendek” régi terminusát a „lakók” terminusává válítani a jogban, R. Koselleck, Fogalom történet és társadalmi történet (Koselleck 2003: 121–147).

35 Amennyiben nem értünk egyet azokkal, akik szerint szociológiai ajánemelhethető ki francia kontextusból. Lásd a *Homo academicus* kapcsán megjelent kritikákat.

elméletekkel, vagy az elmélet koherenciája feltételezi más eszközökki zárását? A kérdés ellen Bourdieu teremtése te sen he ve sen til ta koz na, hi szen meg győ ző dé se, hogy az elméleti konstrukciók bi zonyos bel ső kény szert kí ván nak meg.³⁶

Bourdieu elméleti használhatósága kapcsán – a fentiekből kö vet ke ző en – fel ve tő dik a szociológiai eljárások retrospektív érvényességé nek ké r d e se is, il let ve az a prob lé ma, hogy milyen óvintézkedéseket kell tenni az anakronizmusok elkerülésére.³⁷ To vá b bi prob lé ma az az episztemológiai ké r d e s, hogy ho gyan kap csol juk össze az *ex post* teoretizációt és a kor em be re i nek „bel ső” (*indigènes*) ka te gó ri á it? Van-e jo gunk arra, hogy ellenkező irányban dehistorizáljunk néhány fogalmat, hogy kváziuniverzális transzperiódusokat gyártunk velük?³⁸ A tu do má nyos írás egyik nagy ne hé z sé ge é p pen ezek ke la „bel ső” sza vak kal van össze füg gés ben, ame lye ket a vizsgált tárgy tól ve szünk köl csön, és ame lye k Bourdieu vi lá gá ban min dig har cok tét jei. Úgy gon dol ja, hogy gyak ran a bel ső fo gal mak helyt ál ló b bak, mint azok az anak ro niz mu sok, ami ket a törté né szek ren d se re sen, elő ze tes re fle xi ó k nél kül hasz nál nak, úgy mint a „ha ta lom”, „mű vész” vagy „ér tel mi sé gi”.

Egy törté né szek és Bourdieu kö zött ren de zett vi tá ban Christophe Charle több ké r d e st is fel tett a nem ze ti mező törté ne ti spe ci fi ku ma i ra vo nat ko zó an, arra az idő szak ra rá ké r d e z ve, ami kor a nem zet még nem is lé te zett. Ő ú gy vé li, egy sze rű ti pog rá fi ai hang sú lyo zás sal meg old ha tó az uni ver zális és a parti ku laris, a törté ne ti és a törté ne lem fe let ti, a nem ze ti és a nem ze tek fe let ti, a kor társ (*notion indigene*) és a tu dós, az eme r g e n s és az ál lan dó fo gal mak kö zöt ti kü lö n b sé g, lásd „in tel lek tu el” és in tel lek tu el vagy *Bildungsbürgertum*, *professionals*, ál la mi ne mes sé g, ta lá ros ne mes sé g. Így ös sz hang ba tud juk hoz ni a hasz ná lat ru gal mas sá gát a historizálással; az egye di sé g meg tar tásá val ál ta lá nos í tás o kat, il let ve ma gyar á zó ös sz e ha son lí tás o ka tu d unk ten ni (Charle 1995a: 106–107, 85–95, 1996, 1997). Charle sze rint a törté né szek nek ma egy fe lő l a „mor zsák ra hul lott” (*histoire en miettes*) törté ne lem, más fe lő l a tá rs a da lom törté ne tet pa ra dig ma ké nt ura ló „min den kul tú ra ké r d e se” (*tout-culturel*) et no ló gi á ja je lent gon dot, mert ez az z al jár, hogy a törté né sz le mond az ál ta lá no sí tás ra tö rek vés ről. A törté né szek á tes tek a ló túl olda lá ra: a makro-tendenciák után a pozitivisták legnagyobb hi bá i ba es nek, így nagy szük sé g van ilyen Bourdieu-féle igé ny es el mé let re, mely nem sza kad el a tá rs a da lom tu do má ny ok tól, sa mely fo lya ma to san kon fron táló dik az ál ta la köz vet len ü l em pi ri ku san tan ul má ny o zott je lensé gek kel. Arlette Farge szá má ra Bourdieu szo ci o ló gi á ja az é rt meg ha tá ro zó, mert arra az ered mé ny re ju tott – töb bek kö zött a fér fi ura lom, il let ve en nek tar tó s lé te zé sé nek je len sé gét ku tat va –, hogy a fo lya ma tos vál to zá sok mö gö tt bi zonyos ál lan dó su lás is rej tő zik, sőt ez az a lé ny eg, amit tet ten kell é r ni, nyo mon kell kö vet ni. Hi szen a törté ne lem bi zonyos ál lan dó an fenn ma

36 Konk ré tan, ha va la ki a mező fo gal má val akar é l ni, an nak kö vet kez mé nyei van nak, és nem fe l e l t e t h e t ő meg egy sze rű en az an gol field szó nak.

37 Ös sze ve t h e t ő e pé l d á ul 18. szá za di sze replők ese té ben a tá rs a da l mi, gaz da sá gi, is ko lai stb. tő ke ú gy, mint a 19. szá za di sze replők ese té ben? Kü lö n ő sen ó va to s nak kell len ni a ha gyo má ny os evo lu ci o ni sta ma gyar á za tok kal – pé l d á ul min dig volt ak ne me sek, de a szó nem u gy an azt je len ti a 18. és a 19. szá zad ban.

38 Pé l d á ul le het e ál la mi ne mes sé g ről be szél ni olyan kor ban, ami ko ra ne mes sé g ma ga egy jo gi ka te gó ri a és tá rs a da l mi la g is jól kö rül ha tá ro lt, vagy vi g y á z nunk kell a fo gal om hasz ná lá t á val (ahog y egy é b kent a kor tá rs ak na kis vi g y á z ni uk kel lett)? A ké r d e sek Christophe Charle-é i (1999: 14–15.)

ra dójelen sé ginek ta nul má nyo zá sa leg alább olyan fon tos, mint a sza ka dá so ké és át alaku lá so ké (Charle 1999: 8).

Bourdieu és a törté né szek kö l csö nö sen nem tud tak nem tu do mást ven ni egy más ról. Ugyan ak kor nem vé let len, hogy Bourdieu – leg na gyobb bá na tá ra – csak na gyon rit kán ta lál ko zott o lyan törté né szel, aki el mé le ti kí vá nsá ga i nak meg fe le lő en al ko tott vol na, s mint ma ga is be val lot ta: „a törté ne lem, amely re mun kám hoz szük sé gem vol na, na gyon gyak ran nem lé te zik” (Bourdieu 1997: 143; idé zi Revel 2003: 108). Ezt az ű rt gon dol ta mun kái val betöl te ni a 80-as évek ben, el ső sor ban a *Homo academicus*-szal és fő ké nt a *Noblesse d’État*-val, me ly ek azon ban nem kü lö nö seb ben győ z té k meg a törté né szeket.

IRODALOM

- Ang, I. (1985): *Waching Dal las: soap ope ra and the melodramatic imagination*. Lon don–New York: Methuen.
- Bidet, J. (1979): Question to Pierre Bourdieu. *Critique of Anthropology*, 13–14: 203–208.
- Boltanski, L. (1982): *Les cadres, la formation d’un groupe social*. Pá r izs: Minuit.
- Boudon, R. (1996): Social mechanisms without black boxes. Hedström, P.–Swedberg, R. eds: *Social mechanisms. An analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge.
- Bourdieu, P. (1938): *L’évolution pédagogique en France*. Pá r izs: PUF.
- Bourdieu, P. (1976): Le sens pratique. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1: 43–86.
- Bourdieu, P. (1980a): *Questions de sociologie*. Pá r izs: Minuit.
- Bourdieu, P. (1980b): Le mort saisit le vif. Les relations entre l’histoire réfiée et l’histoire incorporée. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 32–33.
- Bourdieu, P. (1982): *Leçon sur la leçon*. Pá r izs: Minuit.
- Bourdieu, P. (1987a): *Choses dites*. Pá r izs: Minuit.
- Bourdieu, P. (1987b): L’institutionnalisation de l’anomie. *Les Cahiers du Musée National d’Art Moderne*, 19–20: 6–19.
- Bourdieu, P. (1989): *La noblesse d’État*. Pá r izs: Minuit.
- Bourdieu, P. (1992): *Les Règles de l’art*. Pá r izs: Seuil.
- Bourdieu, P. (1995): Sur les rapports entre la sociologie et l’histoire en Allemagne et en France. (Beszél getés Lutz Raphaell 1989 októ ber é ben.) In Bourdieu, P.: *Actes de la recherche en sciences sociales*.
- Bourdieu, P. (1997): *Méditations pascaliennes*. Pá r izs: Seuil.
- Bourdieu, P. (2002): *Agyakorlati észjárás*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P.–Chartier, R.–Darnton, R. (1985): Dialogue à propos de l’histoire culturelle. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 59: 89.
- Bourdieu, P.–Wacquant, L.J.D. (1992a): *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*. Pá r izs: Seuil.
- Bourdieu, P.–Wacquant, L.J.D. (1992b): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chi ca go: Polity Press.
- Charle, Ch. (1987): *Les Élités de la République, 1880–1900*. Pá r izs: Fayard.
- Charle, Ch. (1990): *Naissance des „intellectuels”, 1880–1900*. Pá r izs: Minuit.
- Charle, Ch. (1995a): Les élites étatiques en France, XIX–XXe siècle. In Théret, B. ed.: *L’État: le souverain, la fiance et la social*. Pá r izs: Découverte, 106–154.

- Charle, C. (1995b): *Intellectuels, Bildungsbürgertum et professions au XIXe siècle. Essai de bilan historiographique comparé (France, Allemagne). Actes de la recherche en sciences sociales*, 106–107, 85–95.
- Charle, C. (1996): *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle, essai d'histoire comparée*. Párizs: Seuil.
- Charle, C. (1997): La bourgeoisie de robe en France au XIXe siècle. *Le Mouvement social*, 181: 52–72.
- Charle, Ch. (1999): Les historiens et la sociologie de Bourdieu. *Le Bulletin de le SHMC*, 3-4: 14–18.
- Charle, Ch.–Roche, D. (2002): Pierre Bourdieu et l'histoire. *Le Monde*, 2002. február 6. <http://www.france-mail-forum.de/fmf25/art/25charl.htm>.
- Chartier, R. (1985): *Du livre au lire. Pratiques de la lecture*. Marseille: Edition Rivages, 62–88.
- Chartier, R. (1987): *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Párizs: Seuil.
- Chartier, R. (1988): Pierre Bourdieu – La sociologie dérange. 1. rész. <http://sociotoile.net/article23.html>
- Chartier, R. (1989): Gens à histoires, gens sans histoires. (Beszélgetés Roger Chartier-vel.) *Politix*, 6: 55.
- Collins, R. (1989): Review of *Homo academicus*. *American Journal of Sociology*, 95(2): 460–463.
- Colliot-Thélène, Ch. (1985): La sociologie réflexive, l'anthropologie, l'histoire. *Critique*, 579-580(szeptember): 631–645.
- Corcuff, P. (2003): L'homme pluriel et l'habitus. Question autour de Pierre Bourdieu et de Bernard Lahire. In Corcuff, P.: *Bourdieu autrement*. Párizs: Textuel.
- DiMaggio, P. (1979): Review Essay on Pierre Bourdieu. *American Journal of Sociology*, 84(6): 1460–1474.
- Don, Y.–Karady, V. ed. (1989): *Social and Economic History of Cenral European Jewry*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Durkheim, É. (1903): G. Salvemini, B. Croce, G. Sorel munkáinak recenziója, *Année sociologique*, 1901-1902, 6: 123–125.
- Durkheim, É. (1938): *L'évolution pédagogique en France*. Párizs: PUF.
- Fabianinál, J-L. (1988): *Les Philosophes de la République*. Párizs: Minuit.
- Gamboni, D. (1989): *La Plume et le Pinceau, Odilon Redon et la littérature*. Párizs: Minuit.
- Jenkins, R. (1982): Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism. *Sociology*, 16(2): 270–281.
- Karady, V. (1985): Les Juifs de Hongrie sous les lois antisémites. Étude d'une conjoncture sociologique, 1938-1943. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 56: 3–30.
- Karady, V.–Mitter, W. ed. (1990): *Sozialstruktur and Bildungswesen in Mitteleuropa*. Bécs–Köln: Oohlau.
- Kaufmann, J-C. (1994): Rôles et identité: l'exemple de l'entrée en couple. *Cahiers internationaux de sociologie*, július-december.
- Kaufmann, J-C. (1997): *Le Cœur à l'ouvrage. Théorie de l'action ménagère*. Párizs: Nathan.
- Knorr-Cetina, K.–Cicourel, A. eds. (1981): *Advances in Social Theory and Methodology*. Londres: Routledge and Kegan Paul, 304–317.
- Koselleck, R. (2003): *Elmúlt jövő*. Budapest: Atlantisz.
- Lahire, B. (1993): *La raison des plus faibles. Rapport au travail, écriures domestiques et lectures en milieu populaires*. Lille: PUL.
- Lahire, B. (1998): *L'homme pluriel*. Párizs: Nathan.
- Lahire, B. (1999a): Champ, hors-champ, contrechamp. In Lahire, B. ed.: *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*. La Découverte, 23–57.

- Lahire, B. (1999b): *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*. Párizs: Découverte.
- Langlois, C. (1995): Les effets retour de l'édition sur la recherche. In Boutier, J.–Julia, D. szerk.: *Passés recomposés. Champs et chantiers de l'histoire*. Párizs: Autrement, 150–151, 112–124.
- Némedi D. (2004): A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Noiriel, G. (2001): *A történetírás „válsága”*. Budapest: Napvilág.
- Offerlé, M. (1994): *Sociologie des groupes d'intérêt*. Montchrestien.
- Offerlé, M. (2004): *Sociologie de la vie politique*. Découverte.
- Passeron, J-C. (1991): *Le raisonnement sociologique. L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*. Párizs, 257–288.
- Passeron, J-C.–Grignon, C. (1989): *Le savant et le populaire: misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*. Párizs: Le Seuil/Gallimard.
- Prochasson, Ch. (1999): Les historiens et la sociologie de Bourdieu. *Le Bulletin de le SHMC*, 3–4.
- Prost, A. (1996): *Douze leçons sur l'histoire*. Párizs: Le Seuil.
- Revel, J. (2003): „Une histoire qui n'existe pas?” In Encrevé, P.–Lagrave, R-M. eds.: *Travailler avec Bourdieu*. Párizs: Flammarion.
- Reichardt, S. (2001): Bourdieu történészeknek? Kulturszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára. *Korall*, 3–4: 242.
- Saint-Jacques, D.–Viala, A. (1999): A propos du champ littéraire: histoire, géographie, histoire littéraire. In Lahire, B.: *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*. Párizs: Découverte, 59–74.
- Table-ronde de la Société d'Histoire moderne et contemporaine, 1999. március 6.
- Viala, A. (1985): *Naissance de l'écrivain, sociologie de la littérature à l'âge classique*. Párizs: Minuit.
- Wacquant, L. (1995): Durkheim et Bourdieu. Le socle commun et ses fissures. *Critique*, 579–580 (september): 655–656.

LOKALIZÁCIÓ ÉS LOKÁLIS IDENTITÁS A GLOBALIZÁCIÓ KORÁBAN

PETRÁS Ede

DEBTK Neveléstudományi Tanszék
H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; e-mail: petras@del.fin.unideb.hu

BEVEZETÉS

Az elmúlt három évtized hazai társadalomkutatásában egyre hangsúlyosabb szerepet kap a helyi társadalom, a lokális identitás, a helyi közösségi fejlődés problématikája. Ennek örökös kérdése a téma aktuálisát tükrözi – a település és a helyi közösségek hazai újjászülése szervezésben lelelleszkedik az egész világon megfigyelhető lokalizációs folyamatba.

Globalis jeleiről lévén szó, nem vizsgálhatjuk érvényesen a hazai helyi társadalmak működését anélkül, hogy ne értelmelnénk a lokalizáció világméretű folyamatát a társadalmi keretében, a globális világrendszerben. A lokalizáció nem csupán a globális rendszer folyamata, nem is pusztán lázadás a globalizáció ellen. A lokalitás már pusztalétével, a fennmaradásáért folytaott küzdelmével visszahat a globális rendszerre és módosítja azt. Egy fajta alternatív globalizációs látás megvalósulni azáltal, hogy különböző csoportok a világ különböző pontjain saját helyi érdekért munkálkodnak, valamint a globalizációs folyamat ellenében, ugyanakkor elve a globalizáció új totaszabadsággal, technikai és kulturális lehetőségekkel.

Jelen tanulmány fő célja, hogy a párhuzamosan zajló globalizációs és lokalizációs folyamat elemzése mellett a szerző megkísérelje a társadalmi folyamatok közötti viszonyokat tisztázni, amelyek a hazai kisvárosi helyi társadalmak működését, az egyének és intézmények ebben való szerepét vizsgálja.

Gondolatmenetemben először röviden bemutatom a napjainkra jellemző globális társadalmi környezetet, különös tekintettel annak a lokalitás szempontjából lényeges vonásaira. Ezt követően megvizsgálom a lokalizációt mint a globális társadalmi sajátosságát, majd rövid összefoglaló adok a lokalitás európai történelmi hagyományairól. A tanulmány második felében a téma szakirodalmi és saját empirikus helyi társadalmi vizsgálataim alapján részletezem a lokalizáció és a helyi identitás jeleit.

A TÖRTÉNELEM VÉGE?

Az elmúlt évtizedekben az angol szász orszákok kultúrája az egész világon domináns, terjeszkedő helyzetbe került. Egyesek szerint ez a világ végleges egysége sülését hozta, a korábbi konfliktusok, háborúk végéhez, az örök világ béke kialakulásához vezet. Ebben az értelemben ír Fukuyama a történelem végéről, ami természetesen nem a tel-

jes mozdu latlan ságot, ha nem a történelemmel sokszor azonosított politika- és diplomácia történet megszünetését, a kulturális és politikai lag egy séges világhi alakulását jelenti (Fukuyama 1994).

Az egy sége sü lő világhi kul tú rá ja nagy jából azonos a 20. század má so dik fé lé ben az angol szász or szá gok ban ki ala kult kul tu rá lis min tá val, amely nap ja ink ban az egész világon el ter je dő ben van. E min tá ban és a mö göt te álló tech ni kai fej lő dés ben gyö ke rezik a globalizáció né hány fő is mér ve: az érin tett egy nek és te rü le tek szá má ra le csök ken nek a kor áb ban áthi dal ha ta tan föld raj zi tá vol sá gok, fel gyor sul az é let és fe lü let ese bbé vál nak az em be ri kap cso la tok, így az egyén ko ráb ban so ha sem lá tott cse lek vé si, é let ve ze té si és hely vál to za tá si sa ba dság gal ren del ke zik. Meg je len nek és tér thó dí t a na k a nem zet ál la mok szin te fö lött álló szer ve ze tek (pl. mul ti na ci o ná lis cé gek), prob lémák (pl. drog ke re se de lem), ese mé nyek (pl. lab da rú gó világhi baj nok ság), kö zös sé gek (pl. pop kul tú ra) és struk tú rá k (pl. ban kok) (Sza bó 2004).

Az em be re ke gy ré szé nek fel sa ba du lás a val és világhi pol gá rra válás a va egyi de jű leg ugyan ak ko ra az egész világon az é let for ma egy sé ge sü lé sé nek, tö me ge se dés nek és sa ba vá nyo so dás nak le het ünk ta nú i. A mind ho mo gé na bba váló tö me gek egy re erő se bb füg gő ség be ke rü nek az új é let for má ban né l kü löz he tet len tár gy ak tól és tech ni kai hát tértől. Ra di ká li san meg vál to za nak az em be ri idő fel hasz ná lás min tá i, a globalizáció kö zpon ti te rü le te in ún. non stop-tár sa dal mak (Bo csi 2005) ala kul nak ki.

Mint min den nagy törté nel mi fo lya mat, a globalizáció sem ér vé nye sü l egyen le te sen az egész világon. Köz pon ti te rü le te a világhi leg fö bb ter me lő és fo gy asz tó te rü le te ire – Ke let-Áz si á ra ill. az angol szász or szá gok ra és Eu ró pá ra – ter jed ki. Az ezen kí vül eső te rü le tek globalizáltsághi fo ka erő sen vál to zó, s bár va la mi lyen szin ten a világhi min den pont ja be van kap cso l va a glo bá lis ren dszer be, ez csu pán ga za dá ghi és kö r nye ze ti vi szo nya i ka gy a ko rol ko mo lyabb (e pe ri fé ri kus te rü le te ke nel ső sor ban ne ga tív) ha tá st, de ke vés bé be fo lya sol ja a tár sa da lom é let mód já t és kul tú rá já t. E te rü le tek egy ré sze (min de nek elő tt Fe ke te-Afri ka és a poszt szov jet Kö zép-Áz sia) nap ja ink ban ren kí vül sú lyos tár sa dal mi vál sá got él át, mely aka dá lyoz za mind a tra di ci o ná lis é let for ma nor má lis mű kö dé sét, mind a mo dern globalizált é let mód ki ala ku lás a t.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS LOKALITÁS

A je len világhi ál la pot meg í té lé se ren dí vül sok szí nű. A kér dés ről fo lyo dí s kur zus ban meg ta lál ha tó min den fé le vé le ke dés az op ti mis ta, a globalizációt fel té tel nél kü l igen lő ál lás pont tól egé szen a szkep ti kus, az em be ri ség pusz tu lás a t jö ven dő lö for ga tó kö ny ve kí g. Az egyik vég let, ne vez zük így, a *fukuyamai ol va sat* sze rint a globalizáció, min den ne ga tív ha tá sa el le né re az em be ri fej lő dés új, ma ga sabb ál lo má sá t je len ti, mely le he tő vé te sz i az em be rek, né pek és kul tú rá k min den ed di gi né l so ra sabb egy ütt mű kö dé sét. Ez ál tal ha ta tal mas erő és tu dás hal mo zó dik fel, amely el mé le ti leg a világhi leg fél re se ő bb pont já n is hoz záfér he tő bár ki szá má ra. Adott te hát a le he tő sé ge egy o lyan világhi nak, amely ben min den em ber jobb mi nő sé gű é le tet él he t. A má sik vég let, ne vez zük *orwelli ol va sat* nak, az em ber é le té ért, kö r nye ze té ért és kul tú rá já ért ag gód va em be r te len anti utó pi á t vá zol fel a globalizáció ka ros, pusztí tó ha tá sa i ról. Az alá b bi ak b an meg kí sér lem mind két vég let től tá vol sá got tart va le ír ni a globalizációnak azo kat a je l lem ző it, me lyek a lokalitás szem pont já ból a leg na gyobb je len tő ség gel bí r nak.

A globalizáció az emberitársadalom mélyén új jelensége, amelyben még egyetlen generáció sem élte teljes életét. Konkrét történelmi tapasztalati háttérrel, hogy meddig tart a fenn a világegyenlítő társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedése. A rendszeri ársereje, szervezetsége és bonyolult önmédelmi mechanizmusai ellenére az emberi ségalandó globális fenyegettségben él. Ennek egyik leglátványosabb jele a környezetrombolás.

A globalizáció során folya ma to san gyengül a gazdasági aktorok helyhez kötöttsége, ezáltal megszabadulnak bizonyos morális fékek től, mint amilyen a települési környezetével szembeni felelősség. Míg a világ kisebbik részének anyagi bősége olyan környezeti károkat okoz, amelyekből az egész világegyenlítő senré sze sü l, addig a szegénység okozta környezeti károk (pl. elavult, fokozottan szennyező technikai berendezések) csak lokális ér vé nye sü l nek, így a világszegényebbik részének ájtakár okozása háta összegződik. Az elmúlt néhány évtized során korábban soha sem látott környezetpusztítás következett be, amely az ökológiai kutatások eredményei szerint mára visszafordíthatatlanul alakította a földi élet feltételeit (ld. pl. Keyfitz 2003).

A globalizáció társadalmi kockázatai leg alább akora je len tő sé gű ek, mint a környezeti. Az elmúlt évtizedek során folya ma to san nőtt a leg gaz da gab bak és a leg szegényebbek közötti szakadék, úgy a nemzeti társadalmakon belül, mint az egyes világrészek, államok között. A néha már fölös mennyiségben elő állított javak je len tő s részét az emberiség letekelyett gyorsan avuló fogyasztásjává el ő áll ít á s á ra és eltérő közlésre ill. fegyverkezésre és a hatalom további koncentrálására fordítjuk. (Mumford 1985: 515) A globalizált kultúrában a szegényes, közvetlenül tapasztalható gal szemben felértékelődik a konstruált, értelmetlen, ideálizált fogyasztói világ. A világe dehumanizációja természetesen nem hagyja nyom nélkül lakói szegényeségét sem – az emberek je len tő s ré szé ből szorongást, bezárkózást és a tömegkommunikációs csatornákon át népszerűsített, „nagyszerű és hiteltel” életmód utánireménytelen vágyakozást vált ki.

Miközben a fizikai valóságot a tömegek számára láthatatlan, megnevezhetetlen erő irányítja, megjeleNIK a mindennél ott hon lévő, szabaddontozó és a technikai vívmányok előnyeiből korlátlanul részesülő globális elit: a diplomata, a köztisztviselő és a menedzser ú. *davosi kultúrája* (Huntington 1999: 83). Robertson globalizációs elméletéről (Bauman 2002: 111–115) az elit mozgékony ságával és a térértékelődésével egyidejűleg történik a szegények rögköttése, bezárása a leértékelődött térbe, miáltal hatalmasra duzzad a politikai, kulturális és közéleti névte nek száma. Szegényes tömegek idegednek a közügyektől, mert nem látnak esélyt vagy ígé nyük sincsen érdekeik érvényesítésére. Tudomásul veszik a minden kori körülményeket, és azoknak megfelelően folytatják életüket.

A félelem és tehetlenség érzése konformizmus hoz, az egyén szabadságának önkéntes feladásához vezet. A közvélemény hajlamos szankcionálni bármi lyen egyéni eltérést a tömegkommunikáció által hirdett világtól és életformától. Mindez tovább erősíti az uralkodó kultúrától való befolyást a tömegek felett.

A globalizáció negatív hatásai világszerte sokféle ellenirányú folya matot, törekvést váltanak ki. Ezek egyike a lokalizáció, mely általánoságban mindenféle lokalitás (táj, térség, régió stb.), de elsősorban a település felértékelődését jelenti. A lokalizáció

gyűjtőpontjai azok az egyének, helyi közösségek, melyek értékett tulajdonítanak lakóhelyüknek, a helyi sajátosságoknak és hagyományoknak.

A globalizáció néhány velejárója, elsősorban az információs technológiai fejlettsége, az alapvető emberi jogok általános elfogadottsága és a nemzetállamok szuverenitásának csökkenése ideális körülményeket teremt a helyi érdekek, törekvések artikulálódásához, tudatosodásához és közösségi cselekvéshez. A lokalizáció egyik fő jellemzője az, hogy a globális folyamatokkal sok esetben ellentétes irányú helyi törekvések nagy mértékben a globalizáció kényszerű hatásait ellentétes irányban határozzák meg.

A lokalizáció magterületének Nyugat-Európát és az angol-szász országokat tekintetjük, mert itt az anyagi javak és a szabadidő viszonylagos bősége valamint a globalizáció előrehaladt volta igen kedvező talajt nyújt a lokalitás megerősödésének. A fentiek körülmények hatásait tovább erősíti a világunk érszén a helyi autonómiák erős történelmi hagyománya, melynek gyökerei az európai ókorba és kora-középkorba nyúlnak vissza. Mi vel e hagyományt a mai lokalizáció előzményeként tekintem, ezért a következő fejezetben röviden össze foglalom a lokalitás európai történetét.

ALOKALITÁSTÖRTÉNELMI HAGYOMÁNYA EURÓPÁBAN

A lokalitás az emberi élet természetesséjének jele. Az ember értelmi, rendszerezési, elnevezési, igyekszik lakhatóvá formálni minden napi életének helyszíneit. E tevékenysége során a szélmélytelenség és a kóti kus külvilágból létrehozta a rendezett és strukturált teret.¹ Az emberi társadalom első települési formája a község, az együttműködő szomszédság humanizált, az ismeretlen és strukturálatlan vadonból kihasított lakóhely. Tocqueville a spontán módon kialakult és nagymértékben öngazgató amerikai telepesközségek látán arra a következtetésre jut, hogy a község az emberi társadalom természetesséjének formája, Is ten al kotá sa (Tocqueville 1983: 48). A lokalitás meghatározó elemei a külön bö zö rok ban és kul tú rák ban a ro kon ság, a há zas ság, a ma gán kö zös sé gi élet, az üz le ti há ló zat és a hi va ta los köz élet. Az egyén ezek alapján ér zé ke l i hely zé tés i ga zo dik el lakó hely é nek kö zös sé gé ben.

A helyi közösségek fontos jellemzője, hogy a legtöbb esetben nem független entitások, hanem a helyi nagyobb politikai egység szerves, alárendelt részei. Ilyen értelemben állapítja meg A. Gergely, hogy minden lokalitás alapvetően hátrányos helyzetű, nem tartja kezében saját létfeltételeit. (A. Gergely 1993: 18) Állam és lokalitás viszonyának egyik legfontosabb sajátossága valóban a lokalitás alárendelt állapota, de a külön bö zö kul tú rák ban ki ala kult lokalitások min dig egy ki csit töb bet je lentet tek alatt va lók puszt csoportjánál.

Az antik és keresztény alapokon ki alakult nyugati kultúra sajátos vonása a helyi autonómiák gondolat és gyakorlata. A helyhez tartozás a középkorban márigazi kiváltságot, az állam többi alattvalójától való megkülönböztetést jelentett. A középkori nyugati városközségi autonómiát szerzett államhatalommal szemben. A város-

1 Ld. Appadurai (2001) a lokalitás születéséről a primitív társadalomban és Lefebvre (1974) a térteremtéséről a modern nagyvárosban.

hoz való tartozás különleges megjelenésű, a makrotársadalomhoz való viszonylás speciális módját biztosította az egyénnek.

Aki váltásos városok és területek világkora Európában a középkor végéig tartott. Ettől kezdve a helyi szabadságok egyre erősebben konfrontálódtak a felemelkedő, központosító nemzetállamokkal, melyek közvetlen, beavatkozó viszonyra törekedtek minden egyes alattvalójukkal szemben. Törekvésük sikerességét az addigi viszonylag autonóm helyi társadalmakat, melyek korábban csak vezetőik személyén keresztül kapcsolódtak a magasabb hatalomhoz. A tervezés adózató, homogén és általánosan elterjedt alakítására törekvő új kori állam valószínűleg a háborút vívott alattvalói ellen a térújra rendezésért (Bauman 2002: 56). A nemzetállam megerősödésével párhuzamosan az ipari forradalom, a piaci rendszer és az urbani záció is tovább csökkentte a kisebb lokális egységek jelentőségét.

A 20. század közepén új eszmék, a regionalizmus jelelt meg az európai politikai palettán. Évszázadok koraiban feledésbe merültek a nyelvek, földrajzi nevek és a ditek felészköveket az őket megillető kulturális és politikai önrendelkezést. Bourdieu szerint a regionalizmus, a régió-nális identitás a társadalmi válságok hatására a koncentrációjára. A társadalom az új, régió-nális identitással pótolja az általánosan elterjedt anyagi és szimbolikus kultúrákat. Megfigyelése szerint Franciaországban azokon a vidékeken alakult ki a legerősebb régió-nális öntudat, amelyek két nyelvűek, szokásaik vagy gazdasági helyzetük miatt a többségi társadalom nevelésének belyegzett vagy elutasított. A stigmatizált község önértékelésében vagy asszimilációban, vagy a belyegzett tulajdonság felértékelésében, a régió-nális identitás kialakulásában nyilvánult meg. A régiók önreprezentációjában nagy szerepe volt az ideológusoknak. Az általánosan, hogy egy új, addig ismeretlen földrajzi egység elnevezése tartósan és gyakran felbukkant a médiában és a tudományos életben, előbb-utóbb beépült a közgondolkodásba, egyes társadalmi csoportok elkezdtek azonosulni vele és kiállni céljaiért. Ugyanígy karolhat feleget a mely elszigetelt lokalitásban született régió-nális gondolat a tota média vagy a tudomány, elterjesztve azt a közvéleményben (Bourdieu 1985).

A regionalizációs törekvések következtében kialakult a régió-nális állameszméje, mely mára az európai politikai gondolkodás egyik sarkalatos pontjává vált. Enyedi szerint a régió igazgatósi szintje egy fajtagátalkot, védelmet nyújt a lokalitásnak általában, hogy tompítja az általánosan látlan elnyomó hatalmát (Enyedi 1991).

A régiók újja születése mellett az 1970-es évek től megfigyelhető a helyi társadalmak politikai zálódása, melyben az új, lokális identitástudat kialakulását érhetjük tetten. A lokalizáció politikai következménye az autonóm, régió-nális szervezőközös ségek igénye az érdekvédelemre, a demokrácia működésében való in ten zív részvételle. Az egyén és társadalom, mikro- és makroszint közötti közvetítő funkció a régió-nális jobban jellemző a lokalitásra: a teletpülésre, a teletpülés részre és a kistájra.

LOKALIZÁCIÓ

A lokalitás felértékelődése korántsem csupán Európára jellemző. A világ legkülönbözőbb tájain jelennek meg markáns, helyi érdekei kért síkra szálló teletpülési, térségi identitások – a lokalizáció globális jelenségévé vált. Ennek legfőbb oka az, hogy a globalizáció eredményeképpen a nemzetállam veszt szuverenitásából, nem képes a

társadalmat érintő problémák megoldására. Az államon kívüli vagy államok feletti érdekeknek kiszolgáltatott helyi társadalmak arra kényszerülnek, hogy maguk védjék meg a helyi érdekeket.

Bár az egyes lokalitások ele nyé sző ki sebb sé get je len te nek a makrotársadalomhoz képest, törekvéseik még is egyre nagyobb súlyt kapnak a nemzetipolitikákban. Mára ugyan is számos nemzeti társadalmi igényvé vált a helyi társadalmak törekvése a humanizált környezet megőrzésére, a helyi identitás erősítésére, egyésszerűbb környezeti gazdálkodásra. A lokalizáció globális folyamatában a lokalitás mind az állammal, mind a globális hatalmi rendszerrel konfrontálódik. Le kell azonban szőgezünk, hogy a lokalitás nem létezhet állam nélkül, a globalizáció pedig minden valószínűség szerint éppen az előfeltétele a 20. század második felében útjára indult lokalizációs folyamatnak.

A helyi autonómia és az egyéni funkcióvállalás legfontosabb fórumainak napjainkban már nem egyértelműen a hivatalos képviselői szervek, hanem egyre inkább a helyi társadalmi sponzán szerveződései – a helyi közösségek, csoportok, klubok ill. az ezekből intézményesülő civil szervezetek. A civil szervezetek egy része ki fejezeten a jogi kereteket biztosítja a helyi társadalmi érdek vényesítéséhez – az telvi legképviselő, ám sok esetben inkább a felőbb hatalomnak vagy más helyi érdek csoportoknak elkötelezett formális önkormányzat helyett.

A világméretű lokalizációs folyamatnak mára sajátos, alternatív globalizáció hirtető ideológiája alakult ki, melynek lényegében összefoglalva a következő: A globalizáció során a lokalitás hagyományos alávetése nem szűnik meg, csak át alakul. A lokalitás korábban zárt entitás volt, mely államok és transzcendens való sok uralma alatt állott. Ezt az alávetést napjainkra gazdasági és szellemi-tudati gyarmatosítás váltotta fel. Még a legfelre e sőbb lokalitások elszigeteltsége is megszűnik, a helyi társadalmi tudatára ébred, hogy lakóhelye elveszítette a hagyományos, zárt egyediségét. Mivel a régi, elszigetelt lokalitást már nem lehet vissza hozni, a helyieknek nincs más választásuk, minthogy megtalálják és kiteljesítsék új, nyitott lokalitásuk egyediségét. E törekvésekben a világ különböző területein fekvő lokalitások egymás potenciális szövetségesei válnak, globális szinten megfogalmazódnak bizonyos közös értékek, s végül az egész világon ki alakul a lokalitásoknak valómi féle transzcendens egységtudata. Ezáltal lehetőség nyílik a helyi társadalmak globális szolidaritás harcára a csoportos és személyes funkciók, döntési kompetenciák megszerzéséért (Varga 2000).

A közeljövőben minden bizonnyal ki fog derülni, hogy a globális lokalizációnak a programja utópia-e vagy valósgos alternatíva. Annyi azonban bizonyos, hogy az újjászülető, hagyományaikért és partikuláris érdekeikért szőt emelő lokalitások sajátos színfoltját képezik a jelenkori globalitásnak.

LOKÁLIS IDENTITÁS

A tanulmány hátra le vő részében a lokális identitás különböző formáit tárgyalom, összevetve a téma szakirodalmát empirikus helyi társadalom vizsgálatom eddig eredményeivel. E kutatást 2005 nyarától folytatom Hódmezővásárhelyen, célom a városban működő két főiskolai képzés (a Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági

Főiskolai Kara és a Szolnoki Főiskola 2005 szeptemberében elindult kihegyezett tagozata) helyi társadalomformáló hatását vizsgálta. A kutatás folyamatban lévő első szakaszának célja a város történetének (első sorban az elmúlt két évtizedes eseményeknek) és társadalmának megismerése. Mivel mikrotársadalmi folyamatok megértő igényű vizsgálatáról van szó, ezért a kutatás alkalmazott módszerei elsősorban kvalitatívak – életútinterjúk, tematikus interjúk² és írott helytörténeti forráselemzés –, melyeket kiegészít a rendelkezésre álló statisztikai adatok értelmezése.

A Hódmezővásárhelyi társadalomról alábbközölt gondolatok kutatásom kezdeti tapasztalatai, inkább tekintendők a kutatás első benyomásának, mint egy empirikus vizsgálat megalapozott eredményének. Közlésükkel a fő célom az, hogy illusztráljam velük a lokális identitásról szóló elméleti fejtegetésemet, feltárva az érintkezési pontokat a világméretű lokalizációs folyamat elméleti értelmezése és egy hazai helyi társadalom valósága között. A városról közölt gondolatok közvetlen forrásai hat életútinterjú, tíz tematikus interjú, egy vázlatos helytörténeti feldolgozása a kutatás naplója.

Mint már fentebb megállapítottam, minden emberi társadalom természetesen jelensége a helyi közösségek alárendelt helyzete a makrotársadalomhoz képest. A lokális autonómia törekvésének legfontosabb célja az alávetésel szembeni önvédelem, az önfenntartásért folytatott küzdelem. A világhatalmi rendszert legitimáló demokratikus ideológia ugyanis – leg alább is a világgazdasági lag nem teljesen ki szolgálatottrészein – lehetővé teszi a helyi önrendelkezésre. A lokális, ha komoly küzdelem árán is, de potenciálisan képes megvédeni értékét és hagyományait a globális tömegkultúra elnében. Hogy a helyi konkrét lokális képes-e erre a gyakorlatban, az első sorban a lakóin múlik. A modern, nyitott lokálisban csak a lakó sok egy részének van helyi öntudata. Őket – akik a volta képpen helyi társadalmat alkotják – nevezi A. Ger gely *civiltársadalmi öntudattal élő lakópolgároknak* (A. Ger gely 1993: 48).³ Az egyes települések helyi társadalmát tehát a lakópolgárság számáránya, aktivitása és a lakosság többsége felé irányuló kommunikatív önjának eredményességéghatározza meg.

Hódmezővásárhely esetében eddigi vizsgálódásaim egybehangzóttak a fenti állítással – interjúalanyaim között markánsan elkülönült az aktív lakópolgárok és a passzív lakosság csoportja. Előbbiek jellemző hozzáállása a városról alkotott kritikus, de alapvetően pozitív kép ill. azerős, cselekvőlokalpatriotizmus. Eddigi, országsszerte gyűjtött tapasztalataim szerint sajátosan vásárhelyi jelenség a lakosság passzív részének hozzáállása – a csoportba sorolható öntudatos interjúalany mind egyike, bár nem érdeklődik a helyi ügyek iránt, mégis alapjában véve elégedett a városban zajló eseményekkel. Igénylik és igénybe veszik a helyi társadalom kezdeményező nyomán születtehető szolgáltatásokat (pl. városrészi napok, újjáélesztés), és kedvezően ítélik meg az ezek megvalósításán munkálkodó földijeiket. Tapasztalatom szerint az aktív polgárok Vásárhelyen a passzív lakosság részéről viszonylag kicsi ellenállással találják szemben magukat, ha valamilyen helyi érdeket kívának érvényesíteni. Ezt a többségi in-

2 Tematikusan interjútegy-egyintézményről (pl. Ökumenikus Értelmisségi Kör) ill. annak tevékenységéről (pl. a városi rádióműködéséről) készíttettem, mindig az adott intézmény „kulcsembereivel” – alapítójával vagy más meghatározó személyiségével.

3 Ld. még Böhm 2002.

terjú alany is alá tá masz tot ta – töb ben em lí tet ték ugyan a több ség passzi vi tá sát va mely kezdeményezéssel kapcsolatban, de egyszer sem panaszkodtak a lakosság bizalmatlanságára vagy ellenséges ér zü le té re, ami vi szont szá mos ha zai te le pü lé sen aka dá lyoz za a he lyi cse lek vést (Vercseg 1999).

És a já tos vás ár he lyi jel leg fel té te le zé sem sze rint a vá ros tár sa dal má nak ré gi, a m e ző vá ro si kor ban ki a la kult szer ke ze té ben gyö ke re zik. Ko ra be li for rá sok sze rint V á sár he lyen a 19. szá zad ra erős paternalisztikus vi szony ala kult ki a zöm mel kis bir to kos gaz dá k és a ve lük nagy já ból egy en lő szá mú föld nél kü li nap szá mo sok kö zött. (Szen ti 2003a: 49) A vá sár he lyi ek egy ik jel leg ze tes tu la j don sá ga a vá ros múlt já hoz va ló vi szony lag erős kö tő dé s, me lyet egy év ti ze dek óta a vá ros ban élő nép rajz ku ta tó í gy fo gal ma zott meg:

„Azt a pasz tal tam, hogy az itt élő em be rek [...] sok kal job ban kö tő d nek múlt juk hoz mint az or szá g más tá ja in élők. A vá sár he lyi em ber szí ve sen be szél a múlt já ról. Meg ha tó, hogy az ol va só kö rök ben ren de zett kis ki áll í tá so kon, men nyi re ra gasz kod na k a múlt juk hoz kap cso ló dó tár gyi em lé ke k he z.” (Mórász 1993)

Ez az erős múlt-tudat arra enged következtetni, hogy a kölcsönösen hasznos együttműködésnek fent leírt beidegződése lehet az egyik magyarázata a lakosság passzív részéről tapasztalható, viszonylag kedvező hozzáállásnak a helyi kez de mé nye zé sek he z.

Ész re ve he tő e paternalisztikus jel leg a vá sár he lyi ci vil szfé rá ban is. A leg több ci vil szer ve zet ugyan is kul tu rá lis cél za tó, s va la mely vá rosszer te is mert, ma gas presz tí z sű ér tel mi sé gi – va gy az ol va só kö rök ese té ben az adott vá ros rész tős gyö ke res, meg be csült la kó ja – í rá ny í tá sa alatt áll.

A lo ká lis iden ti tás egy szer re de fen zív és of fen zív jel le gű. De fen zív, amennyi ben vé g ső cél ja a lakó hely vé del me a kü lő gaz da sá gi és kul tu rá lis be fo ly á stól, ugyan a k kor of fen zív, mert ezt a célt rész ben a lokalitásnál ma ga sabb ha tal mi szin tek, rész ben pe dig a helyi lakos ság je len tős cso port ja i va l, sok szor for má lis önkor má ny za ti strukt ú rá i va l szem ben akar ja elér ni. V á sár he ly eseté ben a helyi tö re kvé sek keré k kö tői nap ja ink ban a leg több ször kü lő té nye zők – az ál ta lá nos gaz da sá gi hely zet ill. az ál lam ha ta lom el len í rá ny ú tö re k vé sei (ld. pl. a 47. sz. főút négy sá vo sí tá sá nak évek óta hú zó dó ügyét – www.promenad.hu).

Említés re méltó a vá ros ve ze tés po zi tív szere pe a helyi kez de mé nye zé se ket il let ő en. A lakos ság szé les ré te gei ál tal tá mo gatott helyi ve ze tés kö vet ke ze tes vá ros fe j les ző poli tikát fo ly tat, szá mos he lyi ér de kű kez de mé nye zést tá mo gat ill. egyes ese tek ben ma ga is kez de mé nye ző ké nt lép fel (pl. szo ci á lis la ká sok ép í té se). In ter jú ala nya im vé le mé nye egy ki vé tel le l egy be hang zott ar ról, hogy bár mi lyen, a vá ros nak va gy la kó i na k a ja vá t szol gá ló kez de mé nye zés szá mít ha ta vá ros ve ze tés ked ve ző hoz zá áll á sá ra, és jó sé lly el pá lyá z ha ta la mi lyen for má jú önkor má ny za ti tá mo ga tás ra. Az egyet len, en nek el lent mon dó vé le mé ny a pol gár mes ter – ed di gi ta pasz ta la ta im sze rint vi szony lag kis lét szá mú – el len zé ké nek egy ik tag já tól szá r ma zik. A vá ros ve ze tés ily en hoz zá áll á sa jól il lesz ke dik a vá sár he lyi tár sa da lom fen tebb kö r vo na la zott paternalisztikus jel legé he z.

Mi n den lo ká lis iden ti tás egye di és csak az adott lokalitásra jel lem ző. (A. Ger gely 1993: 45) Fon tos ele me a ro kon ság és a szom széd ság, a mi n den na pi kö zös lét meg élé se. Az ek ké nt meg éltszom széd sá gi lét nem fel té le nü les ik egy be a te le pü lé sek ha tár a i

val, de érzelmi és szimbolikus jelentése, egyes kivételektől eltekintve (pl. erős településrészi öntudatú lakóközrtek) az egész lokalitásra kiterjed. (Perlman–Gurin 1993: 17) A helyi identitás továbbifontos elemei a helyi hagyományok, a rokoni, kulturális vagy etnikai összetartozás valamint a sorsközösség, a történelmi változások közösségételésének tudata.

A vásárhelyi identitás egyik jellemző vonását két, tradicionális gazdaságban elvelkedett vásárhelyi élet sorsából és személyiségéből érttettem meg. Az 1940-es éveig Vásárhelytársadalma nek je len tős részét, közelféletönálló, kisbirtokos gazdák alkoták, ami jóval meghaladta az ország más vidékein jellemző arányokat. Ebből kifolyólag a lakúldözésnek és a kollektívizációnak Vásárhelyen az országos átlagnál sokkal több kárvalottja ill. sokkal kevesebb haszonélvezője volt. Így írrerről a helyi történesz:

„Az 1950-es évek első felében teljes volt a zûr za var. Mindenki mindenkitõl rettetget, sok ember vált be s ú g ó vá, egyre több volt a föl je len tés. Lasan di csõ ség lett a bõrtõn, akis parasztból is mártírt faragtak, s az emberek között azt szám lá l ták, hogy ki nem ült még, mert az gya n ú s á vált. A rek ví rá lók ön ké nyes ga rá z dál ko dás sal vé gez ték botrányos munkájukat. Védtelenné vált az egész tanyavilág népe.” (Szenti 1985:110)

A helyiek szem szögébõl az állam hatalom ete vékeny sége így inkább tûnt éve ken át tartó, elle nük írányuló had vi se lés nek, mint „pusztán” a társadalmi szerkezet radikális megváltoztatására irányuló politikának. Mindkét említett interjúalanyom gondokadásában meghatározó szerepet játszik meghurcoltatásuk és kifosztásuk története ill. egyi kük ese té ben az év ti ze de ken át hú zó dó meg bé lyeg zés em lé ke. Ami személyükben, hozzáállásukban sajátosan vásárhelyi nektûnik, azamegpróbáltatásokra adott válaszuk:

Egyrészt csöndesen tudomásul vették a rájuk kiszabott sorsot, ám késõbb, apró ügyekben ma kacs, sok esetben tett le ges el len ál lást a n ú sí tot tak – egyi kük, F. bácsi, hetvenöt éves nyugdíjas vadász, egykori mósóló te nyész tő gaz da fia, az 1950-ben kisa j á t í t o t t csa lá di va gy on bõl meg tar tott egyet len, legkedve sebb lo vá t há rom év ti zed en át, a ló é le te vé gé ig ma gánál tar tot ta, minden anyagi nehézség és hatóságizaklás ellenére. Mási kük, M. néni, hatvanhét éves nyugdíjas özvegy asszony, vállalva minden jövõbeni nehézséget, olyan, politikai okból elítélt emberrel kötötte össze életét, akit nek es kü vő jük után még éveken át kény szer mun kát kel lett vé gez nie, és akit a bün te tés le töl té se után még év ti ze de ken át má sod ren d ű pol gár ként ke zel tek. Mind két eset megmu tat ja, hogy a ki fosz tott, el sze gé nye dett em ber nem tört meg a külsõ nyomas alatt, ha nem a közvetlen anyagi érdék, a könnyebb boldogulás helyett az utolsó, megmaradt értékéhez ragaszkodott – nem vált meg legkedve sebb lo vá tól még akkor sem, ha el tá r tá sa és az utána fi ze ten dõ adó összege saját megélhetését veszélyezteti ill. nem hagyja el szerel mé t an nak tu da tá ban sem, hogy az so ha sem ér he ti majd el a végzett sé gé nek meg fe le lõ mun ka kört és anyagi szín vona lat.

Másrészt fel tû nõ az élet kedvük, nyitottságuk, az emberekhez való pozitív hozzáállásuk – még azokról is tudtak egy-egy jó szót mon da ni, akik elõ zõ leg köz re m ű kö d tek a meghurcoltatásai kban. F. bácsi családja az ötvenes évek re egy tanya kivételével el vesztette minden va gy o n á t. Ő maga így em lé ke zik meg er ről az idõ szak ról:

„Az tán nem vet tek föl me zõ gaz da sá gi ba – negy ven hold föld del a há tam mö gött... Ami kor csak le he tett, eljártunk az is tentisz te let ökre. Ami kor be so roz tak ka to ná nak, akkor si ke rült úgy ol da laz va, hogy ne... az MHSZ ke re tén be lül elvégeztem, személy-, tehergépkocsi-vezetői jogosítványt szöröztem, il let ve vizs gát töttem. Mõg mo tor ke rék pár ból. Az tán mi vel ilyen zöld kártyás volt a csa lád fa, nem vit tek el ka to ná nak, ké söbb majd hat van ban, már mi kor nõs em ber vol tam, ak kor vit tek el pár hó nap ra, át kép zés re. Hát, ad dig esz ter gál tam a föl det jóapámmal.”

M. néni a kilencvenes évek elején, huszonkét éves ter me lő szö vet ke ze ti mun ka után egyik napról a másira elvesztette munkahelyét. Erről az idõszakról az alábbiakat mondta el:

„Ak kor már nyu god tan, a fér jem mög fejt, az tán mõntem a mun ka hely re, a volt mun ka he lyem re, s néz tem, hogy a koma mit csi nál. Ugyan arra a mun ka hely re be hord tam a te jet, ahol én dol goz tam húsz évig – vagy hu szon ket tő ig. [...] Amit a te hén adott te jet, meg a mun ka nél kü li három évig, olyan szé pen ki elé gít... s ren ge teg ál latot tud tam tar ta ni. Va gyis ez egy mõg oldás volt. És ak kor el cso dál koz tak, hogy *ó, hát nem is kesergők rajta.*”

A vissza em lé ke zé sek ból ki tû nik az a nyu ga lom és élet erõ, mely ál tal e két em ber a leg sú lyo sabb csa pá sok után is ké pes volt újra kez de ni éle tét és mun ká ját. Mind két, ki lá tás ta lan nak tû nõ élet hely zet ben ig ye kez tek va la mi lyen kis rést tal ál ni az élé bük to rnyo su ló fal ban, volt ere jük vissza tér ni a föld hõz, s a sem mi ból új éle tet te rem te ni.

Ami a vásárhelyi iden ti tás szem pont já ból a leg fon to sabb nak tû nik, az a csõn des fel söbb ség tu dat, me lyet e két em ber min den nyi tott ság el le né re õriz ma gá ban – azok kal szem ben, akik vég re haj tot ták vagy passzí van néz ték az el le nü el kõ ve tett ig az ság ta lanságokat. Elfogadják õket szomszédjuknak, rokonuknak vagy földijüknek, kom mu ni kál nak, akár együt t is mû köd nek ve lük, de so ha sem fog ják õket egyen ran gú félként kezelni.

„Én úgy gon do lom, hogy ezök után, ahogy a Pali [M. néni elhunyt fér je – P. E.] mõszerven dõtt a mûl tért, én ezõkhõz az embõrõkhõz tar to zom. Na most itt Susánban [az a vá ros rész, aho vá M. néni né hány év vel ez elõtt be köl tözött ta nyá ról – P. E.] is jó ba va gyok mind õn ki vel, de va la ho gy azt ér zõm, hogy nem kezdõk új embõrõkkel.”

Elsõ ta pasz ta la ta im sze rint az egy ko ri gaz da csa lá dok ma élõ le szár ma zot tai meg ha tá ro zó tag jai a la kos ság ak tív, he lyi õn tu da tú ré szé nek. Így a fen ti hoz zá ál lás va ló színûleg to vább erõ sí ti az ak tív pol gá rok és a passzív la kos ság együt t mû kö dé sé nek paternalisztikus vonásait.

A lo ká lis iden ti tás fon tos ele me a táj vagy te le pü lés men tá lis képe vagy imázsa. Cséfalvay be szél az em be rek féjé ben élõ men tá lis tér kép rõl, amely az õket kö rül ve võ tér tu da ti le nyo ma ta (Cséfalvay 1990). En nek egyik fon tos ele me a te le pü lés ál tal al ko tott fi zi kai kör nyezet, mely a vá rosszo ci o ló gu sok szer interõ sen be fo lyá sol ja a la kos sok vi sel ke dé sét (Perlman–Gurin 1993: 103). A men tá lis tér kép to váb bi al ko tó ré szei a he lyi ha gy má nyok és szim bó lu mok, az ún. meg élt tér struk tú rái (Enyedi 1991). A la kó hely men tá lis képe a gazdasági és földrajzi adottságokkal legalábbis egyenlõ mérték ben be fo lyá sol ja a he lyi ek köz ér zetét, kö tő dé sét és ak ti vi tá sát, ezen felül kom mu ni kál egy – ál ta lá ban po zi tív – ké pet a kül vi lág felé, mint egy „el ad ha tó vá” te szi a

lokalitást. A mentális kép legfontosabb dimenziója a lokalitás nevének hallása vagy olvasása alkalmi váltottképzetek, a helyi öntudat, a migrációs stratégiák valamint a településsel foglalkozó sajtóés idegenforgalmi kiadványok.

A helyi véleményformálók identitásalkotó tevékenységének elengedhetetlen része a tudatos külső és belső kommunikációs szervezés és településmenedzsment. A helyi érdekeket képviselő elit felkarolja a helyi hagyományokat, ha szükséges újakat alkot és terjeszt el, amelyek szerencsés esetben beépülnek a köztudatba és továbbhagyományozódnak. Ilyen esetekben az imázs és a valóság kölcsönösen gerjesztik egymást (Povedák–Povedák 2003).

Vásárhely mentális képének két legfontosabb tényezője a föld és a gazdálkodás ill. a műveltség és a művészet hagyományai. A város máig őrizi földműves, állattenyésztő hagyományait, az óriási kiterjedésű határ és a tanyák meghatározó szerepét ját szottak – és bizonyos fokig azt is – a helyiek életében, a legtöbb embernek közvetlenül a mezőgazdasági termelés, és eleve nélbenük a paraszti életforma emlékezete.

A műveltség és a művészet hagyományának forrásai a még a 20. század közepén is alkotó paraszterselek (Szent 1985), az 1950-es betiltásukig szinte minden városrészen és tanyai kerületben működő s a kilencvenes évek elején részben újra ledőlvá só kö rök, valamint a Tornyai János festőművész által a 19. század végén alapított, máig is működő képzőművészeti alkotóhely, a vásárhelyi iskola – ill. ennek főuramai, a főtérnél álló Alföldi Galéria, a városnál fenn tartott alkotóház és műtermeslakások, a mártélyi művésztelep ill. az évenként megrendezett, országos jelentőségű Vásárhelyi Őszi Tárlat. A témáról nyilatkozó interjúalanyaim hangsúlyozták, hogy a művészi pályának van egy fajta presztízse a lakosság körében, miáltal az egy bizonyos mértékig érdekfeszítő és adakozóan viszonul alkotóhoz és alkotáshoz. Milyen tudatosult rátegennek az identitás elemek a magányos, művelt, tehetőségét elterjesztő értelmiségi, aki – mint tipikus vásárhelyi karakter – Németh László nyomán *csomorkányi figuraként* rögzült a helyiek tudatában.⁴

Hogy a művészi hagyomány milyen mélyen beletört a városképbe, arról álljon itt a városi múzeum nyugdíjazott igazgatójának anekdotája:

„... elterjedt, hogy ez valami féle módon egy ilyen művész város, ha úgy tet szik. Egyszer utaztam az autóbusszon Budapestre, és két, kicsit morós melós, akik idejöttek dolgozni, azok mondták: Az egyik Szentföldön állt, hogy na, le szállunk már? Nem, aszondja, majd Vásárhelyen, a művészvárosban.”

Olyan szerve sen beépült tehát a helyiek tudatába a város mentális képének ez az eleme, hogy még a városban csak átmeneti leg tartózkodó, a város kulturális életét felől nagy valószínűséggel nem tájékozódó munkások felé is kommunikálta a *művészváros* imázsát.

A helyi társadalmakat integráló tényező lehet az egyének kapcsolat hálózata (kikivel van kapcsolatban, milyen közös ségekbe jár stb.), a lakosok lokális kötődése (milyen a helyiek közérzete, mit jelent nekik a településhez tartozni), a helyi hagyományok erőssége, a közös múlt ismerete, a felekezeti, néprajzi vagy etnikai kö-

4 Aképporrása Csomorkány, a török korban pusztult falu romtemploma, mely magányosan és meghekentően áll, váratlanul kiemelkedve a hatalmas ki terjedésű vásárhelyi határsík földjéből.

zóság hez való tartozás, a település gazdasági ereje, mérete és funkciói, a földrajzi és regionális adottságok ill. a településen belüli és a szomszédos településekkel való együttműködések.

Kialakulhat helyi identitás a fenti integrált tényezők nélkül, csupán az egyénektudatos, önkéntes elhatározásából is. Érzékletes leírása ennek Stempowski tudósítása egy 19. századi kelet-európai jeleségről, ami megdöbbenőnek tűnhet a nemzeti hovatartozásátereendő tényként kezeledeurópai emberszáma.

„Szülőföldemen, a Közép-Dnyeszter völgyében a földbirtokosok lengyelül, a parasztokukránul, ahivatalnokok oroszul, odesszai kiéjtésel, a kereskedők jiddisül, az ácsok és aszta losok – lévén filipponok és óhi tük – oroszul beszéltek, novgorodi kiéjtésel, a sertészízlalók saját nyelvjárásu kat használtak. [...] A görögök oroszává váltak, olyan lengyelket is láttam, akik be léptek az Orosz Nép Szövetésébe. A ve gyes házaságokból még furcsább kombi nációk jöttek létre. – *Ha egy len gyel orosz nőt vesz feleségül* – mondogat tapám –, *a gyerekek mindig ukránok vagy litvánok lesznek.*” (Stempowski 1999:51–52, ford.: Pálfalvi L.)

A nemzet tudat kialakulásában jó pár évtizeddel elmaradó, tucatnyi felekezetet, nyelvet és etnikumot magukba foglaló nyugat-ukrajnai településeken a vallások és nyelvek sajátos túlélési mechanizmusai alakultak ki. Amikor egy valási vagy nyelvi közösség annyira meggyengült, hogy aki halás veszéye kezdte fenyegetni, akkor mindig akadt a településen néhány más hagyományú lakó, aki valamilyen okból, pl. az adott csoportértékeivel való azonosulása vagy saját közösséggel való konfliktus miatt el-sajátította és továbbörökítette a meggyengült nyelvi vagy felekezeti közösséget (Stempowski 1999: 52).

A közösség fejlesztés tudománya szerinthonasonló folyamat figyelhető meg napjaink települési közösségeiben is: A modernizáció nem érvéget a gazdaság, a társadalom és a politikai szférájában, hanem végül ki teljesedik a szémelyi ség modernizációjában. A modern közösségi ség forrása a képzett, tájékozott, autonóm, reflektív szémelyi ség tudatos önszerveződése. A modernizáló dottsze mélyi ség nembeleszületik a közösségbe, hanem megkeresi, megszervezi, magatartja életben (Vercseg 2004: 6). Ezáltal felértékelődik a lokális identitás formálásában a vélemény befolyásoló helyi tekintélyek és a helyi közösséget tudatosan építő lakópolgárok szerepe, akik új találkozóhelyeket, funkcionális tereteket és normákat alakítanak ki a zártságukat elveszített települések szétessett, felszabdalt terében, felismerik és ki mondják a helyi közösségre de kit, megalkotják és terjesztik a lokális identitást.

Sajátosan érvényesül a fent leírt, tudatos identitás választás egyes települési lakosok esetében, akik a helyben eltöltött éveik során „született” város helyi véváltak. Bár a városban is megkülönböztetik a köznyelv *tösgyökere vásárhelyieket és gyütmönteket*, több települési lakos való másszerint még is könnyen vásárhelyi véválhat az idegenben született ember. Ennek feltevése az, hogy a települési értékeket, vonzó elemeket feledezen fel a város életében vagy lakói ban, és hazájának választva a várost, cselekvően azonosuljon azokkal. A hely történésszávaival:

„A gyütmönt embereket fönn tartásokkal, bizalmatlanul fogadjuk, de ha azonosulásalértékteremtéssel bizonyították a városhoz való kötődésüket, tapasztalhatják befogadó képességünket.” (Szent 2003b: 8)

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban a lokalitás világméretű felértékelődését a globalizáció következményeként, az érdekiértésről szóló helyi társadalmak válaszként értelmeztem. További kutatás tárgya lehet, hogy a lokalizáció alternatívája vagy in tegrans része-e a kiakult globális világszervezetnek. A téma szakirodalma és hódmezővásárhelyi társadalomvizsgálatom kezdeti tapasztalatairátámaszkodva megállapítottam, hogy

- (1) a lokalitás felértékelődése világméretű folyamat, melynek motorja a helyi társadalmak spontán szerveződése, érdekérvényesítési törekvése;
- (2) a napjainkra jellemző nyitott lokalitásban a helyi társadalom nem azonos a teljes lakossággal, hanem csupán annak aktív, helyi öntudatú lakópolgárai alkotják;
- (3) a minden lokalitásra egyedi jellemző helyi identitás legfontosabb elemei a minden nap község életmódja, a helyi hagyományok, az összetartozás, a sorsközösség és a település menedzselése;
- (4) a helyi identitást minden más tényező nélkülőben befolyásolhatja a helyi társadalom identitásalkotó tevékenysége;
- (5) empirikus helyi társadalomkutatásom elsődleges tapasztalataira mutatnak a hódmezővásárhelyi társadalom paternalisztikus jellegére.

IRODALOM

- A. Gergely A. (1993): *Urbanizált méhkas avagy a helyi társadalom*. Budapest: MTA PTI–Akadémiai.
- Ankerl G. (2000): *Nyugat van, Kelet nincs: értől az Óceánig*. Budapest: Osiris.
- Appadurai, A. (2001): A lokalitás természetese. *Régió*, 12(3): 3–31.
- Bauman, Z. (2002): *Globalizáció: a társadalmi következmények*. Budapest: Szukits.
- Bocsi V. (2005): *Nonstop-társadalmak születése?* MS. Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program Archívuma.
- Bojár L. (2002): *Magyarország és a globalizáció*. Budapest: Osiris.
- Böhm A. (2002): *Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés*. Budapest: Agroinform.
- Bourdieu, P. (1985): Az identitás és a reprezentáció: a régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1(1): 7–22.
- Cséfalvy Z. (1990): *Térkép a fejünkben*. Budapest.
- Cséfalvy Z. (2004): *Globalizáció*. Vol. 1-2. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Enyedi Gy. (1991): A lokalitás szerepe a modern társadalmakban. *Juss*, 4(4): 29–33.
- Erdei F. (1971): *Város és vidék*. Budapest: Szépirodalmi.
- Fukuyama, F. (1994): *A törtenelvége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Giddens, A. (2000): *Elszakadt világ: hogyan alkítja át életünket a globalizáció?* Budapest: Perfekt.
- Hajdu G. (2002): *Az olvasókör városa: városi helyi körök, 1945–2000*. Hódmezővásárhely: Marker–Hódmezővásárhely MJV Önkormányzata.
- Heit G. (1985): Kis- és közepes városi szellemi élet. *Kultúra és közösség*, 12(6): 54–75.
- Hamilton, F.E.I. (1999): A globalizáció és a lokális gazdasági fejlődés. In: Nemes Nagy J. (ed.): *Helyek, tegek, régiók*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 87–101.

- Huntington, S.P. (1999): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa.
- Joó R. (1988): *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest: Gondolat.
- Keyfitz, N. (2003): *Vannak-e ökológiai korlátai a népesedő vidéknek?* In Lányi A. ed.: *Természet és szabadság: humánökológiai olvasókönyv*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet–Osiris, 203–217.
- Kiss L. (1964): *Vásárhelyi kistűkör*. Budapest: Magvető.
- Köszegfalvi F. et al (1998): *Vásárhelyi almanach: városismertető és kicsoda Hódmezővásárhelyen 1997*. Hódmezővásárhely: Németh László Városi Könyvtár–Servió Bt.
- Lefebvre, H. (1974): *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.
- Mórász A. (1996): *Mit je lent Önnek a Vásárhelyi ség?* In Terjú Nagy Vera néprajzku-tatóval. *Vásárhely és Vidéke*, 1996. november 9: 5.
- Mumford, L. (1985[1961]): *A város történelemében*. Budapest: Gondolat.
- Patak F. (1987): *Identitás, személyiség, társadalom: az identitáselmélet vitatott kérdései*. Budapest: Akadémiai.
- Perlman, R.–Gurin, A. (1993): *Közösség-szervezés és társadalmi tervezés: szemelvények Robert Perlman–Arnold Gurin Community organization and social planning c. könyvéből*. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete.
- Polányi K. (1986[1955]): *Szabadság és technológia*. In Polányi K.: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom: társadalomfilozófiai írások*. Budapest: Gondolat, 259–269.
- Povedák K.–Povedák I. (2003): *A Pusztamérgek-képváltozása a sajtóban*. In Pusztai B. ed.: *Megalkotott a gyománnyok és falusi turizmus: A pusztamérgesi eset*. Szeged: JATE Press, 53–57.
- Soós G.–Bártfai Zs. (2005): *He lyi de mokrácia a megyei jogú városokban*. www.ekint.org/tanulmanyok/hdmjv/in dex.html 2005. szeptember 29.
- Stempowski, J. (1999): *A Dnyeszter völgyében*. In Stempowski, J.: *Esszék Kasszandrának*. Budapest: Orpheusz, 51–64.
- Szabó G. (2004): *A decentralizált világrend eszméje és a globális irányítás realitásai*. *Politikatudományi Szemle*, 13(3): 41–57.
- Szakál Gy. (1993): *Tájak, települések képe az embe rek tudatában*. *Comitatus–Önkormányzati Szemle*, 3(5): 39–43.
- Szenti T. (1985): *Paraszttalommások: gazdák emlékezése Vásárhelyről*. Budapest: Gondolat.
- Szenti T. (2003a): *A tanya lakók lelki egészsége*. *Hitel*, 16(6): 47–63.
- Szenti T. (2003b): *Vásárhelyi emlékeim*. Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely MJV Polgármesteri Hivatala.
- Tocqueville, A. de (1983[1830]): *Ademokrácia Amerikában: Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- Varga Cs. (2005): *A lokalitás esélyei*. www.inco.hu/inco3/kozpont/cikk1.htm 2005. február 4.
- Vercseg I. (1999): *Kistérségi fejlesztés a Mecsek alján*. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete.
http://www.adata.hu/_Kozossegi_Adattar/dokument.nsf/0/db97b0d76b7c0b4fc12568a900764ea0?OpenDocument 2005. október 27.
- Vercseg I. (2004): *Közösségfejlesztő leckék kezdőknek és haladóknak*. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete.

KÖNYVEK

VALLÁSIKÖRKÉP

Barangolás Török Péter *Magyarországi vallásikalauz 2004* című könyvében

HEGEDŰS Rita

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: rita.hegedus@uni-corvinus.hu

Török Péter: *Magyarországi vallásikalauz 2004*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.

Há megkérdezik, valószínűleg minden gimnazista fújja, melyek ma Magyarországon a leggyobbegyházak. Katolikus, református, evangélikus. Tíz és ötvenszázalék közötti az ismertség – azaz a felnőtt népességből ilyen arányban tudják őket fejbe megnevezni – továbbá hét egyháznak, vallási közösségnek, száztalán a legkevesebb 6,4 százaléka (Tomka 2000: 34–37). De vajon tudunk-e ennyitől többet ezekről a közösségekről? Tudjuk-e, honnan jöttek, mit tanítanak, hogyan épülnek fel szervezeteik? Kit kell megkérdeznünk, ha érdeklődünk, hol találunk további információkat?

A *Magyarországi vallási kalauz 2004* című könyv arra a feladatra vállalkozik, hogy – amint címe is, kétségtelenül az első ban is jelzi – mint egy kalauzként melénk szegődjön a Magyarországon működő vallási közösségek megismerésében. Lényegében tömör bemutatását adja az országban létező összes bejegyzett egyháznak. Ez a vállalkozás – akár csak egy úti könyv esetében – hálátlan, mert mindig lesznek olyan látóvalók (itt: közösségek), amelyek valamiért ki maradnak a kötetből, vagy mint olyan ismertetések, amelyek nem nyelik el mindenki tetézését. Az adatgyűjtés minden esetben igyekezett mindkét nehézség ellen védekezni: magukat a közösségeket keresték meg kérdéseivel, azáltaluk is átnézett megjelentetés előtt az anyagot.¹ A mű maga nemében páratlan: ilyen részletes képet az összes Magyarországon létező vallási közösségről nem volt még a kezünkben munka. A döntés hozóktól kezdve a vallást tudományosan tanulmányozókon át azokig a „hétköznapi” emberekig, akik pusztán kíváncsiak egy-egy vallási csoportra, mindenki hasznosul foroghatja a könyvet.

A kötet mögötti tudományos kutatás igen széles körű volt: a szerző egyetemválasztási dományi tanszékének felekezeti kutatásait is bevonva, a kérdőívet állították össze, in-

1 Más kérdés, hogy voltak, akik nem vállalkoztak az interjúra, illetve nem minden egyház volt elérhető, egyesek többször (többnéven) regisztráltak magukat, vagy nem töltötték magukat, holott nem működnek, így összesen 68 közösséget ért el a kutatás. A többiről csak a hivatalos nyilvántartásban megtalálható adatokat tudjuk közölni a kötetben.

terjüket készítették az általuk elért összes kisegyházzal, s ezek segítségével felépítettek egy számtató gépes adatbázist. Hosszas vitákon érlelték szempontjait, s ezekről jó néhány konferencián beszámoltak. Mind a bevezető tanulmány, mind az adatár Török Péter munkáját dícséri: ő írta a szöveget, s ő volt az anyaggyűjtés szervezője, veze tő je, va la mint ő ál lí tot ta össze az adat tá rat.

Na de üs sük fel a könyvet, „barangoljunk” – a szerző-szerkesztők kívánáságra szerint! Először is ke res sük meg a „tér ké pet”! Ez ese tünk ben a tar ta lom jegy zék, ami ből meg tudjuk, hogy rész le tes hasz ná la ti út mu ta tó is se gít sé günk re fog szol gál ni a ke res g é lés ben, va la mint ho gy az adat ár á bé cé rend ben² tar tal maz za az egy há za ka, és ho gy – saj ná la to s mó don – nem tar to zik mu ta tó a könyv höz.

Aho gy az út mu ta tó ből is ki de rült, meg kö ze lí tő leg 130 kö zös ség ről tar tal maz ada to kat a ki ad vá ny. Ha vé gi g ol vas suk a ne ve ket, ta lán az első, ami a sze münk be öt lik, ho gy há ny fé le kép pen ne ve zik meg ma gu kat: az egy há zon túl elő for dul a gyüle ke zet, a kö zös ség, a rend, a misszió ki fe je zés. Az is meg ál la pít ha tó első rá né zés re, ho gy a kö zös sé gek töb b sé ge alig-alig is mert. Ki tud ta pél dá ul az elött, ho gy for gat ni kezd te e ki ad vá nyt, ho gy lé tezik „Békesség Egyháza”, „(A) Forrás Egyháza”, „Krisztus Budapest Egyháza Közösség”, „Lélek Egyház”, „Myrai Szent Miklós Keresztény Egyház”, „Négyszegletű Apostoli Hitnemzetközi Egyház”, „Shalom Nyitott Bibliái Gyülekezetek” vagy „Idegen, Fejlettebb Intelligenciákban Hívők Közössége Egyház”? Látható, ho gy a kö zös sé gek töb b sé ge va la mi lyen mó don a ke resz té ny ség hez kö tőd ik, de meg le pő en sok budd his ta és hin du (ere de tû) kö zös ség is gyö ke ret vert már nálunk,³ és akad jó né há ny ezo te ri kus, New Age tí pu sű „egy ház” is⁴.

Ha a tá vo li is mer ke dés után el lá to ga tunk a kö zös sé gek lap ja i ra is, a be ve ze tés ben em lí tet tek nek meg fe le lő en tal ál ko zunk rész le tes le í rás sok kal, szűk szá vú, formális vá la szok kal és a nyil vá nos ada tok pusz ta fel so ró lá sá val, se z utó bi a ke se tén zá ró jel ben

- 2 Az általános elterjedt gyakorlatszerint a név elős kifejezéseket a név előutánkövetkező első tartalmasszó szerint soroljuk ábécérendbe, itt azonban nem ezt az eljárást követtük. Ennek főgyelmen kívül ha gyá sa csak azért je lent gon dot, mert mu ta tó hí ján az em ber a tar ta lom jegy zék sze rint ke resi az ál ta la is mert kö zös sé ge ket, s bossz an ko dik, ami ko re l ső re nem ta lál ja va la me ly i kü ket. Eh hez ké p est pi cit mu lat sá gos, ho gy arra vi szont fi gyel tak könyv ol vas szer kesz tő je, ho gy ak ku rá tu san min de nütt az igen csak ne héz kes „elektronikus le vél-cím” sze re pel jen a bár ide gen, de min de nütt hasz nált és *A magyar helyes írás szabályai* sze rint is is mert „e-mail cím” ki fe je zés he lyett. (To vá b bi túl zott pre ci zítás nak – s a ma gyar helyes írás gyakor lá tá val szem ben ál ló nak – tû nik a ka to li kus egy ház és az isz lám nagy kez dő be tûs írás mód ja a be ve ze tő ré sz ben, hi szen itt nem egy-egy sze re zet hi va tal os meg ne ve zé sé ről van szó, ha nem egy köz is mert in téz mé ny, il let ve val lás ál ta lá nos em lí té sé ről, ha ez a faj ta írás mó dan gol szá sz hatás ra sa jnos kezd is el terjed ni.)
- 3 Találomra szemeztetve a nevek ből ide tartoznak „A Tan Kapuja Buddhista Egyház”, a „Buddhista Misszió – Magyarországi Árya Maitreya Mandala Egyház köz ség”, a „Kar ma Decsen Ő zel Ling Ti b eti Buddhista Közösség”, a „Magyarországi Csan Buddhista Közösség”, a „Magyarországi KRISNA-tudatú Hívők Köz sé ge”, a „Ma gyar or szá gi Xuyun Buddhista Chan Köz pon ti Egy ház”, a „Ma gyar Vaisnava Hin du Misszió”, az „OM Vishwa Guru Deep Hin du Mandir Mahaprabhuji, a Vi lág min den ség Gu ru ja Hin du Val á si Kö zös ség és Szel le mi Is ko la”, a „RIME Tenzin Segrup Ling Rime Buddhista Centrum”, a „Szangye Menlai Gedün, Gyó gyí tó Budd ha Kö zös sé ge” és a „Vishwa Nirmala Dharma Magyarországi Közössége”.
- 4 Amá rem lí tett „Idegen, Fejlettebb Intelligenciákban Hívők Közössége Egyház”-on túl ide tartoznak például – neve alapján – rögtön az első tétel: „A Fény Lovagjai és Test vé ri ség é nek Egy há za”, vagy „A Meta fi zi kai Ha gy o má ny Egy há za”, az „Ezo te ri kus Ta nok Egy há za, a Szent Ko ro na Egy há za”, a „Ma gyar Bo szor ká ny szö vet ség”, az „»ANKH« az Örök Élet Egy há za”, a „Kelta-Wicca Ha gy o má ny ör z ök Egy há za”, az „Ős ma gyar Tál to s Egy ház”.

összes, bejegyzettegyházról, elmondhatom, hogy magam vallás szociológiai átktatva megjele né se óta ha szon nal for ga tom, s hasz ná lom hall ga tó im mal együtt is a gyűjteményt.

IRODALOM

Tomka M. (2000): Felekezeti különbségek közvéleményben. In Szabó L.–Tomka M.–Horváth P. (szerk.): „...és akik mást hisznek?” Budapest: Balassi.

AGYORSJELENTÉSTŐL A TUDOMÁNYIG

KAPITÁNY Balázs

KSH, Népeségtudományi Kutatóintézet
H-1119 Budapest, Andor u. 47–49.; e-mail: kapitany@mailop.ksh.hu

Tóth István György: *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Budapest: Század vég Kiadó–Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, 2005.

Hány szegény él ma Magyarországon? Hány alkoholist? És szingli? A háztartások hány százaléka csatlakozik az internetre? Mekkora is a Gini-mutató? Három vagy négy órát tévézik-e 'a magyar' naponta? Nőtt-e a migrációs potenciál az EU csatlakozás után? Az általános közlekedési munkanélküliségi ráta-e a 'helyes adat' vagy az általános közlekedési?

Az empirikus társadalomtudományi leírás alapja a társadalomstatisztikai adatok gyártása, a mennyi az annyi kérdésre való válaszolás. Az empirikus társadalomkutatók egy jelentős része 'adatszolgáltatóként' dolgozik ma Magyarországon, vagyis olyasvalakiként, aki képes a finanszírozók és a közvélemény által hasznosnak, lényegesnek és objektívnek elfogadott információk szállítani a társadalom valamely szegmenséről.

Ez a helyzet csupán akkor válik ki csitbi zonytalan ná, ami kor egy té má ban több egymástól független vizsgálat is zajlik és ezek eredményei oly mértékben eltérnek egymástól, hogy ez már a laikusok számára is fel tű nő. Erre a leginkább szem előtt lévő példapersze a politikai közvélemény-kutatások esetlegesen egymástól jelentősen eltérő eredményei, de több más ilyen terület is van a szegény ségtől a jövedelme ken át az internet-penetrációig.

Az 'objektív' adatok 'gyártásának' ez a rendszere persze önmagában nem rossz – és így működik a legtöbb országban – de az empirikus szociológia, mint tudomány hatékony működésének ez a rendszer nem garanciája, csupán szükséges előfeltétele. (Azért elő feltétel, mert ez a rendszer szolgálja a survey-elemzésekhez szükséges – egyébként igen költségesen elő állítható – adatbázisokat.) Annak, hogy az adatgyártásra épülve valóban tudományos igényű empirikus szociológiáról beszélhessünk, még további feltételei lennének.

Először is ilyen feltétel, hogy pusztán adat közlé sen (mennyi az annyi kérdé sen) túl, ezekre épülve nagy szám ban és meg fe lő szín vo na lon va ló di fel dol go zá sok, elem zé sek ké szül je nek. Elem zé sek, am e lyek a szak i ro da lom és az ed di gi ered mé nyek is me re té ben el mé le ti me ga la po zás ú hi po té zi se ket fo gal maz nak meg, tesztel nek. Elem zé sek, am e lyek el mé le ti me ga la po zott sa gu kon túl az al kal ma zott adat fel dol go zó mód szere ik ben túl lép ne ke z egy sze rű ke szet met sze ti le í rá son, fo lya ma to kat, oko kat hát té té nye ző ket ku tat nak. Elem zé sek, am e lyek ben az adat gyű jtés sor án al kal ma zott mód szert ani dön té sek hatá sa nak vizs gá la ta va ló ban meg törté ník, va gy is leg alább aku-

tató tisztában van azal, hogy valójában mekkora is lehet adatai minta vételei hibája, milyen hatással lehetett, hogy 'a' és nem 'b' típusú kérdést tettek fel stb.

Mind erre a hosszú – és kis sérend hágyó – bevezetőre azért volt szükség, hogy felvázoljam azt a keretrendszert, amelyben véleményem szerint értékelni érdekes Tóth István György Jövedelemeloszlás című könyvét, amely 2005-ben a Század végkiadó és az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság közös 'csíkoskönyvek' sorozatában jelent meg.

Tóth István György ugyan is a Tárki vezér igazgatójaként, az egyik legjelentősebb hazai 'adatgyár' vezetőjeként, a közvélemény szemében a hazai szociológia egyik fontos 'adatszolgáltatója'. A szerző azonban ebben a könyvében ismét kísérelte tenni arra, hogy túl lépjen ezen az adatszolgáltatói szerepen és a rendelkezésre álló – egyébként irigylésre méltó mennyiségű és minőségű – adatokból tudományos teljesítményt hozzon létre.

A vizsgált téma – a jövedelmi egyenlőtlen ségek, változásai, okai és következményei – azon kevés társadalmi témák közé tartozik, amely érdeklít a társadalmi változást. Ráadásul a jövedelmi egyenlőtlen ségek témaköréhez többben is közzölnek adatokat, és az ezen a téren a legfőbb 'konkurensnek' számító Központi Statisztikai Hivatal adatai közzölvi szonyban sincsenek a Tárki adataival.

A következőkben azt vizsgálom meg, mennyiben sikerült a szerzőnek művében:

- A) Túl lépnie a pusztán adat közlésen az elméleti háttér, problémák felvázolásának irányába (Miért is érdekes a társadalmilag a vizsgált kérdés?)
- B) Az alkalmas zott elemzési mód szerekségével mennyiben lép túl a szerző a kapott eredmények egyszerű leírásán? (Mi a jelenség oka? Mik a változás trendjei?)
- C) Milyen mértékben mutat rá ez adatak mögött meghúzó dó mód szer tani döntések jelentőségére?

A) ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

A könyv első mintegy száz oldal a az 'elméletek és feltevések' címet viseli. Ez a meggyőző terjedelmű azon ban csatlóka, mert ebben a részben kerültek olyan témák is, mint például a jövedelmi egyenlőtlen ség mutatók ismertetése stb.

Ebben az elméleti részben válik igazán nyilvánvalóvá, hogy a könyv valóban a közgazdaságtan, a (társadalom)statisztika és a szociológia határterületén mozog. Az elméleti megközelítés leginkább közgazdaságtani szempontból történt meg. Érezhető, a szerzőt nem kísértette meg a vágy, hogy a jövedelmi egyenlőtlen ség kapcsán belekeveredjen a szociológiai klasszikus kérdésébe: az egyenlőtlen ségek a társadalmi szerkezet hasznos és szükséges és szerves alkotóelemei-e (strukturalista-funkcionalista paradigma), vagy alapvetően a valami féle ki zsákmányolás, jogtalan hasznoszerzés következményei-e (konfliktuselméleti megközelítés). Eme két paradigmát egy-egy bő bekezdésben megemlítve kétségét hangoztatja, vajon „operacionalizálhatóak-e” ezek az elméletek – vagyis az empirikus kutató számára egyáltalán nyújthatnak-e segítséget.

Ha sonlóan gyorsan és felületesen tekintünk át a jövedelmi-eloszlás központi elméletét (emberi tőke elmélet, stb.), majd egy némi képp váratlan ki térből foglalko-

zik a politikai filozófiái berális új jate remtőjével Rawls-szal. (anélkül, hogy kitérne a Rawls-i felfogást vitató 'szociológusibb' megközelítésekre.) A jövedelemkülönbségek értékelése című fejezetben olyannyira a szerző olyannyira hűségesen 'támaszkodik' saját 90-es évek elején megjelent tanulmányaira, hogy még a rendszerváltáselőtti (!) adatfelvételek eredményeire alapozva vázolja azt, hogy milyen is a magyar állampolgárok 'jogos' és 'jogtalan' egyenlőtlenségekről alkotott nézete. (37. oldal). Ez főleg annak fényében értelmezhető, hogy mint egy két száz oldalalal később akönyv – igen érdekes – utószáiban váratlanul ismét visszatekint a jövedelem egyenlőtlenségek laosságiról a keletkező problémájára – de itt már lényegesen frissebb adatokat ismertet. Az olvasó óhatatlanul valamiféle szerkesztési malőrre gyanakszik. Szerencsére akönyv más része in nem érintik ennyi re sem a saját korábbi művekből való építkezés, illetve akönyv felépítése logikus rendet követ.

Az azonban az elméleti bevezető szociológiai nagyelméleteitől és kérdéseitől való ódzkodással ellentétben még sem lehet állítani, hogy akönyv a szociológiai elméleti jellegű megközelítéseket teljesen elhanyagolná. Egyes elemzéseket ismételt en felbukkanak – például az emberi tőke elméletéhez, vagy viszonyítási csoport elméletéhez kapcsolódó elméleti hivatkozások, elméleti megalapozottságú hipotézisek. Különösen érdekes azok a pontok, ahol a szociológia és a közgazdaságtan elmélet e it szin te egy más sal kon kural va, együtt működve használja fel a szerző az egyes je len ségek magyarázatára. Anak vizsgálatakor, vajon mi értékeli az emberek nagyobb mértékűnek az egyenlőtlenségek növekedését a valószínűságnál, a magyarázatok között például épp úgy felbukkan a mertoni vonatkozástási csoportok elmélete, mint a közgazdaságtan relatív jövedelem-elmélete.

Az azonban tény, akönyvben nincsenek kihasználva azok a lehetőségek, amelyek a szociológiai közép szintű és nagyelméletei jelelhettek egy a jövedelmi egyenlőtlenségekkel foglalkozó empirikus munkaszámára.¹

B) ELEMZÉS MÓDSZEREK

Az alkalmazott elemzési módszerek vizsgálatakor egy értelmezhető műen pozitív kép. Akönyv gerincét alkotó, mint egy 120 oldalnyi terjedelmű második részben (Adatok és értelmezések) a szerző rendelkezésre álló igen nagy mennyiségű adatot ele gán san és ügyesen ismereti, és nem csak ismereti, hanem értékelési elemzi is. A második rész első két fejezetében (akönyv 4. és 5. fejezet) a leírás, míg az azt követő három fejezetben és az utószóiban az elemzés domínál.

A felhasznált adatok perspektívája az, ami különösen értékes teszi a leíró részt. A hazai szociológiai elemzésekben mind máig ritkán terjed túl az ország határon, illetve még ritkábban nyúl vissza 'régi' (értsd tíz év nél régeb bi) adatokhoz. A 90-es évek hazai jövedelem egyenlőtlenségi viszonyai egészen más perspektívákba kerülnek, ha az idő sort 1960-ban kezdjük (151. oldal), vagy ha az össze hasonlításba más európai (sőt Európa kívüli) államokat is bevonunk (155. oldal).

1 Közgazdaságtan szempontból lásd Molnár György recenzióját, *Közgazdasági Szemle*, 2005 júli–augusztus: 785–789.

Azelemzésáttekintiaszociálpolitika hatásátajövedelmi egyenlőtlenségekre, a jövedelem egyenlőtlenséget meghatározótényezőketés az egyes társadalmi csoportok elhelyezkedésétaz egyenlőtlenségi rendszerben.

Azelemző rész egy felelő érte tően, korrek tül iga zol egy sor olyan állítást, amelyek alapvető információkat jelentenek, és elfogadottak kellenének, hogy legyenek – de nem azok sem a szakmában sem a nagyobb nyilvánosságban. A következőkben a könyv három ilyen állítást emel né m ki:

- A hazai jövedelem egyenlőtlenség nemzetközi összehasonlításban nem hogy kiemelkedőnek nem tekinthető, de még lényegesen alacsonyabb is, mint az a hasonló fejlettségű országokban jellemző értékek.
- A szociálpolitikai jellegű intézkedések célzottaságánőtta 90-es években.
- Az idősek szegénységigokkáza tálag alatt i.

Furcsa, de – részben pedagógiai és ismeretterjesztő célból – mind máig fontos és lényeges ezt is méltó és méltó írni, igazolni a fenti megállapításokat, mert a közvélekedést az 'elszabaduló egyenlőtlenségek' a jómódúakat támogató szociálpolitika, az elszegényedő nyugdíjasok képe uralja. A könyvnek ez a része – ha hasonlóan a módszer tanítható – se gédanya gó tje lenthet az oktatásban.

Azelemző rész más felelő a már korábban széles körben is merített fenti eredmények mellettsaját számítások alapján megerősít is mert, de újdonságértékű eredményeket. Ilyen a kor-ke re set pro fi lok rendszer váltás utáni átrendező intézkedések kérdése, vagy ide tartoznak a szegénység bekerülést meghatározó tényezőket is merített logisztikus regressziós modellek eredményei.

Har mad részt a szerző elemző részben több újdonságértékű eredményre jut, elsősorban a jövedelem egyenlőtlenség mögött álló hatótényezők ismertetésekor (7. fejezet). A vertikális társadalmi egyenlőtlenségek átstrukturálódása az igen lényeges szociológiai kérdés, mert meghatározza mind a társadalomszerkezetet, mind a mobilitáskutatás kérdés feltevéseit. A könyv vonatkozó fejezete erre az alap kérdésre próbál választ adni, hiszen a jövedelem egyenlőtlenség meghatározásában egy nagyobb szerepet játszó egyenlőtlenség tényezőknek a szerepét lemszerűen felkelenehogyer tke lődjön a társadalomszerkezet meghatározásában.

Tóth István György eredményei szerint a rendszerváltás első szakaszát (1987–1992) követően, (amely szakaszban az egyenlőtlenségek növekedésének oka elsősorban a háztartások munkaerőpiaci polarizációja volt,) 1992 és 1996 között „az egyenlőtlenségek továbbra is jelentős növekedését leginkább az iskolázottsági szintek közötti egyenlőtlenségek növekedése magyarázta” (204. old.). Sőt, a 1987 és 2003 közötti időszak összeségében az egyenlőtlenségeket magyarázó tényezők közül leg nagyobb arányban a háztartásfő iskolázottságának magyarázó ereje nőtt. Az iskolázottságnövekedés szerepét lemszerűen össze függ a háztartásfő korcsoportjával, a jövedelmi differenciálódás a fiatal háztartásfővel rendelkező háztartások esetén (iskolai végzettség szerint) és főfokú háztartásfőcsaládokban (korcsoport szerint) különösen nagy jelentőségű volt.

Az iskolázottság felértékelődő jelentőségét a szerző három tényezőre vezeti vissza, egyfelől megszűntek a re latíve túlfizetett, alacsony iskolázott munkaerő igénylő munkát. “Más felelő a munkapiac benn maradó közt felszabadult az a szocializmusban mes ter sége sen fenn tartott korlát, amely a szellemi típusú munkákat alulér-

tékel tette, a fizikai munkákat pedig túlértékeltette.” (194. oldal) Harmadrészt bizonyos ma gas képzett sé get igény lő szak mák ban hi ány ala kult ki.

A társadalmi szintű jövedelem egyenlőtlenségek növekedésével párhuzamosan az egyetársadalmi csoportokban általában nőttek a csoporton belüli jövedelem egyenlőtlenségek. Általában, de nem mindig. Ha a háztartás fő alapfokú végzettségű, ha 60 év feletti, vagy ha nyugdíjas, akkor a csoporton belüli egyenlőtlenségek nem nőttek, ha a háztartás fő inaktív, három vagy több gyermeket nevel vagy cigány akkor egyenesen csökkennek. Va gyis az előző csoportok esetén re latív, míg az utóbbiak esetén im már abszolút értékben is homogenizációról beszélhetünk. Persze lényeges, hogy ez a homogenizáció a társadalmi átlaghoz viszonyítva mi lyen szinten kö vet ke zett be. Míg az iskolázatlanok, a sokgyerekes és ro mák homogenizációjáról jövedelmi pozíció mel lett kö vet ke zett be az idő sek, az inaktív ak és a nyug dí ja sok re la tív hely ze te ja vult 1987 és 2003 kö zött.

A könyv az adat elemző részében képes volt túllépni az egy szerű le írá son, rész ben meg győ ző en iga zol va olyan alap ál lí tá so kat, ame lyek el fo ga dot tak kel le ne, hogy le gy nek, rész ben rá mu tat va bo nyo lul tabb össze füg gé sek re is.

C) MÓDSZERTANIKORREKTSÉG

Végül a módszertani korrektség és a lehetőség szempontjából érdekes át tekinteni a művet. A szerző mind könyvének második fejezetben, mind egy több mint húsz oldalas függelékben részletesen foglalkozik a kutatás közben meghozott módszertani döntések következményeivel. Ennek keretében részletesen szól egyfelől az adatokat terhelő mintavételi és nem mintavételi hibákról, másrészt a méretgazdaságossági feltevések (ekvivalenciaskálák) hatásairól, (ideértve a személynél vagy háztartás alábbi megközelítést is), harmadrészt pedig a különböző egyenlőtlenségi mutatók alkalmazásának következményeiről.

Ez a módszertani rész több szempontból is na gyon lé nye ges.

Ha zai vi szo nyok kö zött - saj nos - rit ka mó don de mon strál ja, ho gyan kel le ne min den eset ben szem be sí te ni az ol va sít az zal, hogy a ki jött ered mé nye ket mi lyen nagy mértékben határozzák meg a módszertani döntések. Az ekvivalencia-skála meghatározásának függvényében például módosul annak visegrádi országok egyenlőtlenségi sorrendje, vagy a különféle háztartástípusok szegénységi kockázata. A jövedelem egyenlőtlenségi mutatók ki választása meghatározhatja azt, hogy egy periódusban növekvő vagy csökkenő egyenlőtlenségeket mérünk, ráadásul ez a ‘csökkenés’ vagy ‘növekedés’ az esetek jelentős részében a hi bázis ra be lül van.

Különösen értékes, hogy a szerző a módszertani döntések hatásainak bemutatásán túl rámutat a döntések ideológiai meghatározottságának („normatív statisztika”) kérdésére is. Para dox mó don ma guk a fent em lí tett me rő ben tech ni kai jel le gű nek tűnő módszertani döntések következményi igazolják a leggyértebbben a szerzőnek azta figyelmeztetését, mi sze rint “néz zünk szem be az zal, hogy a tár sa da lom ra vo nat ko zó jóléti, értékelő megállapítások esetében szintedefiníció szerint ke vered nek az elem zés pozitív szempontjai a normatív megállapításokkal. A deskripció és a preskripció össze ga ba lyo dá sa még a sta tisz ti ká ban is tet ten ér he tő. Ezért nem árt, ha ... igyekszünk nyil ván vá ló vá ten ni a po zi tív elem zé sek nor ma tív korlátait” (39. oldal.).

De épp ez az a pont, ahol eljutottunk a két szociológusi szerep – a ‘megmondóemberi’ és a kutatói összeegyeztetésének határáig. Míközben nem csak elméletben, de az empirikus szociológiai gyakorlatában is minden elemzés készítésekor szembe kell (vagy kellene) nézni ezekkel a normatív korlátokkal, a ‘megmondóemberi’ szerep sikeres működtetésének ezzel szemben éppen feltétele, hogy az ideológiafüggetlen objektív adatokra vágyó szakmán kívüli ‘megrendelők’ és ‘felhasználók’ elől ezek a korlátok lehetővé tegyék a rejtve maradókat. Ezzel az elmentmondással itt most nem foglalkozva megállapíthatjuk, hogy összességében a szerző könyvében sikerrel felelt meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket egy tudományos igényű publikáció elé támasztunk. A megszületett könyv több szempontból is sikeres vállalkozásnak tekinthető, hasznosító, mind a kutatók számára, mind az oktatásban.

ABSTRACTS

Mária Neményi–Judit Takács

CHANGING FAMILY – CHANGING FAMILY POLICIES

This article presents the findings of a qualitative research project which aimed to map out the political evaluations and the social effects of the changing concept of family and the changing forms of family life. By interviewing political and economic decision-makers we intended to highlight the goals and the motives of the different family policy approaches, the characteristic features of the family concepts reflected by the policy-makers' decisions, as well as the relationship between state family policies and labor market policies on the one hand, and equal treatment expectations concerning both genders, on the other. On the basis of interviews conducted with ordinary people we examined how much people's lives are practically influenced by the family policy measures introduced by the political and the economic decision makers. According to our findings the two different categories of respondents saw specific family policy issues in different ways – however, their interpretations of family policy as a whole were rather convergent. The importance of providing equality of opportunity for men and women, increasing the female employment rate, acknowledging the plurality of family lifestyles, reconciling work and family life – being European expectations as well as conditions of a worthy life – seemed to be overshadowed by the demographic issues of fertility and procreation.

Benedek Kovács–Zoltán Gálig–Réka Vályi

WHY DO FAMILY DOCTORS (NOT) SIGNAL? OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS OF THE COLLABORATION BETWEEN FAMILY DOCTORS AND SOCIAL SERVICE PROVIDERS

Public health and social welfare subsystems are principally linked together by mutual interest in the basic care of elderly people. Family doctor services are parts of the social signaling system that promotes revealing unprovided needs. On the other hand, taking indigents into social care would make considerably easier the work of family doctors. As a consequence of this family doctors' signaling should be a general practice everywhere. But social specialists experience the contrary. In order to explain the difference between the unity of interest in principle, and the weak collaboration in reality, a theoretical model was elaborated and tested empirically. We have found that social service providers' preferences are not evident for family doctors, therefore, their willingness to signalize depends on their opportunity of obtaining information.

György Jóna

**ON THE GROUP IDENTITY OF THE JEWISH YOUTH IN DEBRECEN
– IN THE LIGHT OF JEWISH ETHNICITY**

This article examines the new, alternative assimilation strategies among the Hungarian Jewish ethnicity after the decade following the II. World War. As a hypothesis, the author assumes that the Jewish forms its integration (formerly assimilation) strategy according to the substantial elements of the internal, latent structures of its identity (Taylor 1996). The study describes the realization of this new identity frame emerging after the regime change among the Jewish Youth living in Debrecen, and concludes that the existence of the frame of this ethnical identity is obviously recognizable and should the current tendencies not change, such new identity concept would gain even more extent in the areas of their beliefs and concepts. The Jewish Youth living in Debrecen is forthright and proud of its ethnical identity that is in contrary to the reactive identity concept of their ancestors.